

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192920

UNIVERSAL
LIBRARY

का न्ता

ग. त्र्यं. माडखोलकर

किंमत पांच रुपये

प्र का श क :

रा. ज. दे श मुख

देशमुख आणि कंपनी

१९१, शनिवार पेठ, पुणे २.

प्रथम आवृत्ति

१९३९

द्वितीय आवृत्ति

१९४७

१ या पुस्तकाचे पुनर्मुद्रणाचे, त्यांतील उतारे घेण्याचे सर्व हक्क

सौ. शांता माडखोलकर यांच्या स्वाधीन आहेत.

२ मुखपृष्ठावरील चित्र दीनानाथ दलाल यांचे आहे.

३ ब्लॉक डी. डी. नेरॉय यांनी केले आहेत.

मुद्रक :

अ म रे न्द्र ल क्ष्म ण गाढगीळ

अ ग्र णी मु द्र णा ल य

आनंदचेम्बर्स, आम्बरार्ड, पुणे ४.

माझ्या
प्रिय पत्नीस

चार शब्द

ही माझी चवथी कादंबरी.

कादंबरीला प्रस्तावना लिहिण्याची माझी पद्धत नाही. पण कांहीं आवश्यक गोष्टींचा खुलासा करण्यासाठी मी हे चार शब्द लिहित आहे.

प्रकाशकांनी जाहीर केल्याप्रमाणे ही कादंबरी ता. १५ फेब्रुवारीलाच खरोखरी प्रसिद्ध व्हावयास हवी होती. पण माझ्या अनेक खाजगी अडचणींमुळे तिचे प्रकाशन लांबणीवर पडले, याबद्दल खेद वाटतो.

माझे स्नेही, कोल्हापूरचे प्रकाशक, श्री. दत्तोपंत मोघे यांना ही कादंबरी मी प्रथम दिली होती पण पुढे अनेक कारणांमुळे मला ती नागपूरला प्रसिद्ध करणे इष्ट वाटले; व तशी परवानगी मला तत्परतेने दिल्याबद्दल श्री. मोघे यांचा मी फार आभारी आहे.

या कादंबरीत कांहीं प्रसिद्ध व्यक्ति आणि संस्था यांची नावे आली आहेत. पण त्याचा अर्थ असा मात्र नव्हे की, या कादंबरीतील पात्रे वस्तुसृष्टीतील आहेत. कादंबरीचे कथानक जसे कल्पित आहे तशाच त्यांतील व्यक्ति आणि घटना याहि साऱ्या कल्पित आहेत.

ज्या व्यक्तींच्या प्रेममूलक आग्रहामुळे आठ वर्षांपूर्वी मी कादंबरी लेखनाला प्रारंभ केला, तिलाच ही कादंबरी मी अर्पण करित आहे. कथालेखन हा साहित्याचा एकच प्रकार असा होता की, ज्यांत आम्हांला आमच्या जीवनाचा पुनःप्रत्यय अनुभवण्याची शक्यता होती; व गेल्या चौदा वर्षांत जे अनेक प्रसंग आमच्या अनुभवांत किंवा अवलोकनांत आले, त्यांचे प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष प्रतिबिंब माझ्या कादंबऱ्यांतून पडले आहे. लहान मुलांना आरशासमोर बसवून एकमेकांची प्रतिबिंबे पहातांना ज्या प्रकारची मौज वाटते, तशाच प्रकारचा आनंद या कादंबऱ्या लिहिल्या जात असतांना आम्ही दोघांनी अनुभवलेला आहे. आणि हाच मी कादंबरी-लेखनापासून मला झालेला सर्वात महत्त्वाचा लाभ समजतो.

शांता निवास, मॉडेल मिल रोड }
नागपूर शहर, २०-२-३९ }

ग. डयं. माडखोलकर

पुढील प्रकाशने

१ स्वप्नांतरिता

ग. त्र्यं. माडखोलकर

२ वटपत्रे

वि. स. खांडेकर

३ तरुण भारताचा बुद्धियोग

ग. त्र्यं. माडखोलकर

४ गुजाताई

ना. धों. ताम्हनकर

कान्ता

~~~~~

ग. त्र्यं, माडखोलकर

बाप आणि मुलगा

त्यांनीं तें नांव वाचलें आणि ते एकदम दचकले.

— जयंत कृष्ण चितळे —

तें नांव वाचून यादवरावांना आपल्या डेक्कन कॉलेजांतील मित्रांची आठवण झाली. कृष्णा चितळे ! १८९७ सालच्या जुलैत टिळकांना ज्या वेळीं पकडण्यांत आलें, त्या वेळीं संतापानें बेफाम झालेला कृष्णा इंग्रजी राज्य उलथून पाडण्याच्या गोष्टी किती आवेशानें बोलत होता आपल्याजवळ ! त्यानंतर १९०८ सालीं टिळकांच्या पाठोपाठ त्याला अटक झाली; व पुढें दोन वर्षांनीं तुरुंगांतून सुटून आल्यावर तो क्षय होऊन वारला.—तेव्हांपासून गेल्या वीस वर्षांत त्याचें नांव कानांवर आलें नव्हतें आपल्या !—त्याच्या आणि आपल्या आयुष्यक्रमांत किती फरक ! १९०८ सालच्या घामधुमीपासूनच आपली बढती व्हावयास सुरुवात झाली; व आज आपण डी. एस. पी. होऊन बसलों आहोंत. पण तो तुरुंगांत गेल्यावर त्याचें वर्तमानपत्र बुडालें, वारल्यावर त्याचीं बायकामुलें बेपत्ता झालीं. आणि आज वीस वर्षांनीं अगदीं अचानक या गुप्त रिपोर्टांत त्याचें नांव !

होय.—त्याचाच, कृष्णा चितळेचाच मुलगा असला पाहिजे हा !

आणि त्याचें या रिपोर्टांत दिलेलें वयसुद्धां अगदीं आपल्या जयसिंगा-एवढेंच आहे.

त्यांनीं पुन्हां हातांतले कागद वाचावयाला सुरुवात केली.

त्यांचे डोळे आकुंचित झाले; उंच कपाळाला टकलापर्यंत आठ्या पडत गेल्या; व ओठांना झांकणाऱ्या झुपकेदार मिशांची उजवीकडील टोंकें दांतांखाली दबली गेली.

पण ते कागद वाचून पुरे होण्यापूर्वीच त्यांच्या कानांवर मोटारीचा परिचित मृदु मर्मर आवाज आला.

आणि चपराश्याने त्यांच्या खोलीचें बिलोरी अर्धद्वार हळूच उघडून त्यांना अदंबीनें सलाम करीत म्हटलें, “ताईसाब मोटार ले कर आई है—”

“अच्छा ! उनको इधर भेज देब—”

पण त्यांच्या तोंडून हे शब्द बाहेर पडून तो चपराशी परततो न परततो तोंच दार जोरानें ढकललें जाऊन ‘ताईसाहेब’ गडबडीनें आंत आल्या.

तिला पाहतांच त्यांच्या चर्येवरील विषादाची झांक पार मावळली; व तोंडांतील चिरुट काढून त्यावर सांचलेली राख झटकतीत ते हंसत हंसत म्हणाले—

“कसली धांदल आहे एवढी आज, विजू ? हें ऑफिस आहे. घर नव्हे. येनेस खेळतां खेळतां तशीच आलेली दिसतेस तूं—”

त्यांनीं कौतुकानें तिच्या कमनीय आकृतीकडे पाहिलें.

त्यांचें तें कौतुक अगदीं स्वाभाविक होतें. येनेस खेळण्यासाठीं नेसलेला पाय-जमा, पेहरलेला हाफशर्टवजा फ्रॉक आणि घातलेले हातमोजे—त्या पोषाखांतच ती आली होती त्यांना भेटायला. तिच्या अंगावर कोणतेंच आभरण, कसलाहि अलंकार म्हणून नव्हता. कपाळाला कुंकू नव्हतें, हातांत बांगड्या नव्हत्या किंवा गळ्यांतहि कांहीं नव्हतें; व खालीं जंघांपर्यंत जाऊन मिढलेलें जें वेणीबंधन तिच्या पाठीवर रुळत होतें, त्याची गुंफण सुद्धां इतकी सैल होती कीं, त्यांतून निसटलेल्या स्नेहशून्य, पिंगट कुरळ्या केसांनीं तिच्या कपाळावर आणि गालांवर झेंप घेतली होती. नाही म्हणावयाला, आपल्या उच्चत वक्षःस्थलावर मात्र, आकारांच्या बाबतींत उरोजांशीं स्पर्धा करणारें, गुलाबाचें टपोरें फूल तिनें खोंवळें होतें.

यादवराब सारखे तिच्याकडे बघत होते. तिच्या फ्रॉकवरील तो श्वासोच्छ्वासा-गणिक वरखालीं होणारा गुलाब, त्याला आपल्या कांतीनें लाजाविणाऱ्या तिच्या

रेखीव जिवणीभोंवतीं उमललेलें निर्भर हास्य, खोलींतील प्रत्येक वस्तूवर वृक्षेक्षेप करीत असलेल्या तिच्या चंचल नेत्रांतील स्फटिकाची लकाकी किंवा त्या मर्दानी बोषाखामुळें खुलून दिसणारी तिच्या सडपातळ बांध्याची मोडक सुस्पष्टता,— यांपैकी कोणत्या गोष्टीनें त्यांना मुग्ध केलें होतें कोण जाणें !

“—हो. खेळतां खेळतां मला आठवण केली जयानं, म्हणून तशीच निघालें मी. आज कीं नाहीं आम्हांला तुम्ही गाडी दिली पाहिजे आपली. जया, चारु उमा आणि मी अशीं चौघं स्टार्की पॉइंटवर फिरायला जाणार आहोंत न तिथून सिनेमाला जायचा बेत आहे आमचा—”

बोलतां बोलतां तिनें आपल्या हातावर रेललेला ससा त्यांच्या टेबलावर सोडला. तो टुणदिशीं उडी मारून त्यांच्या जवळ गेला; व झाडाच्या बुंध्याला घासावें त्याप्रमाणें त्यांच्या रांठ, केंसाळ मनगटाला त्यानें आपलें तोंड घासावयाला सुरवात केली.

त्याला कुरवाळीत यादवराव विजयेला म्हणाले, “ गाडी द्यायला हरकत नाहीं. पण मला रात्रीं साडे आठ वाजतां सरसाहेबांकडे जेवायला जायचेंच आज—”

“ पवढंच ना ! आम्ही तर साडे सहालाच परत करूं गाडी तुमची तुम्हांला. मग चलायचें ना घरीं आतां ?—”

“ म्हणजे ? आतां घरीं गेल्या क्षणापासून गाडी हवी आहे तुम्हांला ?”

“ हो. नाहीं तर स्टार्की पॉइंटवर फिरायला जाऊन पहिला शोकसा साधतां येईल आम्हांला ? ”

“ मी मुळीं तुम्हांला आतां एक स्वतंत्रच गाडी घेऊन देणार आहे, विजू !”

“ हो !—एक दिवस गाडी मागितली, तर लगेच स्वतंत्र गाडी घेऊन देण्याच्या गोष्टी काढल्यात ! पण, साहेब, उठा ना आतां—”

तिनें त्यांच्या अगदीं जवळ जाऊन त्यांच्या खांद्यावर हात ठेवला. त्याबरोबर त्यांनीं टेबलाचा खण उघडून त्याच्या चोरकण्यांत ते कागद ठेवले; व त्याला कुलूप लावून चपराशाला हांक मारली, आणि त्याला खोली बंद करावयाला सांगून ते तिच्यासह बाहेर पडले.

“आज कांहीं तरी विशेष कार्यक्रम दिसतोय तुमचा, विजू ?”

“हो. आज की नाही चारूचा वाढादिवस असल्यामुळे तो आम्हांला पार्टी देणार आहे स्टार्की पॉइंटवर छोटीशी—”

हे त्यांना सांगत असतांनाच तिने मोटारीचे दार उघडले.

पण आंत जाऊन न बसतां ते एकदम तिच्याकडे वळून उद्गारले, “विजू, बाही एक गोष्ट ऐकशील ? तुम्ही त्या बंगाल्याशीं इतका स्नेहसंबंध ठेवलेला बावडत नाही मला—”

“तुमचे आपलं कांहीं तरीच साहेब ! काय करणार आहे हो तो बंगाली आम्हांला ?”

“ज्याला मी तुझ्या समक्ष सांगितलं होतं ना त्याचा थोरला भाऊ काकोरी कटाच्या खटल्यांत पकडला गेला होता म्हणून ?—”

“पण तो सुटला ना लगेच ?”

“सुटला म्हणून काय झालं ? कटांत सामील असल्याचा वहीम त्याच्यावर बाबा हे काय चांगलं लक्षण आहे वाटतं ?”

“तुमचा की नाही भारीच संशयखोर स्वभाव ! चारूच्या भावावर कटांत सामील झाल्याचा आळ आला असला, म्हणून तो कसा हो वाईट ठरतो ?— पण आंत बसा ना गडे तुम्ही आतां ! आम्हीं दोघे आतां इतकी मोठी झालो, तरी तुम्ही आम्हांला स्वतंत्रपणानं वागू द्यायला धीर नाही होत तुमचा—”

ती त्यांच्या शेजारीं बसून गाडी सुरू करतां करतां म्हणाली.

तिच्या त्या उद्गारांवर ते कांहीं बोलले नाहीत. त्यांना पुन्हा मर्चाशीं ना चलेल्या त्या रिपोटीची आठवण झाली; व कांहीं तरी अगदीं चमत्कारिक कल्पना मनांत येऊन त्यांच्या अंगावर शहारे आले. आणि गाडी चालविण्याच्या नादांकरक असलेल्या विजयेला ते म्हणाले—

“तू कधी गेली आहेस का ग त्या बंगाल्याच्या घरी ?—”

“हे काय हो ! एकसारखं ‘बंगाली’ ‘बंगाली’ कां म्हणतां तुम्ही त्याला एखाद्या तिहाइताप्रमाणं ? चांगलं चारूचंद्र म्हणा ! आमचा दोघांचा मित्र म्हणजे स्वतःच्या मुलासारखाच नाही का तुम्हांला तो ?—”

तिने एकदम त्यांच्याकडे बळून किंचित् रोषाने म्हटलें.

“बरं बरं ! पण तूं त्या चारुचंद्राच्या घरी गेली होतीस का कधी ?”

“हो ! किती तरी वेळां ! जया तर आतांशा मधून मधून राह्यला सुद्धां जातो अभ्यासासाठीं त्यांच्याकडे !—त्याची आई माशांचे किती सुंदर पदार्थ करते साहेब !”

ती हें सांगत आहे, तोंच गाढी त्यांच्या बंगल्याच्या आवारांत शिरली. चपराश्यानें लगेच पुढें येऊन गाडीचें दार उघडलें व तीं दोघें खालीं उतरलीं.

“तुम्हीं टेनिस कोर्टावर नाहीं येत चहा घ्यायला आमच्याबरोबर साहेब !” विजयेनें त्यांना विचारलें.

“नाहीं. आज मी थकलों आहे फार बेटा ! तूं माझ्या खोलींतच चहा पाठवून दे मला—”

विजया धांवतच टेनिस कोर्टाकडे गेली.

ते तडक आपल्या खोलींत आले; व नोकराच्या साहाय्यानें कपडे बदलून खिडकीजवळ असलेल्या आरामखुर्चीवर जाऊन पडले. टेनिस कोर्टावरील हंसणें खिदळणें सारखें त्यांच्या कानांवर येत होतें. पण तो आवाज ऐकून आज त्यांच्या मनाला आल्हाद वाटला नाहीं. उलट मघांशीं वाचलेल्या त्या नांवाची आठवण होऊन त्यांच्या मनांत असा विचार आला कीं, कृष्णा चितळेचा मुलगा आपल्या बापाप्रमाणें ज्वलज्जहाल निपजला; पण आपला जयसिंग—तो मात्र आपल्यासारखा निपजण्याची आशा नाहीं. बाप आणि मुलगा यांच्या आयुष्याला आपल्या बाबतींत अशा रीतीनें वेगळ्या वाटा कां फुटाय्यात ? आपली इच्छा धुडकावून लावून स्वतःसाठीं वेगळा मार्ग काढण्याची धडपड आपल्या मुलानें कां करावी ?

गेल्या दहा वर्षांतील मनस्तापाचे अनेक प्रसंग त्यांच्या डोळ्यांपुढें उभे राहिले.—असहकारितेच्या चळवळीच्या वेळीं जयानें आपल्या इच्छेविरुद्ध शाळा सोडली. आपल्याला न कळवितां निरोधनामध्ये भाग घेतला; व त्याच्या या वर्तनाची कागाळी स्मिथसाहेबांच्या कानांपर्यंत जाऊन, आपला मुलगा आपल्या आवाक्यांत नाहीं, असा उपमर्दकारक खुलासा करण्याची पाळी आपल्यावर आली.

साहेबाला भेटून परत आल्यावर त्या संतापाच्या भरांत आपण रक्ताच्या चिळकांड्या फुटेपर्यंत त्याला हंटरने मारलें. त्याच्या आईच्या जिवाची तळमळ झाली. विजूने रडून आकांत केला. पण त्याच्या तोंडांतून हुंदका निघाला नाही कीं डोळ्यांतून टिपूस पडलें नाही !—

त्यानंतर तो इंटर सायन्स झाल्यावर त्याला इंजिनिअरिंगचें शिक्षण घेण्याच्या निमित्तानें आपण इंग्लंडला पाठविण्याचें ठरविलें. पण तेहि त्यानें ऐकलें नाही; व उलट सायन्सचा अभ्यासक्रम सोडून देऊन तो बी. ए. झाला.

त्याच्याविषयींच्या आपल्या साऱ्या आकांक्षांना त्याने विरोध केला आहे. आपण घराण्याच्या गेल्या दोन पिढ्यांनीं सरकारी नोकरीत मोठ्या रुबावांनें दिवस काढले. आपले वडील मेजर होऊन निवृत्त झाले; व आपण डी. एस. पी. च्या जागेपर्यंत चढलों. पण आपला हा एकुलता एक मुलगा !—हा जर उद्यां त्या बंगाल्याच्या नादानें कृष्णा चितळेच्या मुलाप्रमाणें—

पण, ती कल्पना मनांत येतांच जणुं काहीं तिला आपलें मन व्यापण्याला या वेळीं अवकाश द्यावयाचा नाही अशा उद्देशानें, यादवरावांनीं एकदम जवळच्या मेजावरली घंटा दाबली—

त्याबरोबर चपराशी हुका घेऊन आंत आला.

“ छोटा साबकू बुला देव ! ”

ते त्याच्याकडे पाहून उद्गारले; व त्या चांदीच्या हुक्याची जरतारी फुलांनीं मढविलेली नळी तोंडांत घालून त्यांनीं धूम्रपानाला सुरवात केली.

पण, त्यांना कळेना, जयसिंगाला आपण कशासाठी बोलावला व तो आल्यावर आपल्याला त्याच्याशीं काय बोलावयाचें आहे, तें !

तोंच जयसिंग आंत आला व समोर असलेल्या खुर्चीवर हात ठेऊन अदबीनें उभा राहिला.

ते तोंडांतली हुक्याची नळी काढून त्याच्याकडे न पाहतांच म्हणाले, “ विजूनं किती चाई केली मघांशीं न तुम्ही तर अजून निघालां नाहीत. मला माझी मिळाली पाहिजे साडे सहाला—”

“ जरूर मिळेल ! —आतांच चहा घेऊन झाला आमचा; न पांच मिनिटांत निघू आम्ही. आपण चहा नाही घेतलेला दिसत अजून —”

“ विजू विसरून गेली माझ्यासाठी चहा पाठवण्याचं गडबडीत ! पण जया, तुमच्या कॉलेजांतलं वातावरण कसं काय आहे ?—”

“ कां बरं ? ”

“ नाही.—बंगालमधल्या विद्यार्थीदिनाची धामधूम वाचलीस ना तू पत्रिकेत ? ”

“ हो. पण आमच्या कॉलेजांत तरी थंड आहे अगदीं. विद्यार्थी परीक्षांच्या मागं लागले आहेत आतां—”

“ मला नाही वाटत गांधींचं कायदेभंगाचं खुळ इथल्या विद्यार्थ्यांत बोकळेल असं !—”

“ बरं, मी जाऊं आतां ? ” त्यांच्या त्या प्रश्नार्थक विधानावर कांहींच न बोलतां जयासिंगेन विचारलें.

आपल्याशीं या विषयावर बोलण्याचें तो टाळीत तर नसेल ना ?—यादवरावांच्या मनांत झटकन शंका येऊन गेली. पण लगेच ते उद्गारले—

“ जातोस ? ठीक ! बरोबर साडे सहाला गाडी मिळाली पाहिजे हं मला—”

“ हो, लक्षांत आहे माझ्या—”

आणि तो खोलीतून बाहेर पडला.

यादवरावांना स्वतःच्या वर्तनावद्दल आश्चर्य वाटून राहिलें !—

—“ त्या बंगाल्याशीं तूं कशाला इतका स्नेह ठेवला आहेस ?—”

—हा प्रश्न त्यांच्या अगदीं ओठापर्यंत येऊन ठेपला होता.

पण तो जयसिंगाला विचारण्याचा हिऱ्या मात्र त्यांना झाला नाही.

सर महादेव ठाकूर

सर महादेव ठाकूर यांच्याकडे दर शनिवारी रात्री होणारा खाना हा नागपुरांतील बड्या लोकांच्या स्पृहेचा आणि जिज्ञासेचा एक विषय होऊन बसला होता.

आणि त्याला कारणहि पण तसेंच होतें. मध्यप्रांत—ब्रह्माडच्या गव्हर्नर-पदाचा चार महिने उपभोग घेऊन त्यांनीं गृहमंत्र्याची जागा सोडल्याला अद्याप पुरतें वर्षसुद्धां झालें नव्हतें. 'सागर ब्रह्मा' या नांवानें सर्व नागपुरांत प्रसिद्ध असलेला त्यांचा सिव्हील लाइन्समधील भव्य बंगला हेंच गव्हर्नमेंट हाऊसच्या ऐवजी गेलीं सात आठ वर्षें मध्यप्रांतीय राजकारणाचें केंद्र होऊन बसलें होतें. गोविंदपंत बुंदेल्यांच्या घराण्याशीं त्यांचा कांहीं नातेसंबंध खरोखरीच होता कीं नाहीं, कोण जाणे. पण, सागरी ब्रह्माड्यांच्या ठिकाणीं सामान्यतः आढळणारा आपल्या राजरक्ताचा अभिमान त्यांच्याहि ठिकाणीं उत्कटतेनें जागृत होता; व मध्यप्रांताचे गव्हर्नर सर माँटेग्यु बटलर यांनीं जेव्हां आपल्या कौन्सिलांतील भाषणामध्ये, त्यांच्या कारकीर्दीचा गौरव करण्याच्या भरांत, 'बुंदेलावंशाचा कुलदीपक' (*Scion of the Bundela Family*) या शब्दांनीं त्यांचा उल्लेख केला, तेव्हां आपल्या आयुष्याचें सार्थक झाल्यासारखें त्यांना वाटलें.

त्यांचे वडील ई. ए. सी. च्या जागेपर्यंत चढले होते. पण, बयाला चाळिशी उलटण्यापूर्वीच त्यांचा अंत झाल्यामुळे, सर महादेव यांना विद्यार्थी-दशेंत असतांनाच स्वतःच्या भवितव्याविषयी विचार करण्याची संवय लागली.

त्यांनी कायद्याच्या परीक्षेत पहिला नंबर मिळविल्याचें कळतांच कमिश्नरने त्यांना मुद्दाम भेटीला बोलावून सरकारी नोकरीत येण्याचा आग्रह केला. पण, आपल्या वडिलांच्या मित्राचा हा कृपाप्रसाद साभार नाकारून, त्यांनी सागरला वकिलीला सुरवात केली. आपल्या जन्मभूमीविषयी त्यांना निरतिशय अभिमान होता. तथापि, सागरला राहून आपल्या बुद्धीचें तेज फांकणार नाही, याची त्यांना जाणीव होती. म्हणून, आपला धाकटा भाऊ शंकर याची कायद्याची परीक्षा उतरतांच, त्याला ई. ए. सी. ची जागा मिळवून देऊन ते स्वतः वकिली करण्यासाठी नागपूरला आले. वकिलीच्या धंद्यांत यश यावयाला अवश्य असलेले, तेजस्वा मुद्रा, कुशाग्र बुद्धि आणि घणाघाती (*hammering*) वक्तृत्व हे तिन्ही गुण त्यांच्या ठिकाणी होते. त्यामुळे नागपुरास आल्यावर लवकरच त्यांची गणना वकिलांच्या पहिल्या श्रेणीत होऊं लागली.

पण वकिलीतील यशावर संतुष्ट होण्याचा सर महादेव यांचा स्वभाव नव्हता. आपल्या पूर्वजांनी एका काळी मध्यहिंदुस्थानांत प्रभुत्व गाजविल्याची त्यांना तीव्र जाणीव होती. ते केव्हां केव्हां हिंदी वळणावर गेलेल्या आपल्या अपभ्रष्ट, सानुनासिक मराठींत आवेशानें म्हणत असत, “पेशव्यांचे वंशज म्हणून पुण्याच्या चित्पावनाना जितका महाराष्ट्रावर सत्ता गाजविण्याचा हक्क आहे, तितकाच बुंदेल्यांचे वंशज म्हणून सागरच्या कऱ्हाड्यांना मध्यप्रदेशावर सत्ता गाजविण्याचा हक्क आहे !” संपत्तीपेक्षां त्यांना सत्ता अधिक प्रिय होती. किंबहुना, सत्ता मिळविण्याचें केवळ एक साधन म्हणूनच ते संपत्तीकडे पहात असत. त्यामुळे वकिलीचा जम चांगला बसतांच त्यांनी नागपुरांतील राजकीय आणि सामाजिक चळवळींत भाग घ्यावयाला सुरवात केली; व नेमस्त पक्षाच्या पदवी नसलेल्या दुट्यम पुढाऱ्यांत त्यांना लवकरच स्थान मिळालें. सत्ता संपादन करण्याच्या बाबतींत संपत्तीप्रमाणें लोकप्रियतेचेंहि महत्त्व ते ओळखून होते. म्हणून, इतर नेमस्त पुढाऱ्यांप्रमाणें जुन्या समाजापासून फटकून दूर न रहातां, गोरक्षण आणि गणेशोत्सवाच्यासारख्या लोकप्रिय धार्मिक चळवळींतहि ते सामील होत असत. नेमस्त पक्षांतील आणि वकिलींतीलहि त्यांचे आश्रयदाते असलेले सर बिपिन कृष्ण बोस यांना त्यांचा जहाल राजकारणाशीं असलेला हा

संसर्ग आवडत नसे. पण, नागपूरच्या राजकारणांत असलेलें सर बिपिन यांचें प्रस्थ मोडण्यासाठीं चाललेल्या स्थानिक जहाल मुत्सद्यांच्या डावपेंचांना तोंड देण्याकरितां या तरुण बकिलाची हिंमत आणि हिकमत त्यांना उपयोगी पडत असल्यामुळें, सर महादेव यांचा हा मर्यादातिक्रम ते सहन करीत; व केव्हां केव्हां असें बोलूनहि दाखवीत कीं, “ आमचा महादेव हा नेमस्त आणि जहाल या दोन पक्षांच्या सरहद्दीवरील प्राणी आहे ! ”

सर महादेव यांची ही दुहेरी तपस्या मध्यप्रांत—ब्रह्मडाला मॉंटफोर्ड सुधारणा लागू झाल्याबरोबर फळांला आली. काँग्रेसनें कायदेमंडळावर घातलेल्या बहिष्काराचा फायदा घेऊन ते कौन्सिलांत निवडून आले; व मध्यप्रांताचे पहिले शिक्षणमंत्री होण्याचा मान त्यांनीं पटकावला. मंत्रिपद स्वीकारल्यानंतर सर महादेव जेव्हां सर बिपिन यांना भेटावयाला गेले, तेव्हां सरसाहेबांनीं त्यांना असा पोक्त उपदेश केला कीं, “ हिंदी लोकांना प्रांतिक राज्यकारभाराच्या जबाबदारीचा वांटा हा प्रथमच मिळत असल्यामुळें युरोपियन अधिकाऱ्यांशीं गोडीगुलाबीनें वागून तूं आपली कारकीर्द यशस्वी करून दाखीव ! ” पण सर महादेव यांचें वर्तन या उपदेशाच्या अगदीं उलट झालें. त्यांच्याकडे सोंपविण्यांत आलेल्या खात्यांपैकीं एका खात्याच्या गोऱ्या सेक्रेटरीनें त्यांनीं मागितलेली एक गुप्त फाईल त्यांना देण्याचें नाकारलें; व त्याला या वर्तनावद्दल त्यांनीं जाब विचारला असतां, “ मी या बाबतींत गव्हर्नरला जबाबदार आहे, ” असें उत्तर त्यांच्याकडून मिळालें ! सर महादेव यांच्या हिंदी सहकाऱ्यांनीं त्यांना हा अपमान मुकाट्यानें मिळण्याचा सल्ला दिला. पण, त्यांनीं गव्हर्नरपर्यंत हें प्रकरण नेऊन, त्या सेक्रेटरीला आपल्यापुढें नाक घासावयाला लावलें. इतकेंच नव्हे, तर आपल्या खोलीमध्ये फक्त स्वतःपुरती एक खुर्ची ठेवून आपल्याकडे येणाऱ्या गोऱ्या अधिकाऱ्यांना आपल्यासमोर थोडा वेळ तरी उभें रहाणें भाग पडावें, अशीहि व्यवस्था त्यांनीं नंतर केली ! पण त्यांच्या कर्तबगारीमुळें गव्हर्नरचा त्यांच्यावर लोभ जडला; व स्वराज्यपक्षानें निवडणुकी लढविण्याचें ठरविल्यावर, आपण उभें रहावें कीं नाहीं या विवेचनेंत ते पडले असतां, त्यांची

गृहमंत्रिपदावर नेमणूक करून मध्यप्रांत सरकारने आगामी लढाऊ लोकपक्षास तोंड देण्याची उत्कृष्ट तयारी केली.

गृहमंत्रिपदावर असतांना सर महादेव यांची मुत्सदेगिरी आणि संघटना-चातुर्य हीं सरकार आणि लोक यांच्या प्रत्ययाला आली. ' खुल्या मेजा ' च्या धोरणावर (*Open Table Theory*) सर महादेव यांचा फार विश्वास होता; व गृहमंत्री झाल्यावर त्यांनीं अशी पद्धत सुरू केली की, आपल्या सहकाऱ्यांना, कौन्सिलच्या सदस्यांना आणि हाताखालच्या अधिकाऱ्यांना दर शनिवारी रात्री खाना द्यावयाचा. लोकपक्षाच्या पुढाऱ्यांनाहि ते या खाऱ्यांना पुष्कळदां बोलवीत असत. कौन्सिलची बैठक चालू असतां तर कधीं कधीं अर्थे अधिक कौन्सिल या खाऱ्याला हजर रहावयाचें ! लोकांची अशी समजूत होती की, कौन्सिलपुढें येणाऱ्या बिलांचें आणि ठरावांचें भवितव्य या खाऱ्याच्या वेळीं होणाऱ्या वाटाघाटीत निश्चित होतें. कारण सर महादेव यांनीं आणलेल्या कोणत्याहि बिलाला विरोध सहसा कधीं होत नसे; व यदाकदाचित् झालाच, तर प्रत्यक्ष मतदानाच्या वेळीं मात्र निम्यापेक्षां जास्त लोकनियुक्त सभासद त्यांच्या गोटांत दाखल झालेले दिसत. त्यांच्याकडील या खाऱ्यांमुळे कौन्सिलचें ' मोरेल ' (*Morale*) बिघडतें, अशी तक्रार एकदां लोकपक्षाच्या अग्रणींनीं आपल्या भाषणांत पर्यायानें केली. तेव्हां, सरसाहेबांनीं हंसत हंसत त्यांना असा टोमणा मारला की, " खुद्द माझे मित्र लोकपक्षाचे सन्मान्य पुढारी हेसुद्धां मला आपल्या पंक्तीचा लाभ केव्हां केव्हां मोठ्या सौजन्यानें देत असतात. पण म्हणून त्यांचें स्वतःचेंहि मोरेल बिघडलें आहे, असें कौन्सिलनें समजावें काय ? खाऱ्याच्या वेळीं एकत्र आल्यानें कोणाचाहि नैतिक खंबीरपणा कमी होत नाही. उलट खाजगी झेहसंबंध कायम राहून कौन्सिलांतील वादविवादांचा उच्च दर्जा टिकावयाला मात्र मदत होते ! " त्यांच्या कारकीर्दीत मध्यप्रांतीय कौन्सिल म्हणजे त्यांच्या टेबलावरील जणुं काहीं बुद्धिबळाचा केवळ खेळ होऊन बसला होता.

सर महादेव निवृत्त झाल्यापासून या खाऱ्याचें राजकीय महत्त्व आतां अर्थातच कमी झालें होतें. पण, बहुतेक बाबतींत गव्हर्नर अजूनहि त्यांचा सल्ला घेतो, असा लोकप्रवाद असल्यामुळे, प्रांतांतील राजकीय घटनांचा संबंध

केव्हां केव्हां या खान्याशीं जोडला जात असे. कौन्सिलचे सभासद किंवा बडे अधिकारी हे खान्याला आलेले आतां क्वचित्च वृष्टीस पडत. तथापि सर महादेव यांची निवडक मित्रमंडळी मात्र या प्रसंगीं नियमानें हजर असे.

‘सागर व्हिला’च्या विस्तीर्ण आवारांत जेव्हां यादवरावांची मोटार शिरली, तेव्हां साडे आठला पांच मिनिटें कमी होती. आवारांतील अंतर्भागाच्या द्वाराशीं गाडी थांबतांच सर महादेव यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव बॅ. राधामोहन यांनीं पुढें येऊन त्यांचें स्वागत केलें.

गाडीतून खाली उतरून शुभ्र वालुकापथावर पाऊल ठेवतांच त्यांनीं राधामोहनला, किंचित् काळजीच्या आवाजांत, घाईघाईनें इंग्रजींत विचारलें, “काय राधा, दद्दा खालीं तर नाहीं ना आले अजून ?—”

“नाहीं. अजून पांच मिनिटं अवकाश आहे ना साडे आठला ? पण येतीलच इतक्यांत खालीं—”

“मला सारखी भीति वाटत होती आपल्याला उशीर होतो की काय म्हणून !—थॅक गॉड !”

ते दोघे बोलत बोलत बंगल्याच्या कमानीसमोरील प्रशस्त पटांगणावर आले. तिथें अर्धवर्तुलाकार ठेवलेल्या खुर्च्यावर खान्यासाठीं आलेली निमंत्रित मंडळी बसली होती. यादवरावांना पाहिल्याबरोबर एक टक्कल पडलेले किंचित् स्थूल गृहस्थ आपल्या तोंडांतील पाईप बाहेर काढून इंग्रजींत उद्गारले, “या कदमसाहेब ! आज फार उशीर केलात तुम्हीं यायला ! काय मीनफचा डाब रंगला होता की एकाद्या कटाचा सुगावा लावण्यांत गुंतला होतां ?—”

त्यांचा तो प्रश्न कानांवर पडतांच यादवरावांच्या चेहऱ्यावर विषादाची छटा झरकन् उमटून गेली. पण ते हंसत हंसत म्हणाले, “त्याचें असं आहे गुप्तासाहेब ! आम्हीं जेव्हां एकाद्या कटाचा शोध लावूं, तेव्हां तुम्हांला काम मिळेल—”

“कसलं आलंय काम ? तुम्हीं गुप्त कटाचें अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठीं जो बनावट पुराव्याचा कट रचतां त्याचा पोकळपणा झांकतांना त्रेधा उडते

आमची ! सरकारी अँडबोकेट म्हणजे जसा कांहीं सी. आय. डी. चा साथीदारच !—”

यादवराव बॅ. गुप्ता यांच्या समोरच्या खुर्चीवर बसले. त्याबरोबर शुभ्र पोषाख केलेल्या हुजुन्याने सिगारेटचा डबा असलेले चांदीचे तबक त्यांच्यापुढे अदबीने धरले. पण, त्यांतील सिगारेट घेण्याचे आभारपूर्वक नाकारून, त्यांनी आपल्या खाशांतील हस्तिदंती डबी काढली; व तिच्यांतील एक चिरुट शिलगावला.

त्याचा झुरका घेऊन ते गुप्तासाहेबांना उत्तर देणार, तोंच विजेच्या घंटीचा खणखणीत आवाज झाला—

—आणि खान्याच्या वेळचा काळा पोषाख घातलेले सर महादेव ठाकूर ताठरपणाने पावले टाकीत तेथे आले.

त्याबरोबर सर्व मंडळी उभी राहिली.

तेव्हा त्यांना इंग्रजी पद्धतीने अभिवादन करून चौहोंकडे नजर टाकीत ते हिर्दीत म्हणाले, “ राधा, अरे प्रिया नाही आलेला दिसत अजून ? ”

“ होय दहा ! पण अजून आपल्याला जेवायला बसायला पंधरा मिनिटं आहेत. तेवढ्यांत येईल बहुधा तो—”

“ माझ्या स्वभावाला उशीर झालेला अगदीं खपत नाही हे माहित आहे त्याला. तरीसुद्धा हा पोरगा वेळेवर येत नाही कधी—”

हे शब्द अर्धवट स्वतःशीं पुटपुटत सर महादेव किनखापी गिरद्या घातलेल्या मधल्या खुर्चीवर येऊन बसले.

“ काय यादव, कांहीं विशेष बातमी ? आतां पुन्हां दगदग वाटणार तुमची—”

ते यादवरावांकडे पाहून म्हणाले.

“ आपल्याला खरोखरीच वाटतं, दहा, गांधीची ही मिठाच्या सत्याग्रहाच्या चळवळीची कल्पना यशस्वी होईल असं ? काल डी. सी. च्या बंगल्यावर पार्टीला गेलें होतें मी ! तिथे जो तो थड्या करीत होता त्या कल्पनेची—”

बॅ. गुप्ता यांच्या शेजारच्या खुर्चीवर बसलेली तरुण स्त्री त्यांच्याकडे वळून म्हणाली.

तिनें तोंड वळविल्याबरोबर तिच्या मस्तकावरील ओढणी किंचित् मागे झुकून विद्युदीपाचा झगझगीत प्रकाश तिच्या मनोहर चेहऱ्यावर पडला. सरसाहेबांना प्रश्न विचारून होताच तिनें ओढणी नीट करण्यासाठीं म्हणून हात वर केला. त्याबरोबर, तिच्या त्या हाताचा किंचित् पिवळसर छटा असलेला उज्ज्वल गौरवर्ण आपल्या कांतीनें तिच्या दुंडांतील केयूराला जणुं लाजवीत आहे, असा भास झाला.

“ या आय्.सी.एस्. अधिकाऱ्यांना कल्पनाशक्ति मुळीं कशी ती नसतेच ! कोणतीहि नवीन राजकीय चळवळ निघाली म्हणजे प्रथम तिची थड्या करायची न् ती आठोक्याबाहेर गेली म्हणजे कायद्याचीं असतील नसतील तीं जुनीं गजलेलीं कलमें उपयोगांत आणून ती दडपून टाकण्याचा प्रयत्न करायचा, एवढेंच त्यांना ठाऊक आहे ! लोक एकादीं चळवळ उचलून धरायला कां प्रवृत्त होतात, याचा विचार करण्यासाठीं ते आपल्या डोक्याला कधीतरी शीण देतात का ? मिठावरील कराचा चाप हिंदुस्थानांतल्या अगदीं गरीबांतल्या गरीब माणसाला सुद्धां जाणवतो; न् गेलीं चाळीस वर्षे काँग्रेसहि तो कर रद्द व्हावा म्हणून सारखी मागणी करीत आली आहे. त्या करापासून आपल्या कायदेभंगाच्या चळवळीला प्रारंभ करण्यांत गांधींनीं खरोखरीच मोठी कल्पकता प्रकट केली आहे—”

“ मग यशस्वी होईल म्हणायची तर ही चळवळ ?” तिनें मध्येच विचारलें.

“ होय. माझा तरी अंदाज असाच आहे, हिमा. लोकांच्या कल्पनाशक्तीला झुलविण्याचं गांधींचं सामर्थ्य अचाट आहे ! ये प्रिया, किती उशीर केलास तूं ?—”

समोरून येणाऱ्या खादीचा शुभ्र पोषाख केलेल्या तरुणाला उद्देशून सरसाहेब म्हणाले.

“ अद्याप पावणे नऊ झाले नाहीत, दहा ! ” त्यानें हातांतील घड्याळाकडे बघात हसून पण विनयानें म्हटलें, “ प्रांतिक काँग्रेस कमिटीची तांतडीची सभा असल्यामुळें वेळ लागला मला—”

“ काय ठरलं आजच्या कमिटींत ? ” यादवरावांनीं मध्येच मोठ्या उत्सुकतेनें विचारलें.

“ तुम्हांला कळेलेंच की काय ठरलें तें मागाहून काका !” तो हंसून म्हणाला.

“ गांधींचं अनुकरण करून ते जर मिठाचा सत्याग्रह सुरू करणार असतील या प्रांतांत, तर तें मूर्खपणाचं प्रदर्शन होईल त्यांच्या !”

सरसाहेब आवेशानें उद्गारले. ते आणखी कांहीं बोलणार, तोंच पांढरा पोषाख केलेल्या खानसाम्यानें पुढें येऊन खान्याची वेळ झाल्याचें जाहिर केलें. त्याबरोबर सर्व मंडळी उठून खान्याच्या खास दिवाणखान्यांत गेली. दिवाणखान्याच्या मध्यभागी लावलेल्या सुंदर झुंबराचा विद्युत्प्रकाश टेबलावर पडल्यामुळें चांदीचें काटे, चमचे आणि प्लेट्स चकाकत होत; व टेबलावर ठेवलेल्या पुष्पात्रांतील फुलांचा गंध हवेंत द्रवळला होता. टेबलाच्या दोन बाजूंना दोन परिचारक हुकमाची वाट पहात उभे होते.

आजच्या खान्याला हजर असलेली मंडळी ही सर महादेव यांचें ‘ राजकीय कुटुंब ’ म्हणून सर्व मध्यप्रांत—बऱ्हाडांत प्रसिद्ध होती. त्यांच्या उजव्या हाताला बसलेली स्त्री हिमगौरी व तिच्या शेजारी बसलेले तिचे पति बॅ. हेमंतकुमार गुप्ता यांचा सरसाहेबांशीं जवळ जवळ वीस वर्षे अत्यंत निकट संबंध होता. नागपुरांत आपला जम बसल्याबरोबर त्यांनीं सागरच्या या तरुण बॅरिस्टरला मुद्दाम बोलावून घेऊन आपल्या हाताखाली ठेवले. बॅ. गुप्ता हे बंगाली ब्राम्हो होते. त्यांच्या पत्नीचें कुळ, जात किंवा धर्म यांच्याविषयीं निश्चित विधान करणें सोपें नव्हतें. हिमगौरीशीं लग्न करून जेव्हा गुप्ताबाबू कलकत्त्याहून एका नाताळांत नागपुरास परत आले, तेव्हां ती त्यांच्याप्रमाणेंच बंगाली ब्राम्हो असावी अशी लोकांची समजूत झाली. पण नागपुरास आल्यावर पहिल्याच रविवारी सकाळीं ती युरोपियन पेहराव करून एकटीच स्त्रिस्ती देवळांत जातांना लोकांच्या दृष्टीस पडली; व ती ब्राम्हो असल्याचा आपला समज चुकीचा ठरल्याचें त्यांच्या लक्षांत आलें. पुढें, असहकारितेची चळवळ सुरू झाल्यावर ती नागपूरच्या काँग्रेसला जेव्हां, कधीं आपल्या भांगाच्या बक्र रेषेंत तर कधीं विशाल भालपटलावर कुंकुम धारण करून, नेहरूंच्या मुलीबरोबर हजर राहिली, तेव्हां तिनें हिंदु धर्मांत प्रवेश केला आहे असें वाटून लोकांत तिच्याविषयीं आदर उत्पन्न झाला. ती हिंदी आणि इंग्रजी या दोन्ही भाषांत चांगलें बोलत असे; व गेल्या

वर्षी सरकारने तिची कौन्सिलांत नेमणूक केल्यावर तिनें जें पहिलेंच ठसकेदार भाषण पुरवणी अंदाजपत्रकावर केलें, तें चालू असतां लोकपक्षाच्या रसिक पुढाऱ्याचें मस्तक कौतुकानें सारखें डोलत होतें. बॅ. गुप्ता हे सरकारी वकील होते. पण, लोक त्यांना जरी सरसाहेबांचे मानसपुत्र म्हणत असत, तरी हिमगौरीला मात्र त्यांची सून मानण्याची लोकांची तयारी नव्हती.

सर महादेव यांच्या डाव्या हाताला बसलेली स्त्री प्रियंवदा देशमुख नागपुरांतील निमसरकारी चळवळींत प्रामुख्यानें भाग घेणारी जुन्या, संस्कृत घराण्यांतील तरुण विधवा होती. लोकप्रवाद असा होता कीं, हिमगौरी आणि प्रियंवदा यांची सरसाहेबांचा स्नेह संपादन करण्याच्या बाबतींत अतिशय चुरस असून, हिमगौरी जरी प्रियंवदेपेक्षां जास्त सुंदर आणि शिकलेली होती, तरी प्रियंवदेचें वैधव्यमूलक स्वातंत्र्य सरसाहेबांचें साहचर्य तिला अधिक लाभावयाला सहाय्यक झालें होतें. सरसाहेब शिक्षणमंत्री आणि गृहमंत्री असतांना कौन्सिलच्या गॅलरींत, लायब्ररींत किंवा लॉबींत प्रियंवदा नेहमीं दृष्टीस पडावयाची; व त्यामुळे कौन्सिलचे कांहीं वात्रट सभासद तिला ‘सरकारचा विनसरकारी प्रतोद’ म्हणत असत. हिमगौरीप्रमाणें ती वक्तृत्वकुशल नव्हती, हें खरें. पण, आपल्या मधुर भाषणानें आणि चतुर वर्तनानें दुसऱ्याचा मनोनुनय करण्यांत ती अत्यंत निपुण असून, कौन्सिलांतील लोकानियुक्त सभासदांचीं मते फोडण्याच्या किंवा नाजुक प्रसंगीं दौत्य करण्याच्या कामीं सर महादेव यांना तिचा फार उपयोग होत असे. म्हणून, एकदां कौन्सिलची बैठक चालू असतां उपहाराच्या सुटींत लोकपक्षाच्या रसिक पुढाऱ्यांनीं, चहाचे घुटके घेतां घेतां, कालिदासानें केलेल्या उर्वशीच्या वर्णनांत थोडा फरक करून, “प्रियंवदा, लोकपक्षपरिशंकितस्य सुकुमारं प्रहरणं महादेवस्य । प्रत्यादेशः रूपगवितायाः हिमगौर्यैः ! अलंकारः कौन्सिलस्य ।” असे उद्गार जेव्हां प्रियंवदेविषयी काढले, तेव्हां सभासदांत एवढा मोठा हशा उसळला कीं, पलिकडच्या बाजूला एका युरोपियन सभासदाशीं चर्चा करीत बसलेले सर महादेव, हा काय प्रकार आहे हें पाहण्यासाठीं, विस्मयानें तेथें आले !

प्रियंवदेच्या शेजारी बसलेले यादवराव कदम हे सरसाहेबांच्या धाकट्या बंधूचे सहाचार्या असल्यामुळे त्यांचें यादवरावांवर बंधुतुल्य प्रेम होतें. बॅ. गुप्ता

यांच्या पलिकडे वृद्ध रावबहादूर हे नागपूर विद्यापीठाचे कोशाध्यक्ष असून, शिक्षणस्वात्प्रांत इन्स्पेक्टरच्या हुद्यापर्यंत चढून नंतर निवृत्त झाले होते. सर महादेव यांच्याशी त्यांचा स्नेह कॉलेजांत असल्यापासून होता.

सरसाहेबांच्या समोर त्यांचे चि. बॅ. राधामोहन, त्यांची पत्नी मालिनी, सरसाहेबांची कन्या ऊर्मिला आणि त्यांच्या धाकट्या भावाचा एकुलता एक मुलगा—तो मघांशी उशीरा आलेला खादीधारी तरुण—प्रियदर्शन बसला होता. राधामोहन यांची मध्यप्रांत सरकारने नुकतीच मजूर सभासद म्हणून कौन्सिलांत नेमणूक केली होती. प्रियदर्शनने गेल्याच वर्षी वकिलीला प्रारंभ केला होता. त्याच्या शेजारी राधामोहनचे एक ज्यू स्नेही बेंजामिन व सरसाहेबांचा मद्रासी चिटणीस राघवय्या हे बसले होते.

खान्याला सुरवात झाल्यावर सर महादेव प्रियदर्शनला हिंदांत म्हणाले, “काल लखनौला ब्राह्मसंघानं केलेलं भाषण वाचलंस तूं, प्रिया ?—मला वाटतं, गांधींनी निष्कारण गोष्टी निकरावर आणल्या आहेत. इर्विन हा चांगला मनुष्य आहे. पण, तो कितीहि भला असला, तरी एकदम कांहीं सान्या गोष्टी बदलू शकत नाही. गांधींनी त्याला संधि द्यायला हवी होती—”

“मला तें लखनौचें भाषण म्हणजे धमकी वाटली निव्वळ ! काय म्हणे स्वातंत्र्याच्या ध्येयाला कवटाळल्यानं हिंदुस्थानचा विनाश होईल ! असल्या धमक्यांनी लोक कांहीं दबायचे नाहीत आतां ! गांधींनी संधि दिली होती; पण ती ब्राह्मसंघानं घालवली—”

“नाहीं ! मला उलट वाटतं ! गांधींना जर त्यांच्या मताप्रमाणं वागण्याचें धैर्य झालं असतं, तर गेल्या डिसेंबरांत ब्राह्मसंघाशी झालेल्या वाटाघाटीच्या वेळींच त्यांनीं राजकुंड टेबलला समति दिली असती. पण मोतीलाल नेहरूंचा तो उद्दाम अविचारी पोरगा आढ आला ! तुम्हीं जर वाटल ती बेकायदेशीर भाषा बोलू लागलांत, तर तुम्हांला जरब देणं हें कायद्यानं स्थापन झालेल्या सरकारचें कर्तव्यच आहे मुळी !”

सरसाहेबांचा आवाज बोलतांना इतका चढत गेला की, त्यांच्या त्या विधानाला उत्तर देऊन त्यांना अधिक डिव्चणें प्रियदर्शनला इष्ट वाटलें नाहीं.

इतक्यांत प्रियंवदा विषय बदलण्याच्या उद्देशानें म्हणाली, “काय रे प्रिया, तूं व्याख्यान कधीं देणार आहेस सोशॅलिझमवर आमच्या भगिनी-समाजांत ?—”

“सोशॅलिझम !—भगिनीसमाजापर्यंत येऊन पोचला का इतक्यांत तुमच्या ?—”

सरसाहेबांनीं एकदम रागानें प्रियंवदेकडे वळून म्हाटलें. त्यांच्या लालसर गोऱ्यापान कपाळावरील मधली शीर फुगून ताठ झाली होती; व कानाशेलाच्या दोहों बाजूंनीं घर्मेबिंदु तरारून उठले होते.

“बायकांपुढें सोशॅलिझमवर व्याख्यान करणें हें खरोखरीच फार अनिष्ट आहे, प्रियंवदाबाई !” वृद्ध रावबहादुर उद्गारले.

“कां बर ?” हिमगौरीनें विचारलें, “बायकांनीं वेझेंचें श्रवण करूं नये असं सांगणाऱ्या मनूच्या कोटीतलें दिसतंय आपलें हें मत मला —”

“मनु काय मूर्ख होता असं वाटतं का तुला, हिमा !” बॅरिस्टरसाहेब मध्येच इंग्रजीत म्हणाले. “तुम्हांला जर व्याख्यान करायचेंच असलें, तर इंग्लंडा-ल्ल्या ट्रेड युनियन्सवर राधाचें व्याख्यान करा ना तुम्हां !—”

“तसलें व्याख्यान हवेंय कुणाला आजच्या काळांत ? जास्तीत जास्त जहाल भाषा ऐकायला हवापले आहेत लोक सारे ! हा तरी एक मनोगांडच आहे !” राधामोहन इंग्रजीत म्हणाला.

“होय. पारतंत्र्यामुळं उत्पन्न झालेला !” प्रियदर्शननें किंचित् आवेशानें म्हटलें. “परतंत्र माणसाला स्वानंत्र्याविषयींच्या जहाल कल्पना ऐकायला आवडान्यात यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं !—”

“पण म्हणून काहीं जबाबदार माणसांनीं जिभा मोळाट सोडतां कामा बघेत, प्रिया !” सरसाहेब मध्येच इंग्रजीत उद्गारले. त्यांच्या आवाजांत खिन्नतेचीं झार स्पष्ट उमटलीं होनी. “तूं काँग्रेसला मिळालास याबद्दल मला म्हणायचें नाहीं कांहीं. आमच्या पिढीपेक्षां तुमचीं मतं आधरु जहाल असावीत हें साहाज-

कच आहे. पण मला वाटतं, या नव्या चळवळीपासून तू प्रयत्नपूर्वक दूर राहिलं पाहिजेस—”

“पण मी आजच सत्याग्रहांत सामील होण्याचा माझा निश्चय कमिटीत सांगून आलों, ददा !—”

“मला विचारल्याशिवाय ! मला विचारल्याशिवाय ! !” सरसाहेब त्याच्या-
कडे पाहून जोराने उद्गारले.

त्यांच्या हातांतील कांटा आणि चमचा थरथरा कांपत होता.

“नाहीं ददा ! तसं नव्हे ! मी आपल्याशीं आधीं बोलून घेणार आहे
क्षमळं न मगच प्रतिज्ञापत्रक भरणार आहे—”

त्यांचा तो मनःक्षोभ पाहून घाबरलेल्या प्रियदर्शनने अत्यंत नम्रतेने म्हटलें.

“नाहीं ! नाहीं ! तुझ्याशीं मी कांहींहि बोलूं इच्छित नाहीं आतां या
बाबतींत ! कमिटीत स्वतःचा निश्चय जाहिर केल्यावर आतां तूं मला नुसतं
औपचारिक विचारणार,—माझी परवानगी मागण्याचं नुसतं सोंग करणार ! मला
वाटलं नव्हतं तूं इतका वाहवशील म्हणून, प्रिया ! दांडीला तर जाण्याचा विचार
नाहीं ना तुझा ?—”

सरसाहेबांचा क्षोभ थोडा कमी झाला होता. पण त्यांच्या आवाजांत
आतां मनोवेदनेची तीव्रता मात्र स्पष्ट उमटली होती.

“नाहीं, नाहीं ! आपली परवानगी घेतल्याशिवाय मी कसा जाईन
ददा ?—”

“तुझा कांहींहि भरंवसा वाटत नाहीं मला. तुझे आजोबा ई. ए. सी. पर्यंत
चढले; तुझे वडील जगले वांचले असते, तर आज डी. सी. झाले असते. आणि
मी गेल्याच वर्षी या दिवसांत हंगामी गव्हर्नर होतो ! तूं उद्यां सत्याग्रहांत सामील
झालास, म्हणजे मध्यप्रांताच्या माजी हंगामी गव्हर्नरचा पुनण्या सत्याग्रही झाल्या-
बद्दल साऱ्या हिंदुस्थानांत तारा फडकतील ! छे, छे ! प्रिया, ही गोष्ट कधीहि
चढतां कामा नये—”

त्यांनीं हातांतील चमचा आणि कांटा खाली ठेवला.

खाना संपवून मंडळी कॉफीपानासाठी बाहेरच्या दिवाणखान्यांत आली, त्या वेळी वातावरण अगदी गरम आणि गंभीर होतें. कॉफी घेतल्यावर चपराश्याने पुढे केलेल्या तबकांतला विडा प्रियदर्शनने तोंडांत घातला; व तो हळूच वेताच्या खुर्चीवर रेलून कॉफी घेत असलेल्या सरसाहेबांच्या मार्गे येऊन उभा राहिला.

त्याला पाहतांच त्यांनीं अर्धवट प्यालेला कॉफीचा कप चपराश्याच्या हाती दिला; व ते अत्यंत दुःखपूर्ण आवाजांत त्याला म्हणाले, “ प्रिया, निष्वा-
लास तूं ? माझ्या मघांचच्या बोलण्याचा राग नाही ना आला तुला ? खरोखरी, माझी मनोदेवता मला असं सांगते कीं, या मार्गानं जाण्यांत आपलं कल्याण नाही, आपल्या देशाचं कल्याण नाही ! निदान तूं तरी हा अविचार करतां कामा नयेस—”

बोलतां बोलतां त्यांनीं आपला उजवा हात कपाळाला लावला. भोंव-
तालीं बसलेली सारी मंडळी स्तब्ध होऊन त्यांच्याकडे आणि प्रियदर्शनकडे पहात होती.

पण तो कांहींच बोलला नाही.

“ कांताला सांग मी भेटायला बोलावलंय उद्यां म्हणून—”

शेवटीं तेच थोडा वेळ वाट पाहून उद्गारले. त्या उद्गारांत त्यांची दारुण मनोव्यथा ओतप्रोत भरली होती.

त्यांना नमस्कार करून प्रियदर्शन बाजूला झाला.

पण तो जावयाला निघणार, तोंच यादवरावांनीं त्याचा हात धरून हळूच त्याला म्हटलें, “ माझ्या गाडीतूनच चल, प्रिया !—”

“ नाही. माफ करा काकासाहेब ! मी सायकल आणली आहे आपली—”

आणि, त्यांना एक शब्दहि बोलण्याची संधि न देतां, तो खालीं मान घालून झाल्मप पाउलें टाकीत दिवाणखान्यांतून बाहेर पडला.

चांदण्यांतील सांवल्या

सागर व्हिलाच्या विस्तीर्ण आवारांतून बाहेर पडून प्रियदर्शन रस्त्यावर येतांच वाऱ्याची गार झुळूक एकदम त्याच्या अंगावर आली. ती झुळूक म्हणजे आपल्या सोसाट्याने झाडांना झोडपून निष्पर्ण करून सोडणाऱ्या शिशिराचा दीर्घ निःश्वासच होता जणुं कांहीं. चंद्राचें अर्धबिंब बरेच खाली उतरलें होतें; व धुकें आणि चांदणें यांची सरमिसळ होऊन सृष्टीच्या कृश गात्रांवर एक प्रकारचा सुस्तपणा आला होता. पर्णहीन झाडांतून जोरानें वहाणारी ती वाऱ्याची झुळूक स्वस्थ झोंप न लागलेल्या माणसाच्या कण्हण्यासारखा आवाज करित होती. त्या धूसर चंद्रप्रकाशांत तेलंखेडीच्या लगत असलेल्या राखीव जंगलाची क्षितिजावरील सांद्र रेषाकृति पाहून आकाशाच्या त्या बाजूला दाट ढग सांचले असल्याचा भास होत होता. चांदण्यामुळें मागें हटत गेलेल्या सृष्टीतील साऱ्या काळोखानेंच जणुं कांहीं त्या जंगलाच्या आसऱ्यानें क्षितिजाच्या त्या कडेला दबी दिली होती. झाडांच्या उंच, उबड्यावाबड्या फांथा हिवाळ्यानें सारीं आभरणें हिरावून घेतलेल्या सृष्टीच्या दुर्दशेची कहाणी आपल्या निःशब्द आंदोलनांनें सांगत होत्या.

थंड पाण्याचा हबका तोंडावर मारतांच मनुष्य जसा मूच्छेंतून सावध व्हावा, त्याप्रमाणें तो वाऱ्याची गार झुळूक अंगावर येऊन आदळतांच प्रियदर्शन आपल्या विचारांच्या तंद्रींतून जागा झाला. त्यानें सायकलचा वेग कमी करून सभोवतीं बघितलें. चंद्राच्या धूसर प्रकाशानें युक्त असलेली ती शांत आणि भयाण रात्र !—त्या प्रकाशांत क्षीण भासणारे दूर दूरचे पिबळसर विजेचे दिवे

म्हणजे त्याच्याकडे अनुकंपेने पहाणारे त्या रात्रीचे डोळेच होते जणुं कांहीं. झाडांच्या लांबवर झुकलेल्या सांवल्या, चंद्रकिरेण पिऊन सुस्त झालेल्या नागि-
ष्ठीप्रमाणे, रस्त्यावर वेड्यावांकड्या पसरलेल्या होत्या. ते उदासरम्य वृक्ष पाहून
प्रियदर्शनला वाटलें की थोडा वेळ तेलंखेडीवर जाऊन बसावें. पण, लगेच
त्याला आठवण झाली, कांता कदाचित् घरी एकटीच असेल. आपल्याला आज
दर्शकडे खान्याला जावयाचें आहे, ही गोष्ट उमाच्या लक्षांत होती. तरीसुद्धा
तो निशाचर लवकर घरी परत येईलच, असा काय नेम ? हा विचार मनांत
येतांच त्यानें जास्त जोरानें सायकल चालवावयाला सुरवात केली

पण त्या सायकलपेक्षांही मघांचच्या प्रकारानें चाळवलेलें त्याचें मन
अधिक वेगानें भ्रमण करित होतें.

ज्या संतप्त पण हताश मुद्रेनें सरसाहेबांनीं मघांशीं हातांतला कांटा आणि
चमचा खाली ठेविला होता, ती त्यांची मुद्रा सारखी त्याला आपल्या डोळ्यांपुढें
दिसत होती. त्यांच्या आपल्यावरील निरतिशय प्रेमाची आठवण होऊन
त्या प्रेमाची साक्ष देणारे अनेक प्रसंग झरझरा त्याच्या वृष्टीपुढून गेले. वयाच्या
पांचव्या वर्षी तो पितृहीन झाल्यावर सरसाहेबांनीं त्याच्या आईसह त्याला जबल-
पुराहून नागपुरास आणलें; व धंतोलीवर मुद्दाम नवा बंगला विकत घेऊन तेथें
त्यांची स्वतंत्र व्यवस्था करून दिली. राधामोहन हा त्यांचा स्वतःचा मुलगा. पण,
त्याच्यापेक्षां सुद्धां जास्त प्रेम त्यांनीं आपल्या या पोरक्या पुतण्यावर केलें होतें.
होमरूळच्या चळवळीच्या वेळीं ते नेमस्त पक्षाच्या शिष्टमंडळांतून जेव्हां विलायतेस
गेले तेव्हां राधाप्रमाणेच प्रियदर्शनलाहि त्यांनीं आपल्याबरोबर नेला होता. पण,
त्याला स्वतःपासून दूर ठेवण्याची त्याच्या आईची इच्छा नसल्यामुळे, ते येतांना
त्याला आपल्याबरोबर परत घेऊन आले. इंग्लंडांत सात वर्षे राहून राधानें जे गुण
उघळले, त्यामुळे त्यांचें मन त्याच्याविषयीं अजिबात विटलें; व प्रियदर्शन हा
त्यांच्या प्रेमाचेंच केवळ नव्हे, तर आकांक्षांचेहि केंद्र होऊन बसला.

त्याला तो हृदयस्पर्शी प्रसंग आठवला.

त्या वेळीं तो नुकताच बी. ए. झाला होता; व राजकारणाचें प्रत्यक्ष शिक्षण
देण्याच्या हेतूनें सरसाहेबांनीं त्याला मुद्दाम आपल्या हाताखाली घेतलें होतें.

त्या दिवशीं शनिवार होता. सरसाहेब आपल्या अभ्यासिकेंत (Study) केऱ्या घालीत होते; व विलायतच्या डाकेनें आलेलीं तीन पत्रें त्यांच्या टेबलावर उघडींच पडलेलीं होती. तो आंत आल्यावर ते त्याला म्हणाले, “ प्रिया, तीं पत्रं वाच तूं. म्हणजे तुझ्या थोरल्या भावाचे प्रताप कळतील तुला ! ” त्यानें तीं पत्रं वाचलीं आणि तो अगदीं सुन्न होऊन गेला. त्यांपैकीं एका पत्रांत राधानें आपला हिंदुस्थानांत परत न येण्याचा निश्चय कळविला होता; व दुसऱ्या दोन पत्रांतून सरसाहेबांच्या लंडनला रहाणाऱ्या दोघां मित्रांनीं त्याच्या तेथील चंडोल जीवनाची माहिती दिली होती. त्यानें तीं पत्रं वाचून खालीं टेबल्यावर ते त्याच्याकडे वळून म्हणाले, ‘ वाचलीं तीं पत्रं सारीं नीट ! ’

त्यानंतर कांहीं वेळ ते अगदीं स्तब्ध होते. अखेर एकदम ते त्याच्या-जवळ आले; व आपले दोन्ही हात त्याच्या खांद्यावर ठेवून इंग्रजीत उद्गारले, “ आपल्या घराण्याचें राधानं घालवलेलं नांव पुढें चालवण्याची सारी जबाबदारी तुझ्यावर आहे आतां, प्रिया ! माझ्या या उतारवयांत तूं तरी निराशा करतां कामा नयेस माझी ! ”

त्यांनीं कांपऱ्या आवाजांत उच्चारलेले ते शब्द त्याला आठवले आणि त्याच्या हृदयाचा थरकांप झाला.

त्यानंतर इतके क्षुब्ध झालेले त्यानें आजच पुन्हा पाविले होते त्यांना. आणि त्यांच्या त्या मनःक्षोभाचें कारणहि अगदीं उघड होतें.

गेलीं दहा वर्षे त्यांनीं ज्या आकांक्षा त्याच्याविषयीं आपल्या मनांत बाळगल्या होत्या आणि ज्या उद्देशानें गृहमंत्री असतांना त्याला आपल्या हाता-खालीं ठेवून सरकारी कामकाजाची प्रत्यक्ष माहिती करून दिली होती, त्या आकांक्षा आणि तो उद्देश यांचा आज त्यानें चक्राचूर केला नव्हता काय ? त्यांनीं आपलें स्वतःचें आयुष्य सर्वच बाजूंनीं अत्यंत यशस्वी केलें होतें. पण पराक्रमी पुरुषांचें समाधान नुसतें त्यांचें स्वतःचें आयुष्य यशस्वी झाल्यानें होत नाहीं; त्या यशाची परंपरा आपल्या वंशजांनीं अधिक उज्ज्वलतेनें पुढें चालवावी, अशीहि त्यांची उत्कट इच्छा असते.—ती दहांची इच्छा सहा वर्षांपूर्वीं राधानें धुळीला मिळविली, आज आपण तिच्या ठिकच्या उडविल्या आहेत.

स्वतःच्या कर्तृत्वाची परंपरा स्वतःच्या डोळ्यांदेखत खंडित झालेली पहाण्याचा प्रसंग हा कर्तबगार पुरुषाला मृत्यूपेक्षांहि अधिक दुःसह वाटत असतो.

या विचारांत गर्क असतांनाच तो बंगल्याच्या फाटकापाशीं येऊन पोंचला. त्यानें खालीं उतरून सायकलचा दिवा मालवला; व फाटकाची कडी काढतांना सहज समोर वधितलें—

तो त्याला भास झाला कीं बर्गीचाच्या अगदीं! टोकाशीं असलेल्या बकुळीच्या झाडाच्या सांवलींत काजवे चमकत आहेत—

पण लगेच त्याच्या लक्षांत आलें,—ते काजवे नव्हते; तीं सिगारेटचीं तीन जळतीं टोके होती.

बकुळीच्या सावलींत ते तिघे उभे असल्यानें त्याला काजवे चमकत असल्याचा भास झाला.

फाटक उघडून तां आंत आला व त्यानें तें पुन्हा लावून घेतलें.

आणि बकुळीखाली कोण उभे आहे तें पहावें, या हेतूनें तो बंगल्याकडे न जातां बागच्या त्या कोपऱ्याकडे वळला.

पण, तो थोडा पुढें जातो न जातो, तोंच समोरून आलेल्या तरुणाने त्याला म्हटलें—

“ प्रिया, तूं आज लवकर कसा आलास इतक्या ?...”

“ उमा, आणखी कोण होते तुझ्याबरोबर ते दोघे ? ”

“ जया आणि चारु— ”

“ आणि अंधारांत बसून काय चाललं होतं तुमचं ? ”

“ तूं जें पाहिलंस तेंच ! ”

“ उमा, ही उत्तर देण्याची रीत नव्हे !—आणि मला आलेला पाहिल्यावर ते दोघे परस्पर मागच्या फाटकांनं कां गेले ? तूं त्यांना का जाऊं दिलंस ? ”

“ त्याचं कारण तुला माहीत आहे, प्रिया ! ”

“ तुमचे हे सारे उद्योग जर काकांच्या कानांवर गेले, तर जड जाईल तुम्हांला हें फार ! मला कांहीं वर्तन पसंत नाही त्या मुकजीचं—”

“ तूं जें त्या मुकजींविषयीं बोलतोस, तेंच दहा तूं सत्याग्रहांत गेल्या-
वर तुझ्याविषयीं बोलतील ! दहांच्यापेक्षां तुझा मार्ग निराळा आणि तुझ्यापेक्षां
आमचा निराळा ! ”

“ पण हा मार्ग शहाणपणाचा नाही, उमा—”

“ प्रत्येक जण दुसऱ्याविषयीं हेंच बोलत असतो ! दहांना तरी तुझा
मार्ग कुठें शहाणपणाचा वाटतो ? त्यांना सांगितलास तूं सत्याग्रहांत जाण्याचा
आपला बेत ? काय म्हणाले ते ?—”

“ अतिशय रागावले ते !—”

“ अगदीं तूं जसा अलिकडे माझ्यावर रागावतोस तसे !—”

उमाकांत प्रियदर्शनच्या हातांतली सायकल घेत त्याला हंसत हंसत
म्हणाला.

“ उमा, मी पंडितजींना पत्र बालून कळवणार आहे तुझ्या डोक्यांत
शिरलेलं हें नवं वेड—”

“ तुझी निराशा होईल, प्रिया ! ते जरी स्वतःला काँग्रेसचे प्रचारक
म्हणवीत असले, तरी मनानें आमचेच आहेत ते खरोखरी. ”

ते दोघे बोलत बोलत बंगल्याजवळ येऊन पोचले. त्याबरोबर गाण्याचे
आर्तमधुर सूर त्यांच्या कानांवर पडले.

वाटलें नाथ हो, तुम्हीं उतरतां खालीं

दे असहकारिता हाक तुम्हां ज्या कालीं

हंबरडा फोडी आर्त महात्मा जेव्हां

आघात झेलिले घोर उरावर तेव्हां

त्या यशें द्रवुनी गमे धांवला देवा

ऐकिली आर्त किंकाळी

ते पायऱ्यापाशींच उभे राहून ऐकत होते. प्रियदर्शन कदाचित् मुळींच
हलला नसता पण उमानें त्याला म्हटलें, “ तुला वर जायचं नाही ? तूं वर

गेल्याशिवाय गाणं थांबायचं नाहीं तार्ईचं ! ती दिलरुबा घेऊन बसल्याला तास झाला असेल आतां—”

“ तूं नाहीं चलत वर ? ”

“ नको. रात्र बरीच झाली आहे. मी सायकल ठेवतो— ”

“—आणि बाहेर जातो. असंच की नाहीं ? रस्त्याच्या कडेला कुठं तरी एखाद्या पुलावर जया न् चारु वाट पहात बसले असतील तुझी !— ”

“ नाही रे ! मी आतां स्वस्थ झोप घेणार आहे खोलीत जाऊन माझ्या—”

प्रियदर्शन पायऱ्या चढून व्हरांड्यांत आला व पायांतल्या चपला काढून आवाज न करतां हळूच वर गेला.

गाणें अद्याप थांबलें नव्हतें. त्याचे अत्यंत करुणपूर्ण सूर त्याच्या कानांवर आले.

परि हाय ! कोणतें पाप आडव आलें ?

हा कपाल फुटलें, संचित तें ओढवलें !

परतली माउली, स्वार्थानें अडवीलें

आशेची माती झाली !

ते आर्त सूर ऐकत असतां त्याला वाटलें, आपलें हृदय भरून येत आहे. तो दारापार्शीच थबकून तें भावगीत म्हणण्यांत तन्मय झालेल्या कांते-कडे पहात उभा राहिला.

टेबलावर ठेवलेल्या विद्युद्दीपाचा प्रकाश तिच्या अंगावर पडला होता. त्या उज्ज्वल प्रकाशांत मांडीवर दिलरुबा घेऊन कोचावर बसलेली गानमग्न कांता तिच्या दिलरुबावरून फिरत असलेल्या हातांची हालचाल जर त्याला दिसत नसती आणि मुखांतून निघणारे मधुर सूर जर त्याच्या कानांवर येत नसते, तर त्याला अत्यंत सुंदर शिल्पकृतीच वाटली असती ती एक ! तिच्याकडे बघितल्यावर त्याला नेहमीच वाटत आलें होतें कीं, नुसत्या सौंदर्यापेक्षा तिच्यांत कांहीं तरी विशेष, कांहीं तरी अनिर्वचनीय आहे. अष्टमीच्या चंद्रकलेसारखें अतिशय उंच

कपाळ, त्याच्या उंचपणाला शोभणारे विशाल काळेभोर डोळे, चेहऱ्याच्या लांबट-पणामुळे किंचित मोठे वाटणारे रेखीव नाक आणि ओठांच्या आंत मुरडलेल्या आरक्त पाकळ्या—त्या सौंदर्यात मनाला मोहित करण्यापेक्षां स्वतःविषयी आदर उत्पन्न करण्याचीच शक्ति जास्त नव्हती का ? विशेषतः आपले डोळे पूर्ण विस्फारून तिने पाहिले असतां, पापण्यांच्या दाटपणामुळे एरवीं न जाणवणाऱ्या त्यांच्या तेजःछटा जेव्हां तिच्या मुखावर पसरत, तेव्हां तिच्या सौंदर्यापेक्षां बुद्धिमत्तेचेंच आकर्षण मनाला अधिक घडत असे. या वेळीं मात्र, कानांतील माणकांच्या कुंडलांची प्रभा गालांवर पडल्यामुळे तिच्या गौरवर्णातील फटफटीतपणा जसा लोपून गेल होता, तशीच तिच्या सौंदर्यात एरवी भासणारी एक प्रकारची कठोरताहि संगीताच्या मार्दवामुळेच बहुधा मावळून गेली होती. उलट, तिचे डोळे पूर्ण उघडलेले नसतां पापण्यांच्या दाटपणामुळे आंखांनीं ओथंबलेले दिसावे अशी त्यांची ठेवण असल्यामुळे, त्या भावगीतांतील सारे कारुण्य तिच्या मुद्रेवर या वेळीं प्रकट झाल्यासारखें दिसत होतें.

तिची ती गानमग्न, करुण मूर्ति पाहून त्याच्या मनांत आले—हिच्या आणि उमाच्या स्वभावांत किती फरक ! ही जितकी गंभीर तितकाच तो थिळर, ही जितकी निश्चयी तितकाच तो चंचल. वास्तविक उमाकांत हा तिचा सखा भाऊ. पण त्याच्यापेक्षां आपल्याच स्वभावाशी तिचा स्वभाव जास्त जुळता कां असावा ? तिचा स्वभाव तिच्या आत्मासारखा,—आपल्या आईसारखा तर नाही ? आईने आपल्यावर अलोट प्रेम केलें, पण हुकमतहि अतिशय गाजवली. तिने आपल्याला शिक्षणासाठीं विलायतेंत राहू दिलें नाहीं; कांता आज आपल्या कायदेभंगाच्या चळवळींत सामील होण्याच्या आड येत आहे. स्त्री ही काय पुरुषाच्या जीवनांतील त्याच्या साहसी वृत्तीला पायबंद घालणारी प्रतिबंधक शक्ति आहे ? आपली आई बोलून चालून अशिक्षित होती. पण कांता,—बी. ए. पर्यंत शिकलेली आणि स्त्रियांच्या साऱ्या चळवळींत भाग घेणारी कांता, तिची सुद्धां वृष्टि संसारापलिकडे, कुटुंबाच्या स्वास्थ्याच्या आणि घराण्याच्या प्रतिष्ठेच्या पलिकडे जाऊं नये का ? स्त्री आणि स्त्रीचें प्रेम हे काय केवळ निसर्गाचे पुरुषाला कुठल्या तरी एका रूढ परिस्थितीला जखडून ठेवण्याचे मृदुसूक्ष्म पाश आहेत ?—

तो या विचारांत गर्क असतांनाच तिचें गायन थांबलें आणि दिलरुबा बाजूला ठेऊन ती सज्जांत जाण्यासाठीं उभी राहिली.

त्याबरोबर त्यानें हळूच आंत घेऊन हांक मारली—

“ कांता !—”

त्याचा आवाज कानांवर पडतांच ती दचकून मागे वळून उद्गारली, “हें काय ! तुम्ही केव्हां आलांत ?—”

“ असहकारितेच्या अपेशावरलं तें रडगाणं तूं म्हणत होतीस तेव्हां !—”

तो अगदीं तिच्याजवळ गेला; व तिचे दोन्ही हात आपल्या हातांत घेऊन म्हणाला, “ कांता, आजच तुला हें तांद्यांचं भावगीत कां म्हणावंसं वाटलं ? ”

“ आज सकाळपासून आपण सारखी गांधींच्या नव्या चळवळीसंबधीं बोलत आहों. तुम्ही गेल्यावर मला दहा वर्षांपूर्वीं घडलेल्या प्रसंगाच्या आठवणी राहून राहून येत होत्या. त्यामुळं मन अतिशय बेचैन झालं माझं; न् काहीं तरी विरंगुळा वाटावा म्हणून दिलरुबा घेऊन बसलें होतें मी ! ”

“ भावनोत्कट कवीनं एखादी चळवळ फसल्यावर देवाच्या नांवानं टाहो फोडावा हें ठीक आहे, कांता ! पण तुला तो टाहो आळवीत बसण्याची बुद्धि व्हावी—”

“ हें साहाजिक आहे अगदीं ! स्त्रीचं जीवन भावनामय असतं. तुम्ही पुरुष ज्या एकाद्या गोष्टीचं रहस्य शास्त्रीय दृष्टीनं उलगडण्याचा प्रयत्न कराल, त्याचा उलगडा स्त्री भावनेच्या दृष्टीनं करीत असते ! आपला भावी पति आंघळा आहे हें कळल्याबरोबर स्वतःच्या हातांनीं स्वतःच्या डोळ्यांवर पट्टे बांधून घेऊन आजन्म अंधत्व पत्करणारी गांधारी ही जीवनाकडे पाहण्याच्या स्त्रीच्या दृष्टीचं प्रतीक आहे मूर्तिमंत ! स्त्री आणि कवि यांची सारखीच असते जगाकडे पहाण्याची दृष्टि ! ”

“ पण कवीच्या असल्या भावड्या दृष्टीनं जगाकडे पहाणं चुकीचं आहे, कांता ! त्यामुळं कोणत्याहि साहसांत उडी घ्यायला मन कचरतंन् दैववादाच्या बाहारीं जातं—”

“ कुणाला ठाऊक तुमची शास्त्रीय दृष्टि चुकीची आहे की आमची भावनेची दृष्टि चुकीची आहे तें ! पण, तुम्हीं सुद्धां आज जे या नव्या चळ-

बळीत भाग घ्यायला तयार झालां आहांत ते भावनेच्याच भरीं जाऊन नव्हे का ? गांधींच्या तत्त्वांवर तुमचा तरी विश्वास कुठं आहे ?—”

“ नसेल ! पण या चळवळीमुळं दुसरं जरी कांहीं झालं नाही, तरी लोकांची निर्भयता न् झगडण्याची शक्ति वाढेल, हें काय थोडं आहे ? ”

“ आणि एवढ्याचसाठीं तुम्ही या चळवळीत उडी घेणार आहां ? ”

“ होय. वाटल्यास तसं समज तूं ! पारतंत्र्याचा नायनाट करण्याच्या चळवळीत तत्त्वांचा प्रश्न नसतो. कारण पारतंत्र्य नष्ट करण्याची बुद्धि जागृत होणं,—त्यासाठीं वाढेल तो त्याग करायला आणि पडतील ते कष्ट भोगायला बहुजन—समाजाचं मन तयार होणं हाच आज मुख्य प्रश्न आहे—”

“ मग उमाला तुम्ही नांवा का ठेवतां ? त्याच्या साहसी कल्पनांची उडी गांधींच्याहि पलिकडची आहे ! ”

“ पण साहसासाहसांतहि व्यवहार्यता पहावी लागते, कांता ! गांधींचा कार्यक्रम असा आहे की, त्याचं आचरण कोट्यवधी लोकांना उजळ माथ्यानं करतां येईल ! तसं उमाच्या कल्पनांचं आहे का ? आज जर जास्त आवश्यकता कशाची असेल, तर ती सरकारच्या नजरेला नजर देऊन उजळ माथ्यानं जास्तीत जास्त झगडण्याची प्रवृत्ति लोकांत उत्पन्न करण्याची आणि तोहि झगडा असा की, ज्यांत जास्तीत जास्त लोक उत्साहानं सामील होऊं शकतील, त्या झगड्याचं आव्हान अगदीं सामान्य माणसाच्या हृदयाला सुद्धां उत्कटतेनें होऊं शकेल ! अशा प्रकारचा झगडा गांधी सुरू करीत आहेत म्हणून त्यांत सामील व्हायचं—”

“ आपला हा विचार सांगितलात तुम्ही ददांना ? ”

“ हो.”

पण हें उत्तर देतांना प्रियदर्शनच्या आवाजांतील सारा आवेश अगदीं ओसरून गेला होता.

“ मग काय म्हणाले ते ? ”

“ ते अतिशय संतापले, कांता !—त्यांनीं तुला भेटीला बोलावलं आहे—”

“ मी भेटीला जाऊन काय करणार ? ”

“ कदाचित् ते तुला सांगणार असतील मी सत्याग्रहांत जाऊं नये म्हणून माझं मन वळवायला—”

“ व्यर्थ आहे तो प्रयत्न, असं कां नाही सांगितलं तुम्ही त्याच वेळीं ददांना ? पुरुष ज्या वेळीं एकाद्या हड्डाला पेटतात, तेव्हां स्त्रीचे समजुतीचे किंवा विनवणीचे शब्द निरुपयोगी ठरत असतात त्यांना आळा घालायला ! जलवेळीच काम फक्त पाण्याच्या प्रवाहाला आपल्या फुलांनी शोभा आणण्याचं असतं. तो प्रवाह जेव्हां पुरानं तुफान होऊन सैरावैरा धांवायला लागतो, तेव्हां त्याला आवरण्याची आंशा धरण्याऐवजी स्वतःच छिन्नविच्छिन्न व्हायला तयार झालं पाहिजे तिनं ! साहसी पुरुषांच्या आयुष्यांत स्त्री ही केवळ शोभेची वस्तु आणि उपभोगाचा विषय असतो एक—”

“ असं कां भलतंच बोलतेस तूं, कांता ? ” प्रियदर्शन तिच्या तोंडावर हात ठेवून म्हणाला, “ मी तुझ्याकडे अशा दृष्टीनं कधी तरी पाहिलंय ? तुझ्या विचाराबाहेर मी कधी तरी गेलोंय का ? ”

“ आजपर्यंत प्रसंगच आला होता कधी तसा ? ”

“ असं कां म्हणतेस ? तीन वर्षांपूर्वी ददांनीं जेव्हां मला सरकारी नोकरीत येण्याचा आग्रह केला, तेव्हां तूं सुद्धां अनुकूल होतीस प्रथम त्यांच्या त्या विचाराला—”

“ होय. पण सरकारी नोकरीत शिरून रूढ मार्गानं एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत वर चढण्यापेक्षां स्वतंत्रपणानं कर्तबगारी गाजविणारांच्या महत्त्वाकांक्षेला अधिक मोठं क्षेत्र मिळतं असं जेव्हां तुम्ही मला ददांचंच उदाहरण दाखवून पटवून दिलंत तेव्हां मीच जाऊन तुमच्या वतीनं बोललें नाहीं का त्यांच्याशीं ? —पण तो प्रसंग निराळा न् हा निगळा !—”

“ तूं थोडा व्यापक दृष्टीनं विचार केलास, तर तुला निराळेपणा जाणवणार नाहीं हा फारसा ! ददांनीं ज्या परिस्थितीत आयुष्याला सुरुवात केली, त्या वेळीं जीवित आणि राजकारण यांच्या विषयींच्या कलगना निराळ्या होत्या, आजच्या निराळ्या आहेत. हिंदा माणसाला गृहमंत्रियद् गांठतां येतं हीच मुळी त्या वेळीं एक क्रांतेकारक घटना समजली जात असे ! आज आपण अशा

परिस्थितीत आहों की, आपल्या राजकीय आकांक्षांचं क्षितिज असल्या कोण-
त्याहि एका क्षुद्र लाभावर टेकलेलं नाही. जीवित आणि राजकारण यांच्या विष-
यीच्या कल्पना जशा बदलल्या, तसेच त्यांना अनुसरण्याचे मार्गहि बदलले. तूं
जर थोडा विचार केलास तर तुला त्या वेळीं जसं माझं म्हणणं पटलं, तसंच
याहि वेळीं पटेल.—मला केवढी आशा होती, कांता, तूं जाऊन ददांचा माझ्या-
विषयीचा राग कमी करशील म्हणून ! ”

“ मी काय सांगूं जाऊन त्यांना ? भाऊजींच्या त्या तसल्या वर्तनामुळं
घराण्याचा लौकिक राखण्याच्या बाबतीत त्यांची सारी भिस्त तुमच्यावर आहे
आतां—”

“ हा तुझा समज चुकीचा आहे, कांता ! राधा परत आल्यापासून गेल्या
तीन वर्षांत पुष्कळ निवळलंय वर्तन त्याचं—”

“ त्याचं वर्तन निवळलंय कीं नाहीं हें तुम्ही वहिर्नीना विचारून पहा
एकदां आपल्या !—पहाटे तीनच्या आंत ते कधीं तरी घरीं येतात का ? न्
आल्यावर त्यांना एक शब्द तरी नीट बोलायची शुद्ध असते का ? खरोखरी
असलीं दुःखं बायकांनींच सोसावीत निमूटपणानं !—ददा बोलत नाहीत. पण
त्यांना माहित आहे हें सगळं. अशा स्थितीत तुम्ही कायदेभंगाच्या चळवळींत
पडावं हें कसं बरं वाटेल त्यांना ? तुमच्या या कृत्यामुळं तुमचं न् तुमच्या
बरोबर साऱ्या घराचं अकल्याण होणार आहे—”

“ घर ! बायकांना घरापालिकडे दिसतंय का कधीं दुसरं कांहीं ?—”

“ पण त्यामुळें पुरुषांना केव्हांहि डोकं टेकायला हकाचा आसरा मिळतो
ना ?—”

“ पण घराला तुरुंगाचं स्वरूप येतं झियांच्या या वृत्तीमुळं, कांता ! ”

त्याचे ते शब्द ऐकतांच ती त्याच्या अगदीं जवळ गेली; व त्याच्या
करुण वृष्टीत आपली स्निग्ध वृष्टि मिसळून म्हणाली—

“ माझा सहवास हा तुला खरोखरीच तुरुंगासारखा वाटतो का, प्रिया ?
आजपर्यंत तुझ्या कोणत्या तरी विचाराच्या आड मी गेलें आहे का कधीं ?
अगदा लहानपणापासून, सागरला आपण आजोळीं एकत्र रहात होतों तेव्हांपासून

आठवण कर ! तुझी कड घेऊन मी आल्याबाईंशीं किती तरी वेळां रडबदली केली आहे—”

बोलतां बोलतां तिचे डोळे पाण्यानें भरून आले.

• त्यानें तिला आपल्या सुदीर्घ बाहूनें लपेटून जवळ घेतली; व तिच्या त्या अवनत सांघु नेत्रांना ओठांनीं हळूच स्पर्श करून तो म्हणाला—

“ म्हणूनच मला वाटतं की, याहि वेळीं तूं माझी कड घ्यावीस न् दहांचं मन वळवावंस—”

“ तुझा जर इतका आग्रहच असेल, तर माझी हरकत नाही, प्रिया ! मी उद्यां दहांना जाऊन भेटतें न् त्यांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करतें. पण तूं तुरुंगांत गेल्यावर उमा माझं ऐकेल, माझ्या ताब्यांत राहिल असं वाटतं का तुला ?—”

तिचा तो प्रश्न ऐकतांच त्याला मर्चाशीं बकुळीच्या झाडाखालीं बघितलेल्या त्या वृक्ष्याचें स्मरण झालें.

आणि त्याच्या प्रसन्न मुद्रेवर एकदम विषादाची छाया पसरली.

श्यामासुंदरी

श्यामासुंदरीचें मिष्टान्नभांडार हें बडीं-धंतोलीच्या भागांत अनेक कारणां-मुळें प्रसिद्ध होतें.

तिच्या भागाची सिंदूरमंडित वक्ररेषा, डोळ्यांचे कज्जलयुक्त कटाक्ष किंवा तांबूलसैवनानें रंगलेल्या ओठांवरील मधुर हास्य यांपैकीं तिच्या रूपरचनेचा कोणता विशेष अधिक मोहक होता, हें सांगणें कठीण होतें. मिष्टान्नभांडाराच्या सर्वच आश्रयदात्यांना तिचें दर्शन घडत असे, असें नाहीं. त्या भांडाराचे दोन भाग होते. त्याच्या दर्शनी भागांतील कांचेच्या सुवक कपाटांतून निरनिराळीं मिष्टान्न विक्रीसाठीं ठेवलेलीं असून, भांडाराचे चालक कृष्णकांत बसु हे तिथें एका मेजाजवळ बसलेले असत. भांडाराच्या अंतर्भागांत बंगाली पद्धतीचें जेवण किंवा उपाहार घेणारांची खास सोय केलेली होती. श्यामासुंदरीचा संचार याच भागांत होत असे; व लोकवार्ता अशी होती कीं, बडीं-धंतोलीवरील काहीं तरुण विद्यार्थी जे रात्री उपाहार करावयाला त्या भांडारांत नेमानें जात, ते काहीं लवंगलतिका, रसमलई किंवा माच्छेर झोला यांच्या मिष्टतेवर लुब्ध होऊन नव्हे; तर श्यामासुंदरीच्या संभाषणाचा आनंद उपभोगण्याच्या उद्देशानें.

धंतोलीवर रहाणाऱ्या बंगाली भद्रलोकांचा त्या दोघांवर एका परीनें बहिष्कारच होता म्हटलें तरी चालेल; व श्यामासुंदरीला तर ते बंगाली म्हणावयालाहि तयार नव्हते. ते ती केव्हां बिहारी तर केव्हां उडिया असल्याचें भासवीत असत. श्यामासुंदरी ही कवयित्री होती. पण, ती आपल्या कवित्ता कां. ३

बंगालीतून न लिहितां हिंदीतून लिहित असे. या तिच्या हिंदीकवित्वाचा फायदा घेऊन तिच्यावर नाराज असलेल्या भद्रलोकांनी तिला बिहारी ठराविलें होतें. तिच्याबद्दल दुसरा लोकप्रवाद असा होना की, ती कृष्णकांताची लग्नाची बायको नसून कुटून तरी पळून येऊन त्याच्या आश्रयाला राहिली होती. कृष्णकांताला गेली वीस वर्षे निरनिराळ्या परिस्थितीत पडात आलेले अनेक लोक नागपुरांत होते. श्यामासुंदरी ही मात्र तीन वर्षांपूर्वी एक दिवस अचानक त्याच्या भाडारांत लोकांच्या वृष्टीस पडली. ती कोतून आली किंवा त्या दोघांचे वास्तविक संबंध काय आहेत, याचा कोणालाच त्यांनी पत्ता लागू न दिल्यामुळे, चौकस लोकांच्या अतृप्त राहिलेल्या जिज्ञासेनें नाना प्रकारच्या प्रवादांना जन्म दिला.

श्यामासुंदरीप्रमाणें कृष्णकांताच्याहि पूर्वचरित्राविषयी लोक साशंक होते; व माणिकतोळ्याच्या कटांतील जे अनेक बंगाली तरुण नामांतर करून वेपत्ता झाले होते, त्यांपैकी एक तो असावा अशीहि कुणकुण केव्हां केव्हां भद्रलोकांच्या अडुचांतून कानांवर पडत असे. हा प्रवाद अगदींच निराधार नव्हता. महायुद्ध सुरू होण्याच्या सुमारास कृष्णकांत नागपूरला येऊन सर बिपिन बोस यांच्याकडे नोकरीला राहिला. त्यानंतर दोन वर्षांनी, 'हॅरि अँड सन्स कंपनी' या नांवानें मानवेंद्र शंयप्रभूति कांतिकारकांनी रचलेल्या कटाचा परिस्फोट झाल्यावर, बंगालच्या सी. आय्. डी. खात्याचे दोन अधिकारी एक दिवस सकाळीं अचानक सर बिपिन यांच्या बंगल्यावर हजर झाले; व खाशांतून एका काळ्या सांवळ्या तरुण मुलाचा कोटो काढून, हा मुलगा आपल्या घरांत रहात असल्याचा आम्हांला वहीम असल्यामुळे, आपले सर्व नोकर आपण आमच्या समोर आणून उभे करावे, अशी मागणी त्यांनीं सरसाहेबांजवळ केली. सर बिपिन नेमस्त खरे, पण त्यांच्या वैयक्तिक मानापमानाच्या कल्पना फार इळव्या होत्या. एका कांतिकारकाला आपण घरांत आश्रय दिला असल्याचा संशय पोलिसांनीं आपल्यासारख्या राजनिष्ठ पुढाऱ्याविषयी घ्यावा, ही गोष्ट त्यांना सहन झाली नाहीं; व आपल्या नोकरांना पोलिसांपुढें उभें करण्याचें त्यांनीं साफ नाकारलें. शेवटीं हें प्रकरण त्या वेळचे न्नीफ कमिश्नर सर ब्रॅजमिन गॅबर्टसन यांच्यापर्यंत गेलें. पण, सर बिपिन यांच्या राजनिष्ठचा माहिमा असा बिलक्षण की, “माझ्या घरीं राजकीय वृष्ट्या संशयित

चारित्र्याचा मनुष्य असणेंच मुळीं शक्य नाही,” या त्यांनीं काढलेल्या उक्तींवरून विश्वास ठेवून, सर बंजामिन यांनीं त्या बंगाली अधिकाऱ्यांना वाटेस लाविलें.

सर बिपिन यांच्याकडे कांहीं वर्षें नोकरी केल्यानंतर, त्यांच्याकडून थोडेंसें भांडवल घेऊन, कृष्णकांतानें हें भांडार काढलें; व अशा रीतीनें स्वतंत्र जीवनालां सुरवात केली. त्याची स्वामिभक्ति इतकी उत्कट होती कीं, त्याच्या भांडाराच्या दर्शनी दालनामध्ये आंत पाऊल ठेवल्याबरोबर वृष्टीस पडावें अशा तऱ्हेनें सर बिपिन यांचें सुंदर तैलचित्र लाविलेलें होतें. दुर्गापूजा आणि नाताळ या दोन्ही सणांच्या वेळीं त्याच्या भांडारांत तयार होणाऱ्या उत्कृष्ट मिठाईच्या ढाल्या सहसाहेब आणि त्यांचे पुत्रपौत्र यांच्याकडे नियमानें जात असत. त्याच्या चारित्र्याविषयीं जरी भद्रलोक साशंक होते, तरी त्याचें भांडार मात्र रात्रीं दहा वाजेपर्यंत गजबजलेलें असे; व स्थूलोदरावरून घसरणारें पोकळ धोतर सांवरित आणि बंगाली उच्चारांत हिंदी भाषा बोलत इकडून तिकडे तुरुतुरु फिरणारी त्याची ती डुबरी मूर्ति पाहून गिऱ्हाइकांना मोठी गंमत वाटे.

रीजंटमधून सुटलेल्या पांच सहा विद्यार्थ्यांचें टोळकें ज्या वेळीं मोठ-मोठ्यानें बडबडत भांडारामध्ये शिरलें, त्या वेळीं समोरच्या खुर्चीवर बसलेला कृष्णकांत पेंगत होता.

त्यांपैकीं एका विद्यार्थ्यानें त्याला विचारलें, “मॉशय, जेवणाची सोय होईल का आमच्या ?”

त्यावर कृष्णकांतानें किंचित् खेदयुक्त आवाजानं म्हटलें, “माफ करा, दहा वाजायला आले आतां. भांडार बंद व्हायचीच तर वेळ झाली—”

तेव्हां दुसऱ्या एका वात्रट विद्यार्थ्यानें कानोसा घेतल्यासारखें करून म्हटलें, “मॉशय, आंतून तर कांट्या-चमच्यांचा आवाज येऊन राहिला आहे ?—”

“हांहां, खरी गोष्ट !” महाशय यत्किंचितहि न वरमतां उद्गारले. “आंत स्पेशल ऑर्डरच्या मंडळ्यांचें जेवण चालू आहे. तेंहि संपेलच इतक्यांत—”

त्याबरोबर ते विद्यार्थी नाराज होऊन बाहेर पडले. रस्त्यावर येतांच त्यांतला तो वात्रट विद्यार्थी म्हणाला, “श्यामासुंदरीच्या दर्शनाचा योग आज

बद्धता आपल्या नशिबी ! जसजसा हा ढेरपोटचा म्हाताग होत चालला आहे, तसतसा श्यामासुंदरीवरला पहारा वाढतोय त्याचा—”

त्या विद्यार्थ्याने अंदाजाने म्हटल्याप्रमाणे खरोखरीच भांडाराच्या अगदीं धातल्या दालनात या वेळीं चार तरुण उपाहार करित होते; व टेबलाभोवतीं मांडलेल्या खुर्च्यापैकीं मधल्या खुर्चीवर बसून श्यामासुंदरी त्यांच्याशीं गप्पा मारीत होती.

“ मग तुम्ही आमच्या परिषदेला हजर सुद्धा नाहीं रहाणार का, दिदी ? ”

“ हजर राहीन कदाचित्; पण म्हणणार मात्र नाहीं कांहीं—”

“ माझी तर फार इच्छा आहे तुम्ही ‘ चांद ’ मध्ये आलेली आपली ती नवीन कविता आमच्या परिषदेत गाऊन दाखवावी अशी—”

“ तुम्हा आग्रह कां इतका निशी, त्यांची इच्छा नसताना ?—”

“ आग्रह वास्तविक आहे अगदीं, उमा ! नागपुरांतील युवकांचं पद्धतशीर संघटन करण्याचा पहिलाच प्रयत्न आहे आमचा हा. त्याला आरंभापासून क्रांतिकारक वळण लागावं म्हणून मुद्दाम कमलादेवींना अध्यक्ष केल्या आम्हीं; न या तर आमच्या परिषदेला हजर राहिलाहि तयार नाहीत—”

“ आणि त्यांचा असल्या परिषदांवर विश्वास नसला तर ? ” जयाने मध्येच विचारलें.

“ तसे स्पष्ट सांगावं त्यांनीं. पण तेंहि त्या सांगत नाहीत. काय दिदी, तुम्हांला या परिषदेचा कांहींच उपयोग नाही असं वाटतं का ? ”

“ उपयोग करून घ्यायचा म्हटला, तर घेतां येण्यासारखा आहे. पण तुमच्या कार्यकारिणीत त्या दृष्टीचीं माणसं कुठं आहेत ? जयसिंगानं म्हटलं तें खरें आहे. हा दृष्टिकोनाचा प्रश्न आहे—”

“ तुम्हांला अजूनहि वाटतं तुमच्या त्या गुप्त कटाच्या मार्गानं देश स्वतंत्र करतां येईल असं ? मूठभर मध्यमवर्गीय तरुणांच्या चोरट्या अत्याचारी कार्यपद्धतीवर अजूनहि विश्वास आहे तुमचा ? तुमच्या चळवळीच्या गेल्या वीस वर्षांच्या इतिहासावरून जर कोणती गोष्ट निर्विवाद सिद्ध झाली असेल, तर ती ही की, देशांतील सर्व जनसमूहाला ज्यांत सामील होतां येत नाहीं, अशा

दरबडे आणि अत्याचारं यांच्यासारख्या तुरळक कृत्यांनी देश स्वतंत्र होणे अशक्य आहे. देशाला दास्यमुक्त करण्याचा मार्ग व्यक्तिगत अत्याचार हा नव्हे; तर सामुदायिक क्रांति हा आहे. मग तीसशस्त्र होवो वा निःशस्त्र होवो !”

“ तुरळक अत्याचारांनी देश स्वतंत्र होणं अशक्य आहे हे आम्हांला समजत नाही असं नाही; न तुरळक अत्याचारांवर संतुष्ट रहाण्याचा आमचा विचारहि नव्हता. महायुद्धाच्या आरंभी जतीन, नरेंद्र, जयगोपाळ प्रभुजींनी बंडाच्या उठावणीचा जो प्रयत्न जर्मनीच्या पाठिंब्याच्या आशेवर केला, त्याला काय तुम्ही तुरळक अत्याचार म्हणाल ? ज्या आयर्लंडांतील सिनफेनांच्या चळवळीचे तुम्ही एवढे पोषाडे गात असतां तिच्यांतसुद्धा गुप्ततेचा आणि अत्याचारांचा भाग होताच कीं नाही ? कायद्याचीं सगळीं बंधनं पाळून सामुदायिक क्रांतीला देश तयार करण्याची भाषा जे बोलतात, त्यांना क्रांतीची तत्वां हि समजलीं नाहीत न मार्गहि माहित नाहीत—”

बोलतां बोलतां श्यामासुंदरीचे लांबट, मीनाकृति डोळे विस्फारित होऊन त्यांत विजेची चमक खेळू लागली; व अंचलाच्या अग्राला बांधलेल्या किल्ल्यांच्या जुडग्याशीं इतका वेळ खेळत असलेले तिचे मैदीनें रंगविलेले लहान नाजूक हात तो चाळा थांबवून एकांत एक घड आंढळले गेले.

ते चारी तरुण तिच्याकडे विस्मयानें आणि उत्कंठेनें पहात होते. पण तिच्या वृष्टींत मात्र एक प्रकारचा शून्यता, शोकसंमिश्र शून्यता उत्पन्न झाली होती. जणुं काहीं एकादें अघोर दृश्य तिच्या त्या विस्फारलेल्या, कसल्या तरी दीप्तीनें तांबारून धगधगणाऱ्या डोळ्यांना दिसत होतें. त्या दीप्तींत शोक होता; पण करुणाची कोमलता मात्र नव्हती. प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न यशस्वी न होतां उलट प्राणांतिक जखमा होऊन पडलेल्या नागिणीच्या जिवाची तडफड त्या शोकांत सांठविलेली होती. इतका तो शोक निष्करुण, दाहक आणि सूक होता.

तिचें तें त्वेषपूर्ण मौन त्यांना असह्य झालें.

आणि उमा हळूच तिला म्हणाला, “ दिदी, हा प्रश्न ज्याच्या त्याच्या विश्वासाचा आहे. निशीचा जर आपल्या विचारांवर आणि मार्गावर विश्वास नसेल—”

“ मी विश्वास नाही असं म्हणत नाही—”

“ फक्त तसं पर्यायानं बोलून दाखवितो आहेस—”

“ छगन, मला पुरतं बोलूं तर देशील ! दिदी, तुमच्या मनाला लग्नासारखं कांहीं मी बोललों असेन तर क्षमा करा मला—”

“ क्षमा कसली करायची त्यांत ? सध्यांचं युग सत्य आणि अहिंसा यांच आहे ! तुम्हांला महाभारतांतला प्रसंग आठवतो का तो ? अज्ञातवासाला निपतांना पांडवांनी आपली शस्त्रास्त्रं शमी वृक्षाच्या ढोलीत लपवून ठेवली होती. आज गांधीजींच्या विरुद्ध बोलण्याची कोणाची हिंमन आहे ? तेव्हां अशा स्थितीत गप्प बसणं हेंच बरं नाही का खरोखरी ? मी हजार राहिन तुमच्या परिषदेला, निशी !—म्हणजे युवकसंघाच्या चळवळीचं स्वरूप तरी कळेल एकदां काय आहे तें—”

तिच्या त्या उद्गारांतला उपरोध त्यांना बोंचल्याशिवाय राहिला नाही; व छगन तिला शांत करण्याच्या उद्देशानें म्हणाला—

“ दिदी, तुम्ही गाणं म्हणाल ना तें ? ”

“ कोणतं ? मी परिषदेत म्हणावं असा निशीचा आग्रह चाललाय तें का ?—”

“ नाही. तुमच्या भाईनं फांसावर जातांना म्हटलं तें बंगाली गीत—”

“ आजपर्यंत किती तरी वेळां ऐकलंय तुम्हीं तें—”

“ होय. पण आपल्या आतांच्या बोलण्यामुळं वीरेंद्र बाबूंच्या वीर-मरणान्ना तुम्हीं अनेकदां वर्णन केलेला तो रोमांचकारी प्रसंग डोळ्यापुढं उभा राहिला न तें गाणं एकावंसं वाटलं, ” छगनलालनं उत्तर दिलें.

“ त्या गीतांत इतकी दिव्यता आणि स्फूर्ति भरलेली आहे की, तें कितीहि वेळां ऐकलं तरी पुनः एकावंसं वाटेल ! ” उमा म्हणाला, “ तुमच्या मनाला जर त्रास होण्यासारखा नसेल, तर—”

“छे, छे ! त्रास कसला आला आहे त्यांत ? तें गीत म्हटल्यावर माझं मन कितीहि होरपळलेलं न् चाळवलेलं असलं, तरी शांत होऊन जातं एकदम; एक प्रकारचा धीर येतो त्याला पुन्हां—”

आणि आपल्या किंचित् किनऱ्या पण भेदक आवाजांत तिनें तें गीत म्हणायला सुरवात केली.

स्वदेशेर धूलि स्वर्णरेणू बोलि,
 देखो रेखो मने एई ध्रुव ज्ञान
 जाहार सलिले मंदाकिनी ढाले
 मलय मारुत सदा बहमान
 पितामहोदेर अस्थिमज्जाजात
 धूलिरूपे आछे इहाते मिश्रित
 एहि धूलिहोवे हबेरे उत्थितो
 भविकालजात भविष्य संतान ॥१॥
 कंसकारागारे देवकीर मव
 कक्षेबंदी पाषाणलोहशृंखलित
 मातृभूमि तव रोएछे पतित
 परिचय तूमि ताहार संतान ॥२॥
 कोरिबो रोपन मोरा अभिमाने
 स्वाधीनतालता निज रक्तदाने
 शुकाते दिओना सिंचि प्राणपणे
 करो साबे निज आत्मबलिदान ॥३॥

त्या गीताचा शेवटला भाग म्हणत असतां तिचे डोळे पाण्यानें भरून आले; व ओर्थबलेल्या आभाळांतून जसे पावसाचे चार दोन टपोरे थेंब पडावे, त्याप्रमाणें त्यांतून दोन तीन आंसवें ठिबकलीं.

तिचें गायन संपलें, त्या बेळीं पूर्ण शांतता पसरलेली होती. जणुं कांहीं, त्या गीतांतून व्यक्त झालेल्या भावनांनीं इतर सर्व भाव निशब्द करून सोडले.

कांहीं वेळानें छगन म्हणाला, “मग जाऊं या, निशी, आतां आपण ? तूं चलतोस, उमा, आमच्याबरोबर ? ”

“चलूं या. पण कुठें जाणार आपण ?” त्यानें जयाकडे पहात विचारलें.

जयानें काय खुण डोळ्यानें केली कोण जाणें. पण उमा लगेच खुर्चीवरून उठला.

त्याबरोबर छगन त्याला म्हणाला, “तें बाहेर पडल्यावर ठरवूं. जातों आम्ही, दिदी- ”

ते तिचे तिला नमस्कार करून बाहेर पडले.

ते बाहेर जातांच जयसिंगानें श्यामासुंदरीचा हान घट्ट धरला; व तो म्हणाला, “श्यामा, किती लवकर भान जातं तुझें ? ”

“त्या हत्येचें स्मरण रात्रंदिवस जळतंय माझ्या मनांत ! लेनिनला आपल्या भावाच्या खुनानं क्रांतिकारक बनवलं असं तूंच नव्हतं का सांगितलंस मला ? तूं तरी दोष देतां कामा नयेस मला या बाबतींत. ”

“दोष देण्याच्या दृष्टीनं नाहीं बोललों मी हें ! पण इतकं भावनावश होणं शोभतं नाहीं तुला ! बरं, पण कांहीं पत्र आलंय का जयंताचं ? ”

“हो, मी वाटच पहात होतें निशी न् छगन उठून जाण्याची.”

तिनें ब्लाऊझच्या आंतल्या खिशांतून पत्र काढून त्याच्या हातांत दिलें.

जयसिंग तें पत्र वाचीत असतां ती चारूला म्हणाली, “मग पिस्तुलं मिळालीं का तुम्हांला ? ”

“नाहीं अजून. शिवकुमारावर सोंपवलंय तें काम आम्ही.”

“पण हें धाडस अंगलट आलं तर ? ”

“नाहीं यायचं. बापाला कधीं तरी स्वतःच्या मुलाचा संशय येईल का ? ”

“येईलहि कदाचित्. तुला माहितच आहे आमच्या साहेबांना कांहीं मी तुझ्याशीं स्नेह ठेवलेला आवडत नाहीं.” जयसिंगानें तें पत्र चारुचंद्राच्या हातांत

देतांना हंसत हंसत म्हटलें, “ शिवाय तें नाहीं जमलं तरी चालण्यासारखं आहे आपलं. जयंताकडून उद्यांच पेढारा येणार आहे. ”

“ पण तो पेढारा फोडला किंवा तपासला जाणार नाहीं अशी खात्री आहे तुम्ही ? ”

“ हो. ए. डी. एस. पी. च्या मुलाच्या नांवानं येणार पार्सल फोडून पाहण्याची कुणाची हिंमत आहे ? ”

“ शिवकुमाराची चोरी पच्चं शकणार नाहीं न तुम्हां पार्सल मात्र तपासलं गेल्याशिवाय येईल ? मला पटत नाहीं हा तर्कवाद ! ”

“ बापाच्या खाजगी खोलीत बायको व मुलगा यांच्याशिवाय कोण जाऊं शकणार ? म्हणून मला वाटतं शिवकुमारानं ती गोष्ट करूं नये. त्याच्या पिताजींना लगेच संशय येईल त्याचा ! तसं पेढाऱ्याचं नाहीं. शिवाजी महाराजांच्या काळापासून चालत आलेली आहे ही पेढाऱ्याची युक्ति. ”

“ मला स्वतःला फार धोक्याचे वाटतात तुमचे हे मार्ग—”

“ धोका नाहीं कोणत्या मार्गात ? ” चारूनं तें पत्र तिला परत देतांना म्हटलें, “ क्रांतीचा सारा मार्गच मुळीं धोक्याचा न धाडसाचा आहे. शिवाय यश नच आलं, तरी त्याचंही कांहीं दुःख नाहीं मोठंसं—”

“ तुम्हांला नसेल. पण मला आहे. मामावर देशोधडीला लागून हलवायाचं दुकान काढण्याची पाळी आली; भाई ऐन तारुण्यांत फांसावर गेला; न आई त्याच्या वियोगानं झिजून पिचून गेली. आमच्या साऱ्या कुटुंबाची अगदीं वाताहत होऊन गेली या क्रांतिवादामुळं !—माझ्यांत आतां आवढत्या माणसांचं मरण पाहण्याची शक्ति उरलेली नाहीं, चारु !—”

तिचे डोळे पुन्हा पाण्यानें भरून आले.

“ दिदी, तुला इतकं संशयी न निराश होण्याचं कारण नाहीं. रक्ताचा मोबदला रक्तानं घेतला जाईल न मगच आम्ही फांसावर जाऊं—”

द्वौ आचार्यौ जटिलकुटिलौ

‘ केव्हां आलांत स्वामीजी आपण ? ’ जयसिंगानें आश्चर्यानें विचारलें. त्या आश्चर्याच्या भरात त्याच्या ही गोष्ट लक्षांत आली नाहीं कीं, ज्या व्यक्तीला आपण प्रश्न विचारला ती ध्यानमग्न असून तिचे डोळे मिटलेले आहेत.

तो जिमखान्यावरून टेनिस खेळून उमाला भेटण्यासाठीं तिथें आला होता.

बंगल्याच्या आवारांत शिरल्याबरोबर उजव्या हाताला असलेल्या सुबक दगडी चौथऱ्यावर अशोकाच्या झाडाखालीं बसलेली स्वामीजींची ती ध्यानस्थ मूर्ति त्याच्या दृष्टीस पडली. त्यांच्या काळ्या सांवळ्या, पीळदार शरीरयष्टीवर हिवाळ्यांतील बालसूर्याचें कांहीं वेळ तरी सुखोष्ण वाटणारें फिकट ऊन पडलें होतें; व अकालीं पिकलेल्या केसांत जी एक चमत्कारिक रुपेरी चमक असते, तिच्यामुळे त्यांच्या खांद्यावर लोळणाऱ्या करड्या जटा आणि छातीवर रुळणारी दाढी यांतील पांढरे केंस त्या उन्हांत चमचम करीत होते. त्यांच्यापुढें असलेल्या चांदीच्या छोट्या डबीवर दुर्वांची जुडी ठेवलेली होती.

तो प्रश्न विचारल्यावर जया आदरभावानें थबकला. तोंच स्वामीनीं डोळे उघडून त्याच्याकडे स्मितपूर्वक पाहिलें; व हातानें त्याला थोड्या वेळानें येण्याची खूण केली.

त्यांना अभिवादन करून हातांतील टेनिसची रॅकेट गरगरा फिरवीत तो झपझप पायऱ्या चढून व्हरांड्यांत आला. तों समोरच्या दिवाणखान्यांत मधोमध ठेवलेल्या प्रशस्त टेबलाभोंवतीं बसून मंडळी प्रातरुपहार (*Break-fast*) करित असल्याचें त्याला दिसलें.

“ केव्हां आलांत पंडितजी आपण ? आतांच बामेमध्ये स्वामीजीचं दर्शन घडलं अन् इथं आलां तों आपण बसलेले ! एकाच वेळीं दोघां आचार्यांच्या दर्शनाचा योग कसा काय आला बुवा आज हा ?—”

जयाला हा प्रश्न विचारावासा वाटावा अशा तऱ्हेचा फरक त्यानें पांच मिनिटांच्या अंतरानें पाहिलेल्या त्या दोन व्यक्तींत खरोखरीच होता. स्वामीजींची ती कृश, उघडी आणि जटिल मूर्ति बघून हिवाळ्यांत पालवी झडून जाऊन निष्पर्ण झालेल्या झाडाची आठवण होत असे. उलट पंडितजींचें गौरवर्ण, धिप्पाड शरीर, टक्कलांत मिसळून गेलेलें उंच कपाळ, पोपटी रंगाचे चपटे उग्र होळे, गुळगुळीत रुंद चेहऱ्यावर खेळणारें आत्मप्रत्ययाचें हास्य,—अनेक वादळें आणि गारठा यांना टक्कर देत आपल्या निळसर गर्द पर्णराजीनें आकाशाचा सतेज नीलिमा आत्मसात् करणाऱ्या प्रचंड आम्नवृक्षासारखी मूर्ति होती त्यांची ! त्यांनीं या वेळीं अंगांत घातलेल्या निळ्या रंगाच्या लोकरी वरकोटामुळे त्यांच्या शरीराची कांति आणि भव्यता खुलून दिसत होती. निराशेचे दारुण आघात त्यांनीं आपल्या आयुष्यांत कमी अनुभविले होते, असें नाही. पण, अंगावर आलेली लाट डोक्यावरून जाऊं देऊन ती फुटून पसरतांच तिच्या फेमावर हंसत मुखानें हात मारीत पोहणाऱ्या धाडसी माणसासारखी त्यांची वृत्ति होती.

स्वामीजी आणि पंडितजी यांच्यामधला हा एकंदर फरक लक्षांत घेऊन त्यांच्या एका उमरावतीच्या रसिक मित्रानें त्यांच्यावर पुढील श्लोक रचिला होता—

“ द्वावाचार्यौ जटिलकुटिलावप्रबुद्धातिबुद्धौ
कृष्णाकृष्णौ तनुपृथुतनू गूढवादप्रसक्तौ
तत्र ज्येष्ठो भवति कुटिलः शाळ्यतंत्रप्रवीणः
पाश्चात्यानामगमदथ यः शिष्यतां तत्र बासात् ”

हे वर्णन खरोखरीच अत्यंत मार्मिक आणि समर्पक होतें; व त्यामुळे वऱ्हाडांतील राष्ट्रीय पक्षाच्या अडचांतून हा श्लोक लोकप्रिय झाला होता. दोघांही आचार्यांचें पूर्वं चरित्र एका परीनें अद्भुत असून, एकाच पर्वताच्या कुशींत उगम

पावून कांहीं काळ समांतर प्रवास केल्यावर पुढे परस्परविरुद्ध दिशेने वहात गेलेल्या नद्यांसारखी त्यांच्या आयुष्याची अवस्था आता झालेली होती. दोघेहि समर्थ विद्यालयाचे विद्यार्थी; नाशिक कटांत सामील असल्याचा आरोप दोघांवरहि आला; व स्वामीजी तर कांहीं दिवस कच्च्या कैदेतहि होते. पंडितजी मात्र पोलिसांच्या ताबडींतून निसटून वेषांतर करून सीलोनला गेले. तेथें एका जपानी बोटींत कोळसे भरणाऱ्या मजुराचें काम मिळवून त्यांनीं प्रवेश केला; व ते जपानांतून पुढें अमेरिकेला गेले. अमेरिकेंत त्यांनीं दहा वर्षे कशा रीतीनें घालविली, हें कधींच कोणाला कळलें नाहीं. पण, गदर पक्षाच्या क्रांतिकारक चळवळीशीं त्यांचा घनिष्ठ संबंध असावा, असा मात्र अनेकांचा समज होता.

पंडितजींच्या मानानें स्वामीजींचें चरित्र कमी साहसपूर्ण होतें. नाशिकच्या कटाच्या खटल्यांतून सुटल्यावर ते अण्णासाहेब पटवर्धनांचा उपदेश घेऊन सप्तशृंगीला गेले. सामान्य बुद्धीला अगोचर अशा तपस्येच्या आत्मिक बलानेंच झाला तर या अभागी देशाचा उद्धार होईल, अशी त्यांची भावना झाली; व त्या भावनेनें त्यांनीं बारा वर्षे सप्तशृंगीवर दुर्धर अनुष्ठान केलें. पुढें तेथून पांदिचरीला जाऊन अरविंदबाबूंच्या आश्रमांतहि ते वर्षभर राहिले होते. त्यानंतर एक वर्ष त्यांचा अजिबात पत्ता नव्हता. अशा रीतीनें चवदा वर्षे वनवासांत काढल्यावर उमरावतीस वकिली करित असलेल्या आपल्या बंधूंच्या घरी ते एक दिवस अचानक येऊन उभे राहिले; व तेव्हांसून थोड्या निराळ्या प्रकारच्या सार्वजनिक जीवनाला त्यांनीं प्रारंभ केला. घरी परत आल्यावर पहिल्याच आठवड्यांत उमरावतीच्या ब्रम्हविद्यामंदिरांत त्यांचीं दासबांधावर ओजस्वी प्रवचनें झालीं. त्या प्रवचनांना दादासाहेब खापर्डे हजर होते; व शेवटच्या दिवशीं स्वामीजींचे आभार मानतांना वृद्ध दादासाहेबांनीं, त्या वेळीं नुकत्याच स्थगित झालेल्या असहकारितेच्या चळवळीचा उपाहासात्मक उल्लेख करून, स्वामीजींसारख्या समर्थांच्या परंपरेतल्या तपस्वी पुरुषांनीं देशभर संचार करून महाराष्ट्र धर्माचें पुनरुज्जीवन केल्याशिवाय लोकांच्या क्षात्रवृत्तीचा नाश करणारे हें अहिंसेचें पाखंड मोडणार नाहीं, असे उद्गार जेव्हां तळतळून काढले, तेव्हां सर्वांची अंतःकरणे हलून गेलीं. प्रवचनाच्या वेळीं स्वामीजींच्या डोळ्यांत धगधगणारी

आवेशाची दीप्ति पाहिल्यावर त्यांचें पूर्वचरित्र माहीत असलेल्या श्रोत्यांना असा भास झाला की, त्यांच्या अंतःकरणांतील क्रांतिकारक मतांचा अंगारख जणुं त्यांतून उफाळून प्रकट होत आहे.

पंडिजीनीहि त्याच सुमारास अमेरिकेहून परत येऊन काँग्रेसच्या चळवळीत भाग घ्यावयाला सुरवात केली होती. गांधींचें तत्त्वज्ञान त्यांना अर्थातच मान्य नव्हतें. पण, देशांतील त्यांतल्या त्यांत पुरोगामी आणि समाजाच्या अगदीं खालच्या थरापर्यंत पोचलेली अशी चळवळ काँग्रेसचीच असल्यामुळें, तिच्या आश्रयानें आपल्या मतांचा प्रचार करणें सोईचें आहे, असें त्यांना वाटत असे; व काँग्रेसच्या सभांतून बोलतांना ते अहिंसा आणि सत्य यांच्या ऐवजीं सिनफेन, तरुण तुर्क किंवा फॅसिस्ट यांच्या अत्याचारी कार्यपद्धतीविषयींच पुष्कळदां अधिक आत्मीयतेनें बोलत असत. अमेरिकेंतून परत आल्यावर उमरावतीच्या जोग चौकांत वार वामनराव यांच्या अध्यक्षतेखालीं त्यांची सिनफेन चळवळीवर जीं पांच व्याख्यानें झालीं, त्यामुळें तरुण विद्यार्थी त्यांच्यावर अगदीं लुब्ध होऊन गेले. शिवाजीराव पटवर्धनांच्यामुळें त्यांची प्रियदर्शनशीं ओळख झाली; व लौकरच त्सा ओळखीचें पर्यवसान कौटुंबिक स्नेहांत झालें.

स्वामीजी आणि पंडितजी हे मूळचे सहाध्यायी असले, तरी मधल्या तेरा चौदा वर्षांत त्यांचे संबंध तुटल्यासारखे झाले होते; व उमरावतीला जरी दोघांचेहि वर्षांतून पांचसहा महिने वास्तव्य असे, तरी दृष्टिकोनांच्या आत्यंतिक भिन्नेमुळें त्यांच्या भेटीचा योग सहसा येत नसे. पण रेल्वेचे बेगवेगळ्या दिशांनीं जाणारे दोन फांटे जसे एकाद्या जंक्शनच्या ठिकाणीं एकत्र यावे, तसें प्रियदर्शनच्या घरी मात्र त्यांचें वर्षांतून तीन चारदां तरी एकत्र रहाणें घडत असे.

जयानें तो प्रश्न विचारल्याबराबर पंडितजीनीं त्याचें मनगट धरून त्याला आपल्या शेजारच्या खुर्चीवर बसवला; व ते किंचित् कठोर आवाजांत उद्गारले—

“ तो योग कसा आला हें मागाहून सांगतों ! पण, जया, तुझ्या या रुंद न् बळकट मनगटांत टेनिसचा हा जनानी झारा कांहीं शोभत नाहीं ! चांगले मर्झनी खेळ खेळायचे सोडून हा बायकी खेळ कसला रे खेळतां सकाळच्या प्रहरी ? ”

“मुसोलिनीने बंदी केली आहे की काय अलिकडे टेनिसला इटलीमध्ये, पंडितजी ?” प्रियदर्शनने मध्येच हसून विचारले.

“मुसोलिनीपासून कशाला शिकायला हव्यात असल्या साध्या साध्या गोष्टी ? आपलं आपल्यालाच कळलं पाहिजे आपल्या पारांनीं काय खेळावं न काय नाही तें ! मला तुमचे हे क्लव न जिमखाने अगदीं आवडत नाहीत. ज्यांच्या मनांत चुकूनहि कधीं देशकार्याचा विचार यायचा नाही, अशा रिकाम-देकड्या लोकांचे अडे असतात हे ! गांवांतल्या चांभरचौकर्या करायच्या, पत्त्यांवर पैसे लावून जुगार खेळायचा, टेनिस न् बॅडमिंटन यांच्या सारखे जनानी खेळ खेळायचे आणि चहापासून दारुपर्यंत शरीराची खराबी करणारी वाटेला तीं पेय प्यायचीं ! खरोखरी कायद्यानं बंद केले पाडिजेत हे जुगारी, व्यसनी न् खुशालचेंडू लोकांचे अडे ! मी आमच्या शिवाजीराव पटवर्धनांना बजावून ठेवलय की, आपल्या मंडळांत कांहीं जनानी खेळांचे चोचले शिरूं द्यायचे नाहीत ! या बयांत धावां, पोहां, हॉकी-फुटबॉलसारखे खेळ खेळावे, बंदूक उडवावी, शिकारीला जावं, हें सारं राह्यलं बाजूला न् आपले झारे घेऊन तरुण मुलं खेळतात हीं—”

“आपल्याच भीतीनं आज उमा आला नाही वाटतं जिमखान्यावर ?” जयाने मध्येच विचारले.

आणि, तो आणखी कांहीं पुढें बोलणार, तोंच कांता उद्गारली—

“पंडितजींच्या बोलण्याचा न त्याच्या न येण्याचा कांहीं संबंध नाही. काल रात्री घरीं थायला दोन बाजल्यामुळं आतांच निजून उठलाय तो ! जया, कुठं होतात न् काय करित होतान रे राजें इतका वेळ !—”

“तूं आमच्यावर आतां किती दिवस पहारा करणार, ताई ? पंडितजी आपण तरी सांगा हिला कांहीं ! घरीं आल्यावर अगदीं खानेतलाशी घेत सुटते आमची—”

“अरे, बायकांचा जन्म हा पहारा करण्यासाठींच आहे मुळीं पुरुषांवर ! ज्या पुरुषाला आयुष्यांत धडाडीनं कांहीं कार्य करायचं असेल, त्यानं लग्न करून कधींहि आपल्यावर हा कायमचा पहारा बसवून घेतां कामा नये—”

“ खरं आहे आपलं म्हणणं, पंडितजी ! बर्नार्ड शॉचं सुद्धां असंच मत आहे अगदी ! त्यानं असं म्हटलंय, विवाहहोमांत जर खरोखरी कसली आहुति द्यावी लागत असेल तर ती जीविताकडे पहाण्याच्या साहसी वृष्टीची ! फरक इतकाच की, इतकं सगळं लिहूनहि शॉनं लग्न केलं न् आपण मात्र अविवाहित राहिलां आहांत, पंडितजी, आपल्या मताप्रमाण— ”

“ उमा, तुझ्या वात्रटपणाला कांहीं सुमार आहे का ? पंडितजी, आपण आतां इथं असेपर्यंत उमावर चांगली नजर ठेवा न् कांहीं तरी शिस्त लावा त्याच्या वर्तनाला—”

“ अग, या वयांत मुलं ह्रडच असायचीं न् असलीं पाहिजेत, ताई ! जीं मुलं या वयांत ह्रडपणा करतील, घरांतल्या वडीलधाऱ्या माणसांचं न ऐकतां स्वतंत्र बुद्धीनं विचार करतील, त्यांच्याच हातून पुढं कांहीं तरी पराक्रम घडण्याचा संभव असतो—”

“ चांगली बाजू अंगावर आली, ताई, तुझ्या ! स्वतः घरांतून पळून जाऊन समर्थ विद्यालयांत राहिलेले न् विशांत एक पैसा नसतांना सारं नवीन जग पायांखालीं घालून आलेले पंडितजी आमच्या सारख्या तरुण मुलांना पहाऱ्यांत ठेवावं असं म्हणायला कसे तयार होतील ?—”

“ पुरे पुरे, उमा ! धाडस न् बेछूटपणा यांतला फरक कळतो बरं का पंडितजींना—”

“ अग, पण उमाशीं वाद न घालतां तूं आधीं जयासाठीं ताजा टोस्ट तर तयार करून आणशील ? किती तरी दिवसांनीं तो आज आलाय आपल्याकडे चशाला—”

“ कशाला येईल तो ? आल्या क्षणापासून ही सारखी पिच्छा पुरवीत राहणार त्याचा न् नाना प्रकारचे प्रश्न विचारणार त्याला ! तो कांहीं माझ्यासारखा तिचा पाठचा भाऊ थोडाच आहे असला सासुरवास सोसायला ?—”

“ उमा, सासुरवास कसला आला आहे रे त्यांत ? ताई तुझ्या वर्तनावर नजर ठेवीत असली, तरी ती तुमच्या हितासाठींच ठेवते ना ? त्याच्या कागाळ्या काय करतास उठल्या सुटल्या ?—”

“ कागाळ्या करून माझ्या धाकांत रहाता, तर कांहीं तरी अर्थ होता त्याला—”

“ मी कां म्हणून वागेन ग तुझ्या धाकांत ? माझ्यापेक्षां तूं फार तर चार पावसाळे जास्त बघितले असशील. पण मी तुझ्यापेक्षां जग खास अधिक पाहिलेलं आहे—”

“ बरं, ताई, दोस्ट तर तयार करून आण तूं आधीं थोडासा ! मात्र साखर पेरून नको आणूं मर्घांच्या सारखा ! तूपमिठावर परतलेला आण !—”

“ प्रियाला गोड आवडतं म्हणून हीं भाज्यासुद्धां गोड करून ठेवते, पंडितजी ! त्याच्याशिवाय घरांत दुसरं कोणी माणूस आहे असं वाटतं का तिला कधीं तरी ? ”

“ काय करायचंय वाटून ? तूं घरीं असतोस का कधीं तसं वाटायला ? सदोदित जयाकडे, नाहीं तर त्या नव्या बंगाली दोस्ताकडे मुक्काम असतो तुझा—” कांता उठतां उठतां म्हणाली.

“ कुठलारे हा बंगाली दोस्त, उमा ? मी तर कधीं बघितलेला आठवत नाहीं.”

“ या वर्षांतच फार बंद माजलंय त्याचं, पंडितजी ! बाकी, जया, मी एकदां साऱ्या गोष्टी स्पष्ट स्पष्ट बोलणार आहे बरं का पंडितजींशीं !—”

“ जें काय बोलायचं असेल, तें आमच्या समक्ष बोल, प्रिया ! आम्हांला मुळींच भीति नाही तुझ्या बोलण्याची ! पंडितजी आतां जरी काँग्रेसमध्ये शिरले असले तरी मूळचे ते आमच्याच पंथांतले आहेत. लेनिन्, मुसोलिनी, व्हॅलेरा न कमालपाशा यांच्यावर जे सारख्याच ईर्ष्येन न आवेशानं व्याख्यानं देतात, त्यांच्या डोळ्यांपुढें फक्त एकच ध्येय असूं शकतं;—त्यांच्या बुद्धीला फक्त एकच तत्त्व पटलेलं असतं;—देशाचं दास्यमोचन ! मग तें शस्त्रांनीं होवो वा शांततेनं होवो; सत्यानं होवो वा शाठ्यानं होवो ! तरुणांच्या ठिकाणीं धाडस न क्षात्रतेज उत्पन्न व्हावं, म्हणूनच लेनिन, मुसोलिनी किंवा व्हॅलेरा यांच्यासारखे अगदीं वेगवेगळ्या विचारांचे पण एकाच बेदरकार वृत्तीचे आदर्श पंडितजी त्यांच्यापुढं ठेवतात.”

“ खरं आहे, उमा, तुझं म्हणणं ! मला पुष्कळ लोक विचारतात,— “ मुसोलिनी, लेनिन, व्हॅलेरा यांच्यासारख्या निरनिराळ्या विचारांच्या क्रांतिकार-

कांवर तुम्हीं व्याख्यानं देतां, मग तुमचा स्वतःचा पक्ष कोणता ? तुम्ही फासिस्ट आहां कीं सोशॅलिस्ट ? तुमचं प्रत्येक व्याख्यान इतकं चांगलं रंगतं कीं, तुम्ही मुसोलिनीवर बोलतांना फासिस्ट असावेत असं वाटतं व लेनिनवर बोलतांना बोलशेव्हिक असल्याचा भास होतो ! तेव्हां तुमचीं खरीं मतं तरी कोणतीं ? ” यावर मी एकदां एका समाजवाद्याला सांगितलं होतं,—आधीं दास्यमोचन आणि मग इतर सारे वाद ! पहिल्यांदा आपण या साम्राज्यशाहीच्या पाशांतून सुटू या न् मग युरोपांतलं कोणतं तत्त्वज्ञान आपल्या फायद्याचं आहे तें ठरवूं ! नागपुरांत सदा न् कदा संपाची उठावणी करण्याच्या उद्योगांत असलेल्या एका भाईला मी स्पष्टच सांगितलं होतं एकदां कीं, “ गिरणीकामगारांच्या वृष्टीला आठ दहा रुपये तरी पडतात महिन्याकांठीं ! पण, आमच्या वऱ्हाडांत आज शतकरी इतका कांहीं नागवला गेला आहे कीं, उभ्या वर्षांत चांदीचं नाणं वृष्टीस पडत नाही त्याच्या ! तुमच्यांत हिंमत असेल तर—तर तुम्हीं खेड्यांत चला, करबंदीची चळवळ करा न् हर्गस करायला पोलिस पाटील येतील त्या वेळीं त्यांना आपल्या क्रांतिकारक मतांचा जोर दाखवा ! पण, या सुटाबुटांत मिरवणाऱ्या न् नाकातोंडांतून सारखा सिगारेटचा धूर काढणाऱ्या ज्वालामुखींना शहर कसं तें सोडायला नको ! वर्कर्स न् पेझंट्स हे दोन शब्द तेवढे आहेत त्यांच्या कागदी कार्यक्रमावर ! पण शेत-कऱ्याचं तोंड कधीं पहात असतील तर शपथ ! म्हणूनच मी म्हणतों कीं, युरोपांतला कोणताहि वाद इथं माजवून आपल्यांतल्या अर्धवट लोकांचा आपण बुद्धिभेद करणं मुळींच इष्ट नाही—”

“ पण पंडितजी, आपल्या देशांतल्या चळवळीचा घागा आंतरराष्ट्रीय चळवळीशीं जोडायचा, म्हणजे जगांतले राजकीय विचारप्रवाह लक्षांत घेतल्या-शिवाय कसं चालेल आपलं ? ”

“ न चालायला काय झालं, प्रिया ? जगांतलं एक तरी राष्ट्र निरपेक्ष बुद्धीनं आपल्याला मदत करील असं वाटतं तुला ? तुला माहित नाही,—आम्हीं अमेरिकेंत असतांना महायुद्ध सुरू झाल्यावर जेव्हां हिंदुस्थानांत सशस्त्र क्रांति बंदवून आणण्याच्या उद्देशानं जर्मन कॉन्सलला जाऊन भेटलों न् जर्मनीकडून

मदत देवविण्याची त्याला विनांति केली, तेव्हां त्यानं आम्हांला पहिला प्रश्न असा केला कीं, 'जर्मनीनं जर तुम्हांला स्वतंत्र व्हायला साध्य केलं, तर तुम्ही त्याला व्यापारी सवलती काय द्याल ? ' जगांतलं कोणतंहि राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राला निरक्षेप बुद्धीनं कधीं मदत करित नसतं ! तुम्हां समाजवादी तरुणांना रशियाचा फार भंरवसा वाटतो, नाहीं रे ? पण, साम्यवादाच्या लाल झेंड्याखालीं जगाला आणण्याची रशियाची जी आकांक्षा आहे, तो सुद्धां साम्राज्यवादाचाच एक प्रकार नाहीं काय ? मेकॉलेनं आपल्या इंग्रजी शिक्षणावरच्या मिनिटांत " एम्पायर ऑफ आयडियाज् ' असा जो शब्दप्रयोग वापरला आहे, तो कांहीं उगाच नव्हे ! हिंदुस्थानाला आज कोणताहि वाद नको,—त्याला प्रथम स्वतंत्र होऊं दे—"

" पण ' स्वातंत्र्य ' म्हणजे तरी काय ? स्वातंत्र्य म्हणजे काय, निव्वळ ज्या देशांत जापण राहतों, त्यावर स्वकीयांचा ताबा असणं, एवढंच ! एवढाच जर, पंडितजी, आपला स्वातंत्र्य या शब्दाचा अर्थ असेल, तर त्या स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीसाठीं आपले प्राण धोक्यांत घालून लढायला एकहि मनुष्य तयार होणार नाहीं आज ! जुन्या राष्ट्रीय पक्षाच्या असल्या संदिग्ध शब्दप्रयोगांवर लोकांना झुलविण्याचे दिवस आतां उरले नाहीत ! ' स्वातंत्र्य ' या शब्दाचा अर्थ जर इतका संकुचित असता, तर इंग्लंडांतील जनतेनें आपल्या राजाला सुळावर दिला नसता आणि रशियांतील जनतेनें आपल्या सम्राटाचें सिंहासन फोडलें नसतें ! हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यावर अंतर्गत युद्धाचा प्रसंग उद्भवूं नये अशी जर आपली इच्छा असेल, तर आपण आपल्या ध्येयाचं तात्त्विक आणि व्यावहारिक स्वरूप एव्हांपासून निश्चित केलं पाहिजे ! म्हणूनच समाजवादी इतक्या आग्रहानं म्हणत आहेत कीं, समाजसत्तावादाच्या पायावर राष्ट्रीय चळवळीची पुनर्घटना करा ! देश म्हणजे कांहीं नुसती जमीन नव्हे. त्या जमिनीची जी नाना प्रकारची उत्पादनशक्ति तिच्या स्वामित्वाच्या अभिलाषांनं आणि अभिनिवेशांनं मनुष्य जें प्रेम तिच्यावर पिढ्या न पिढ्या करित आलेला असतो, त्याला आपण देशभक्ति आणि देशाभिमान हीं उदात्त नांवे दिलीं आहेत. त्यां उत्पादनशक्तीचा समान उपभोग प्रत्येक माणसाला घेनां येईल अशी समाजरचना जेंपर्यंत आपण करित

नाहीं, तोंपर्यंत देश स्वतंत्र झाला असें म्हणणं शक्य नाहीं; व असल्या दिवाळ स्वतंत्र्याविषयी लोकांना ईर्ष्या वाटणंहि शक्य नाहीं.”

“ प्रिया, तुझं हें सारं तत्त्वज्ञान कबूल आहे मला ! पण राष्ट्रीय सभेचे सध्याचे पुढारी असल्या व्यापक स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीसाठीच झगडत आहेत का ? वर्गवैमनस्य नको म्हणणारे, आपल्या मुठीतल्या अमदाबादच्या कामगारसंघाला कामगारांच्या आंतरराष्ट्रीय चळवळीपासून अलिप्त ठेवणारे आणि देशांतील साऱ्या लहान थोर वतनदारांना आत्मीयतेनें अभयवचन देणारे गांधी समाजवादाचा कधी तरी स्वीकार करतील का ? बजाज किंवा बिली यांच्या सहाय्यानें ज्यांचा चरितार्थ चालला आहे, ते राष्ट्रीय सभेचे पुढारी उत्पादन शक्तीच्या समान वांटणीचें तत्त्वज्ञान उचलून धरतील अशी अपेक्षा करण्यांत काय अर्थ ? सध्यांच्या राष्ट्रीय सभेंत सहारा वाळवंट लागवडीला आणण्याच्या आशेनें त्यांच्यांत कालबा आणून सोडण्यासारखं आहे ! मद्रासच्या राष्ट्रीय सभेंत स्वातंत्र्याची घोषणा करायला जवाहरलाल तयार झाले. पण सोशॅलिस्ट रिपब्लिक स्थापन करण्याच्या कल्पनेला मात्र त्यांनीं विरोधच केला ! राष्ट्रीय सभेंतील सगळ्यांत प्रगमनशील आणि तेजस्वी म्हणून गाजलेल्या पुढार्याची ही अवस्था—”

“ त्यांना कां दोष देतोस, जया ? सोशॅलिस्ट रिपब्लिक स्थापन करण्याच्या नुसत्या गप्पा मारायला कांहीं लागत नाहीं. पण उद्यां तें ध्येय राष्ट्रीय सभेनें मान्य केल्यावर आयरिश रिपब्लिकन आर्मांसारखं हिंदुस्थानी सोशॅलिस्ट रिपब्लिकन आर्मी काढण्याची न् जरूर पडल्यास गनिमो काव्यानं लढण्याची तयारी आहे तुमची ? ”

“ हो, न असायला काय झालं ? आयर्लंडांत जें शक्य झालं तें हिंदुस्थानांत कां शक्य होऊं नये ? ”

“ अरे, पण हत्यारांचा कायदा आहे ना ? ”

“ ज्यांना मिठाचा कायदा मोडतां येतो, त्यांना हत्यारांचा कायदा मोडतां येत नाहीं काय, प्रिया ?—”

“ कोण मोडणार हत्यारांचा कायदा ? उमा, तू मोडणार !—”

टोस्टनें भरलेली प्लेट हातांत घेऊन आलेल्या कांतानें विचारलें. आणि नंतर ती पंडितर्जाकडे वळून म्हणाली, “ अलिकडे या डोक्यांत काय वेड भरलंय याची कल्पना नाहीं तुम्हांला, पंडितजी ! ”

“ कसलं वेड, तार्ई ? अग, ज्यांना एकाद्या कल्पनेचं वेड लागतं त्यांच्याच हातून अचाट कृत्यं घडत असतात...”

समोरून आंत आलेल्या स्वामीजीनीं म्हटलें.

नव्या जीवनाचा निर्माता

ते गंभीर शब्द कानांवर पडतांच जयाच्या कपांत चहा ओतीत असलेल्या कांतेने दचकून वर पाहिले.

आणि तिच्या भुंवया किंचित् विस्फारल्या जाऊन तिच्या तोंडातून उद्गार निघाला, “अगवाई, मामा आले ! आज लवकर आटपलेले दिसतंय आन्धिक.”

“या स्वामीजी ! आपल्याला तर कांहीं चालणार नाही यांतलं ?” पंडितजीनी त्यांना स्मितपूर्वक म्हटले.

‘कां बरं? संत्री चालायला तर कांहींच हरकत नाही.’ प्रियदर्शन म्हणाला.

“आणि मी दूध आणते, मामा, तुमच्यासाठी गाईचं.”

टोस्टची बशी पंडितजी आणि जयसिंग यांच्या मध्ये ठेवून कांता उद्गारली.

“माझ्यासाठी संध्या कांहीं आणण्याची गरज नाही, ताई ! आज सोमवार आहे. संध्याकाळपर्यंत पाणीसुद्धा घालायचं नाही तोंडांत मला ! बरं, पण तुझी तक्रार काय आहे उमाच्या विरुद्ध ?”

“तसं विशेष कांहीं नाही. हत्यारांचा कायदा मोडण्याच्या गोष्टी चालल्या होत्या यांच्या.”

“वा ! चांगलं ! तरुण वयांत मनाला सुचावी न् अंमलांत आणावीशी चाटावी अशीच कल्पना आहे ही !”

“पण मिठाचा कायदा मोडण्याच्या महात्माजींच्या कल्पनेमध्ये जे एक सामुदायिक आवाहन आहे, ते आहे का हत्यारांच्या कायद्यांत ?”

“ सरहद्दीपलिकडे थोडासा जाऊन एखाद्या पठाणाला विचारून पहा हा प्रश्न ! तुमच्या आमच्या सारख्यांच्या निःसत्त्व जीवनांत जी मिठाला जागा, ती त्यांच्या जयिष्णु जीवनांत शस्त्राला ! तरी बरं हिंदूमध्ये जाट, रजपूत, शीख, गुरखा वगैरे कांहीं जाती अशा आहेत की, शस्त्राचार हें ज्यांच्या धर्मजीवनाचं आवश्यक अंग गणलं जातं ! व आपल्या महाराष्ट्रांतहि प्रभु, मराठा वगैरे क्षत्रिय जातींत शस्त्रधारणाशिवाय लग्नाचा संस्कार होऊं शकत नाही ! आणि तरी तूं विचारतोस हा भावडा प्रश्न, प्रिया ? हिंदुस्थानांतले समुद्र, सरोवरे आणि डोंगर हे खंडोगणती मीठ प्रसवतात. तुमचा मिठाचा सत्याग्रह फार चिवट आहे असं इंग्रजांना वाटलं, तर ते एकादे वेळीं स्वतःपुरतं मीठ पिकविण्याचा व्यक्तिगत हक्क देऊनहि टाकतील तुम्हांला. त्यांना माहित आहे, तसला हक्क दिल्यानं कांहीं धक्का बसणार नाही त्यांच्या साम्राज्याला काडी इतकासुद्धा ! पण, सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धानंतर त्यांत झालेल्या आपल्या ससेहोलपटीचा दंश मनांत ठेवून ज्यांनीं चाकूकाऱ्याशिवाय न विळ्याकोयत्याशिवाय जास्त धारेची वस्तु तुम्हांला घरांत ठेवू दिली नाही, ते या पाऊणशें वर्षांत निष्प्रभ झालेलं तुमचं जीवन पुन्हा तेजस्वी करण्याची संधि तुम्हांला मिळूंदेतील असं वाटतं तुला, प्रिया ? शस्त्राचाराचा एकदां गमावलेला हक्क पुन्हा मिळवायला कदाचित् शस्त्रांचाच अवलंब करावा लागेल आपल्याला ! ‘सामुदायिक आवाहन !’ त्या शब्दाच्या उपयोगावरून एवढंच दिसतं की, युरोपांतील राजनैतिक वाङ्मय तूं फार चांगलं वाचलं आहेस ! पण सामुदायिक आवाहन कोणाला ? मेंढरांना आणि हरणांना सामुदायिक आवाहन करून काय फायदा ? मिठाच्या कायदेभंगांत तूं म्हणतोस तसलं सामुदायिक आवाहन असेल कदाचित् ; पण तो सत्याग्रह आणि तो समुदाय या दोघांतहि तेज नाही दिसत मला. ”

“ पण चळवळीचा कोणताहि मार्ग ठरवितांना शक्याशक्यतेचा विचार नको का करायला, स्वामीजी ? हिंदुस्थानासारखा अवाढव्य देश, लोक निःशस्त्र आणि देशाभिमानाला पारखे असलेले; अनेक धर्मांचा आणि जातींचा बुज-बुजाट ! त्यांच्याकडून जें होण्याची थोडी बहुत शक्यता आहे, तेंच त्यांना करायला सांगणं शहाणपणाचं नाही का ? ”

“ शक्याशक्यतेचा विचार करायचा म्हणजे आपली नेमस्तांची भिक्षादेहीची कार्यपद्धति बरी ! पोटांतलं पाणी हलायला नको, अंगावर ओरखदा उठायला नको ! सुसंस्कृत दैववाद आहे तो ! मिठावरला कर आणि हत्यारांचा कायदा यांच्याविरुद्ध सारख्याच कंठरवानं निषेध करित आली आहे गेली चाळीस वर्षं राष्ट्रीय सभा. पण, कायदेभंगाला प्रारंभ करितांना फक्त मिठावरील कर तेवढा ग्राह्य वाटावा न हत्यारांच्या कायद्याचं स्मरणहि होऊं नये याच्यामागं एक मनोवृत्ति आहे, प्रिया ! ”

“ खरं आहे, स्वामीजी, आपलं म्हणणं ? जातीनं बनिया आणि वृत्तीनं जैन असलेल्या गांधींना शस्त्रांचं वावडं असावं यांत नवल नाही कांहीं ! माफ कर, प्रिया ! पण तुमच्या त्या महात्म्याची रहाणी न तत्त्वज्ञान यांचा विचार जों जों करावा, तों तों मानवी विकृतीचा तो एक अजब नमुना आहे असं वाटायला लागतं मनाला ! एकीकडे स्वतःला दरिद्रनारायण म्हणवून घेऊन उघड्या अंगानं हिंडायचं न दुसरीकडे कोट्यधीशांच्या तंत्रानं राजकारणाची सूत्रे हलवायची ! एकीकडे उठल्या सुटल्या सत्याचे देव्हारे माजवायचं न दुसरीकडे अनेक प्रकारच्या गुप्त मसलती करायच्या ! एकीकडे ब्रह्मचर्यावर प्रवचन झोडायची आणि दुसरीकडे तरुण शिष्यिणींकडून शरीरसेवा करून घ्यायची ! एकीकडे अहिंसेचा पुरस्कार करायचा न दुसरीकडे नफेबाज भांडवलवाल्यांची तळी उचलून धरायची, असं गांधींचं सारं तत्त्वज्ञान न आचरण म्हणजे विसंगतीचं न विकृतीचं गांठोडं आहे एक ! त्यांच्या चारित्र्यांतला हा सारा विसंगतपणा पाहिला म्हणजे डुकराचं मांस खाल्ल्यान अजीर्ण हाऊन मेलेल्या अहिंसावादी बुद्धाची आठवण होते मला ! बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानानं ग्रस्त केलेल्या हिंदु धर्माची जगाकडे पहाण्याची जी विकृत आणि दांभिक दृष्टि आहे, तिचा हा महात्मा हें मूर्तिमंत प्रतीक आहे एक ! ”

“ गांधींची नुसती टवाळी केल्यानं, जया, परिणाम व्हायचा नाही कांहीं ! त्यांच्यापेक्षा जास्त तेजस्वी असं राजकीय तत्त्वज्ञान न कार्यक्रम जोंपर्यंत तुम्ही लोकांपुढं ठेवीत नाही, तोपर्यंत लोक तुम्हांला हुच्च समजून दुर्लक्ष करतील तुमच्याकडे ! ”

“ खरं आहे तुझं म्हणणं, प्रिया ! पण, जयाला कुठं लोकांनीं हुच्च म्हटलं तरी परया आहे त्याची ? सकाळीं टेनिस खेळावं, दुपारीं कॉलेजांत प्रोफेसरांची टिंगल करावी, संध्याकाळीं तेलंखेडीच्या तलावांत जाऊन डुंबावं न रात्रीं सिनेमा पहावा हें ज्यांचं आयुष्य, त्यांना काय किंमत कळणार गांधींची ? गांधींच्या तत्त्वज्ञानांत दोष किंवा विसंगती नाहीत असं मी म्हणत नाहीं. पण गांधी ही एक स्वतःच्या अंतःप्रेरणेनं काम करणारी प्रचंड शक्ति आहे. आपल्या राष्ट्रीय जीवनाची आमूलाग्र पुनर्घटना करण्याच्या उद्देशानं जीवनाच्या हरएक क्षेत्रांत क्रांति घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणारा अशा तऱ्हेचा विशाल प्रतिभेचा राष्ट्रपुरुष हिंदुस्थानांत दुसरा निर्माण झालेला नाही. टिळक हे गांधी-पेक्षां बुद्धिमान् आणि विद्वान् असतील; व त्यांचें राजकीय धोरणहि कदाचित् अधिक मुत्सद्देगिरीचं असेल. पण त्यांनीं फक्त देशाच्या राजकीय उन्नतीसाठीं आपलं शक्तिसर्वस्व स्वर्ची घातलं. आपल्या राष्ट्रीय जीवनाची सर्वांगांनीं पुनर्घटना झाल्याशिवाय सध्यांच्या जागतिक स्पर्धेंत त्याचा निभाव लागणार नाही आणि प्रभाव पडणार नाही याची जाणीव टिळकांना होती, असं दिसत नाही. गांधींनीं राजकीय स्वातंत्र्यापासून तों लीरीच्या समीकरणपर्यंत राष्ट्रीय-त्वाला अंगभूत असलेल्या साऱ्या प्रश्नांकडे जिवाळ्यानं लक्ष पुरविलें आहे. म्हणून मी म्हणतो की, गांधी ही एक अजस्र शक्ति आहे. ती शक्ति आंधळी असेल, अरेरावी असेल, अमानुषहि असेल. कारण स्वतःच्या अंतःकरणप्रवृत्तीपुढं इतर कोणाच्याहि मताला किंवा मुत्सद्देगिरीला किंमत द्यायला गांधी तयार नाहीं. किंबहुना, आपल्या अंतःप्रेरणेला आव्हान द्यायला जो कोणी उभा राहील, त्याला नेस्तनाबूत करण्याचे गांधीचे मार्ग जितके सूक्ष्म आणि सुसंस्कृत तितकेच अचोरहि आहेत. निसर्गप्रमाणं लहरी, वरूर, आंधळी, आत्मनिष्ठ, उत्पातकारी पण एकंदरीत प्रगमनशील अशी ही शक्ती आहे. जया, तूं म्हणतोस त्याप्रमाणें गांधी हें प्रतीक आहे, हें खरं. पण तें प्रतीक हिंदु धर्माचं नव्हे, तर शोपेनहौरनं ज्या आदितत्वाला ‘ बुद्धल ’ म्हणजे इच्छाशक्ति म्हटलं आहे, त्या तत्त्वाचं गांधी हें प्रतीक आहे. जगताचं आदिकरण अशी जी ही इच्छाशक्ति ती केव्हां बुद्धाच्या, केव्हां ख्रिस्ताच्या, केव्हां नेपोलियनच्या, तर केव्हां लेनिनच्या

रूपानं अवतीर्ण होऊन कालचक्राला इतकी जोराची कलाटणी देते कीं, त्या कलाटणीमुळं पुराणप्रिय, मंदगामी मानवजात एकदम कित्येक शतकांची प्रगति करून जाते ! गांधी ही त्या कोटीतील विभूति आहे; त्या इच्छा-शक्तीचा अंशावतार आहे. म्हणून त्याच्या कार्यात सामान्य व्यवहारी मनाला हतबुद्ध करून सोडणारा विजेचा वेग, विध्वंसकता आणि तळप दिसून येते. मुसोलिनी, कमालपाशा आणि व्हॅलेरा यांना मी याच कोटीतले समजतो; व म्हणूनच त्यांच्यातील मतभेदांची आणि वैगुण्यांची पूर्ण जाणीव असून सुद्धा त्यांच्याविषयी मला सारखाच आदर वाटतो.—वाटल्यास तुम्ही मला प्रभावपूजक म्हणा !—पण या प्रभावशाली व्यक्तींमुळं मानवजातीचं पाऊल एकंदरीत पुढें पडलं, हें विसरून चालणार नाहीं. गांधी हा कांहीं बाबतीत मुसोलिनी किंवा कमाल-पाशा यांच्यापेक्षां सरस ठरेल. निःशस्त्र आणि निरक्षर अशा या प्राचीन राष्ट्राला शस्त्रांचा अवलंब केल्याशिवाय, पारतंत्र्यांतून मुक्त करण्याची त्याची ईर्ष्या जितकी अद्भुत तितकीच मानवजातीच्या इतिहासांत अपूर्व आहे; व त्या ईर्ष्येच्या या अपूर्वते-मुळेच हिंदुस्थानांत चाललेल्या स्वातंत्र्याच्या लढ्याकडे जग एक प्रकारच्या कुतूहलानें आणि विस्मयानें पहात आहे. हिंदुस्थानांत आजपर्यंत होऊन गेलेले सारे पुढारी हे नुसते राजकारणी पुरुष होते. पण गांधी हा नव्या मनूचा, नव्या जीवनाचा निर्माता आहे. मार्क्स आणि लेनिन यांच्या प्रमाणं कांहीं नैतिक आणि आर्थिक कल्पना मनांत धरून त्यांच्या पायावर एकंदर मानवी समाजाची पुनर्घटना करण्याचा प्रयत्न तो करित आहे. त्यामुळेच तो स्वतःच्या अंतःप्रेरणेशिवाय इतर कुणाचा आदेश मानावयाला तयार नाही; व त्या प्रेरणेच्या जोषांत हिमालया-एवढ्या चुका तो अगदीं निःशंक मनानं करतो—”

“ न करायला काय झालं ? त्या चुकांचे परिणाम त्याला थोडेच कधी भोगावे लागताहेत ? त्याची चैन चालवायला बजाज आणि बिली यांच्यासारखे शेठिये आहेतच ! त्याच्या चुकांमुळं हजारों तरुणांच्या आयुष्याचं मात्र मातेरं झालं आहे आजपर्यंत !—”

यादवरावांनीं आंत येतां येतां मध्येच एकदम म्हटलें.

त्यांनी अत्यंत तुच्छतेने काढलेल्या त्या उद्गारांमुळे पंडितजींच्या आवेशपूर्ण वक्तृत्वाचा विरस झाला; व ते अर्धवट रागानेच त्यांच्याकडे वळून म्हणाले, “आपण या वेळीं इकडे कुणीकडे, काकासाहेब ?—”

त्या प्रश्नांतली खोच यादवरावांच्या लक्षात आली. पण, आपल्या आगमनाविषयी अप्रियता दर्शविणारे असले प्रश्न त्यांच्या इतके कांहीं अंगवळणी पडले होते की, ते हंसत हंसत म्हणाले, “आपण दोघे आल्याचं कळलं म्हणून मुद्दामच भेटायला आलों मी आपल्याला, पंडितजी ! आपण दोघे एकाच वेळीं इथं येण्याचा हा योग कसा काय जमून आला ? ”

या त्यांच्या उत्तरामुळे पंडितजींचा राग मनांतल्या मनांतच जिरला; व तेहि हंसून म्हणाले, “जयानं सुद्धां हाच प्रश्न विचारला होता आल्याबरोबर मघांशीं मला !—स्वामीजी कसे आले तें माहित नाहीं मला. पण मी मात्र माझ्या प्रचाराच्या दौऱ्यावर आलो आहे—”

“मग मिठाच्या सत्याग्रहाला लोकमत अनुकूल दिसल का तुम्हाला ? ”

“तें पंडितजींपेक्षां काकासाहेब, तुम्हांलाच जास्त कळलं असेल तुमच्या खात्याकडे आलेल्या माहितीवरून !” प्रियदर्शननें उपरोधिक स्मित करित म्हटलें.

“चुकतोस, प्रिया, तूं ! आमच्या अधिकाऱ्यांचा रिपोर्ट हा नेहमींच बाद करून लिहिलेला असतो ! लोकमताची खरी कल्पना पंडितजींसारख्या सर्वसंचारी कार्यकर्त्यांच्या माहितीवरूनच यायची—”

यादवरावांनीं अगदीं संत्रपणानें त्या उपरोधिक उद्गारांना उत्तर दिले.

पण त्यांचा प्रश्न तो टाळण्याची इच्छा असल्यामुळेच कीं काय पंडितजीं आश्चर्याच्या आविर्भावानें उद्गारले, “अरे, पण हे दोघे मुलगे नाहींसे केव्हां झाले इथून ? ”

“आपण माझ्याशीं बोलत असतांनाच ते उठून गेले दोघेहि ! पंडितजीं, मी एक विनंति करणार आहे आपल्याला स्नेहभावानं !—ठाकूर, सपे आणि कदम या तिन्ही घराण्यांवर लोभ आहे आपला. म्हणून माझी आपल्याला अशी विनंति आहे कीं, प्रिया, जया आणि उमा या तिघांनाही आपण चार समजुतीच्या गोष्टी सांगाय्यात अन्—”

“पण त्या कशाबद्दल ?”

“प्रिया जंगल सत्याग्रहांत भाग घेणार म्हणतो आणि उमा न जया—”

“शस्त्रसत्याग्रह करण्याच्या विचारांत आहेत !” प्रिया हंसत हंसत म्हणाला.

“प्रिया, तुमच्या या असल्या बेजबाबदार वागण्यानं दहांची न माझी परिस्थिति किती चमत्कारिक होणार आहे याची कल्पना नाही तुम्हांला—”

“चमत्कारिक कसली आली आहे ? खटले भरा यांच्यावर !” पंडितजी हंसत हंसत म्हणाले. “मी ज्या मतांचा प्रसार करायला निघलों, त्यांच्या उलट सत्ता कसा देऊ या मुलांना ?”

“उलट कसा काय ? प्रियाचं एक असो. पण उमा आणि जया—”

“काका, तुमची शंका व्यर्थ आहे त्या दोघांच्या बाबतीत ! ते तोंडानं कांहींहि बोलत असले तरी तसं कांहीं घडायचं नाही त्यांच्या हातून—”

“तूं जामीन रहायला तयार आहेस, प्रिया ?—”

“हो हो !—”

तो आणखी कांहीं बोलणार, तोंच त्या अप्रिय चर्चेला टाळा देण्याच्या उद्देशाने स्वामीजी मध्येच म्हणाले, “ताई, अग चहा आण ना ताजा यादव-रावांसाठी—”

“नको, नको. पुष्कळ झालाय चहा माझा आतांपर्यंत ! का ग तुला पटलं कीं नाही माझं म्हणणं ?—”

“पटलं असलं तरी काय उपयोग ? बायकांचं शहाणपण हें पुरुषांच्या घराबाहेल्या उद्योगांना आळा घालायला अपुरं पडतं—”

“पण काका, तुम्ही उगाच कांहीं तरी संशय घेऊन बोलतां आहांत—”

“नाहीं, प्रिया ! मी नुसत्या संशयानं बोलण्याइतका उथळ आहे असं कसं वाटतं तुला ?—”

ते वाक्य त्यांनीं इतक्या कांहीं दुःखपूर्ण आवाजांत उच्चारलें कीं, ऐकणा-रांच्या मनाला एकदम चरका बसल्यासारखा झाला.

क्षणभर कोणीच कांहीं बोललें नाही.

नंतर कांता हळूच म्हणाली, “पंडितजी रहायचे आहेत आतां आठ दिवस इथं !—ते सांगतीलच समजुनीच्या गोष्टी सगळ्यांना—”

“ताई, तुझ्या शहाणपणावर भिस्त आहे आमची ! दहांकडे गेली होतीस का तूं ? प्रियानं निरोप सांगितला नाही त्यांचा तुला ?—”

“त्यांनीं निरोप सांगितला. पण मला धीर नाही झाला जायचा. मी काय बोलूं तिथं जाऊन त्यांच्याशीं ?—”

“छे, छे ! तूं जायला हवं हातंस. दहांचं बोलावणं म्हणजे हुकूमच तो ! अजून गेलीस तरी हरकत नाही. आजच जा. गाढी पाठवून देईन मी दुपारीं—”

पिढ्या तुटण्याचा प्रसंग

“ छोटी भाबीजी आई हं—”

चपराशानें अदबीनें सलाम करून म्हटलें. सर महादेव चहामध्ये सॅकरिन घालून तो ढवळीत होते. ते वर न पाहतांच किंचित् त्रासिक आवाजांत उद्गारले—

“ कोन आया है ? ”

“ कांताबाईसाब—छोटी भाबीजी—”

“ हां ! उनकू बोले—साब अंदर बुलाता है—”

कांता आंत येऊन कोचाच्या कमानीवर हात ठेवून उभी राहिली.

सर महादेव अजूनहि चहा ढवळीत होते. त्यांनीं तिच्याकडे न पहातां मृदु आवाजांत विचारलें—

“ माझा निरोप पोंचला नव्हता तुला ? ”

“ नाही. पोंचला होता—”

“ मग आज आठवण झाली तुला यायची ?—”

त्या आवाजांत उत्पन्न झालेली कठोरता कांताला जाणवली; व ती अत्यंत नम्रतेनें म्हणाली—

“ मला रोजच यावंसं वाटत होतं. पण येऊन उपयोग व्हायचा नाही असं मनांत आल्यामुळें धीर झाला नाही यायचा—”

“ कां बरं ? ” त्यांनीं एकदम वर बघून म्हटलें; व आपल्या उजव्या बाजूला असलेली विजेची घंटी दाबली.

त्याबरोबर चपराशी धांवतच आंत आला.

त्याला ते म्हणाले, “ अरे, चहा आण ताजा आणखी थोडासा—”

“ मी आतांच चहा घेतला आंत बाईच्या बरोबर—”

“ पण माझ्याबरोबर नाही घेणार थोडासा ? कालच सर माँटेग्यूंकडून अगदी नवीन प्रकारच्या बिस्किटांचा डंबा आला आहे हा ! चहाबरोबर पहा बरं कशीं लागतात तीं ?—अरे, खुर्ची यहाँ रख देव —”

चपराशानें त्यांच्या टेबलाजवळ खुर्ची ठेवली. पण कांता कोचामागेच उभी होती.

सर महादेव तिच्याकडे बघून म्हणाले, “ कांता, ये बैस. मला आज पुष्कळच बोलायचंय तुझ्याशीं—”

त्या आवाजांत मार्दव आणि हुकमीपणा यांचें असें कांहीं विलक्षण मिश्रण होतें कीं, कांता मुकाट्यानें त्यांच्यासमोर ठेवलेल्या त्या खुर्चीवर येऊन बसली.

“ कांता, काल रात्री गव्हर्नेट हाऊसवर खान्याला गेलों होतों मी.—मला अगदीं एकट्यालाच बोलावला होता सर माँटेग्यूंनीं.—कशीं वाटतात बिस्किटं तुला हीं ?—”

“ छान आहेत ! ” तिनें बिस्किटाच्या एका कडेचा तुकडा चहाच्या घोटाबरोबर घाईघाईनें गिळीत म्हटलें.

“ लेडी माँटेग्यूची फार इच्छा आहे तुला भेटण्याची. तिनं तें जें शिशु-संगोपनाचं नवं केंद्र उघडलं आहे ना, त्याला उत्साही चिटणीस हवा आहे तिला.—काल ती विचारीत होती, तूं तें काम करशील का म्हणून ?—”

“ सर माँटेग्यू काय म्हणत होते ? ”

“ दुसरं काय म्हणणार ? ” सरसाहेब किंचित् रागानें उद्गारले. आपल्या प्रश्नाला उत्तर देण्याचें तिनें टाळलें हें त्यांच्या लक्षांत आलें; व त्यांचीं कानशिलें एकदम लाल होऊन आवाजांत कंप उत्पन्न झाला. “ त्यांनीं मला सरळच विचारलं तुमचा पुनण्या सत्याग्रहांत भाग घेणार आहे का म्हणून ! मध्यप्रांत सरकार आणि ठाकूर घराणें यांच्या संबंघाला अशा प्रकारचें विचित्र बळण लाग-

ण्याचा योग कधी येईल ही गोष्ट स्वप्नांतहि आली नव्हती माझ्या असं म्हणत होते ते—”

“ खरंच आहे त्यांचं तें म्हणणं ! ठाकूर घराण्यानं इंग्रजांची सेवा गेली पन्नास वर्ष इतक्या निष्ठेनें केली आहे कीं, बुंदेल्यांचं रक्त ठाकुरांच्या अंगांत खेळत आहे असा संशयहि यायचा नाही कुणाला !—”

“ कांता ! कांता !—”

सर महादेव एरुदम टेबलावर दोन्ही हात आपटून उद्गारले. त्यांच्या हातांच्या त्या आघाताबरोबर बिचाऱ्या बेताच्या टेबलावरलें तें चहाचें सामान इतकें कांहीं हादरलें कीं त्यांचा तो संतापातिरेक पाहून घाबरलेल्या कांताला भूकंप झाल्यासारखेंच क्षणभर वाटलें.

“ ठाकूर घराण्यानं आपलं इनाम चतकोर भाकरीसाठीं इंग्रजांना विकलं असं समजतेस तूं ? पोरी, तूं इतिहास वाचलास नाहीस आपल्या नवऱ्याच्या घराण्याचा ! सत्तावन सालच्या बंडांत ठाकूर हे झांशीवालींच्या खांद्याला खांदा भिडवून लढले न म्हणूनच सागरमधली त्यांची जहागीर जाऊन त्यांच्यावर इंग्रजांची नोकरी करण्याचा प्रसंग आला ! बुंदेल्यांचं रक्त ! ज्यांच्या समशेरीपुढं नर्मदेपासून चंबळेपर्यंतचं सारं मध्यभारत थरथरा कांपत होतं त्या बुंदेल्यांचं रक्त ! ! तें बुंदेल्यांचं रक्त कोणत्याहि परिस्थितींत राज्यच करील—”

“ पण इंग्रजांचं ताबेदार म्हणून राज्य करण्यांत काय भूषण आहे ठाकुरांना ?—या गोष्टीची जाणीव त्यांना असल्यामुळच कायदेभंगाच्या चळवळींत भाग घ्यायचं ठरवलंय त्यांनीं—”

“ नाही, नाही ! ही गोष्ट घडतां कामा नये, पोरी ! प्रियाकडे मी कोणत्या वृष्टीनं पहातों हें माहित नाही तुला ! माझी सारी भिस्त, आपल्या घराण्याचा सारा लौकिक, त्याच्यावर अवलंबून आहे आतां ! गांधींनीं कितीहि अकांडतांडव केलं, तरी वर्तुळ परिषद खात्रीनं भरणार आणि पुढल्या तीन चार वर्षांत सारे प्रांत स्वायत्त होणार ! त्या प्रांतिक स्वायत्ततेच्या काळांतील पहिल्या मंत्रिमंडळांत प्रिया असावा असं वाटत नाही तुला ? सर मॉटेग्यूंनीं हाच प्रश्न विचारला काल मला !—”

“ पण या बाबतीत त्यांचा संबंध कुठ येतो ? दिवाणांची नेमणूक त्यांच्या हाती थोडीच रहायची आहे यापुढं ?—”

“ त्यांच्या हाती म्हटलं तर आहे, म्हटलं तर नाही ! समजा, १९२० सालाप्रमाणं गांधींनीं याहि वेळीं जर कायदेमंडळावर बहिष्कार पुकारला, तर प्रियाला चरखा फिरवीत घरीं बसावं लागेल कीं नाही ? हाच जर तो कायदे-भंगाच्या चळवळीपासून अलिप्त राहिला, तर त्याला नववडणुकीला उभं रहातां येईल आणि निवडून आल्यावर दिवाणगिरीहि सहज मिळूं शकेल ! गांधींचा कार्यपद्धति विध्वंसक आहे न तीं जो भाग घेईल त्याच्या आयुष्याची नासाडी व्हायची हेंहि ठरल्यासारखंच आहे !—काल रात्रीं जेवतांना याच गोष्टींची चर्चा केली आम्हीं. आणि योगायोग असा कीं, आजच मला भेटायला यायची बुद्धि झाली तुला !—कांता, माझी सारी भिस्त आतां तुझ्यावर आहे ! राधा इंग्लंडहून परत आल्यावर मालू त्याला ताळ्यावर आणील अशी आशा होती मला. पण ती व्यर्थ ठरली. मी गृहमंत्री आणि गव्हर्नर असतांना नाना प्रकारच्या उर्चीतल्या उंची दारूच्या बाटल्या खान्याच्या वेळीं माझ्या टेबलावर फुटत होत्या ! पण मी स्वतः कधीं दारूला स्पर्शहि केला नाही. आणि राधा !—त्यानं अपरात्रीं पिऊन येऊन केलेल्या धिंगाण्यानं एकदां माझी झोंप मोडली, म्हणजे पुन्हा डांढा लागतां लागत नाहीं मग ! राधा तशा रीतीनं वाहवला आणि प्रियाची ही तऱ्हा ! पोरी, प्रिया जर जंगल सत्याग्रहांत खरोखरीच सामील झाला, तर म्हातारपणीं तोंड दाखवायला जागा रहाणार नाहीं मला ! माझा लौकिक, आपल्या घराण्याचा लौकिक, प्रियाचं राजकीय भवितव्य सर्वस्वी तुझ्या हातांत आहे आतां ! श्री आणि सत्ता ही स्वतःच्या घराण्यांतून बाहेर गेलेलीं पहाणं यापरतं दुसरं दुःख नाहीं पराक्रमी पुरुषांना ! हें मानहानीचं दारुण दुःख तुम्ही म्हातारपणीं भोगायला लावणार का मला ? राधानं माझी कायमची निराशा केली आहे. आणि आतां प्रियाहि जर माझी निराशा करील—”

ते आणखी कांहीं बोलणार, तोंच त्यांच्या कानांवर अगदीं अस्पष्ट असा हुंदका पडला.

त्याबरोबर स्वतःचा सारा मनस्ताप एकदम विसरून ते विस्मयाने इंग्रजीत उद्गारले, “मी तुला लागण्यासारखं कांहीं बोललों का रागाच्या भरांत ? क्षमा कर मला—”

“नाहीं, नाहीं. आपण मला लागण्यासारखं कांहींहि बोललां नाहीं.” कांताने त्यांच्याकडे पाहून आवेशाने म्हटले. “मला दुःख वाटलं तें एवढ्याच गोष्टीचं की, आपण मला इतकं विनवून सांगावं न तें काम माझ्या हातून होऊं नये. भाऊजींना ताळ्यावर आणायला बाई जशा असमर्थ ठरल्या, तसंच माझंही झालं आहे या बाबतीत. पुरुष एकदां एकाद्या हड्डाला पेटले, म्हणजे संसाराची पुरती राखरांगोळी झाल्याशिवाय त्यांचे डोळे उघडत नाहीत—”

“नाहीं, नाहीं. तुझी आणि मालूची स्थिति अगदीं निराळी आहे. दारुड्या आणि दुर्व्यसनी नवऱ्याला ती ताळ्यावर आणू शकली नाहीं, हा तिचा दोष नव्हे;—तें माझं दुर्दैव आहे. प्रियाचं तुझ्यावर अत्यंत प्रेम आहे. त्या प्रेमाचा जर तूं कुशलतेन उपयोग केलास, तर त्याला या अविचारापासून परावृत्त करणं कठीण नाहीं तुला—”

“मी त्यांना आतांपर्यंत कांहीं सांगितलं नाहीं, असं वाटतं आपल्याला ?”

“आणि तरी सुद्धां त्याचा हट्ट कायम आहे ?”

“हो. माझी खात्री होऊन चुकली आहे अगदीं की, कुणी कांहींहि सांगितलं तरी ते जंगल सत्याग्रहांत भाग घेतल्याशिवाय राहणार नाहीत—”

तिचें तें उत्तर ऐकून सरसाहेब थिजल्यासारखे झाले अगदीं. क्षणैक ते स्तब्ध होते. नंतर विजेची धंदी दाबून त्यांनीं चपराश्याला आंत बोंबवला; व तें चहाचें सामान उचलावयाला सांगितलें.

तो सामान घेऊन बाहेर गेल्यावर ते उठले; त्यांनीं चिरूट शिलगावला; व अत्यंत व्यग्र चित्ताने खोलीत फेऱ्या घालावयाला सुरवात केली.

कांता कोचापाशीं उभी राहून त्यांच्या त्याहालचाली पहात होती. त्यांच्या कपाळावर वारंवार पडणाऱ्या आढळ्या उम्या आंठ्या, तांबारेलेल्या डोळ्यांचा

मधून मधून होणारा संकोच आणि श्वासागणिक नाकपुड्यांना येणारा कंपयुक्त फुगीरपणा !—त्यांनी धारण केलेली ती स्तब्धता केवढ्या तीव्र मनःक्षोभाची निदर्शक आहे, याची जाणीव होत होती तिला सारखी. आतां आपण इथे थांबण्यांत स्वारस्य नाही, असे तिला क्षणोक्षणी वाटत होतें. पण जाण्यासाठी त्यांची परवानगी मागण्याचाहि हिऱ्या तिला होईना.

ते तर इतके व्यग्र झालेले होते कीं, आपल्या तोंडांतला चिरूट विझून गेला आहे, याचीहि त्यांना शुद्ध नव्हती.

अखेर कांतांनं हळूच विचारलें, “मी जाऊं आतां ?”

तिचा तो प्रश्न कानांवर पडतांच ते एकदम तिच्याकडे वळले व तोंडांतला चिरूट काढून म्हणाले, “मग तुझं कांहीं ऐकण्याच्या मनःस्थितीत प्रिया नाही म्हणतेस ?—”

“होय. आज तरी तसं दिसतंय खरं !”

“ठकी ! राजकीय कल्पनांत प्रत्येक पिढीगणिक बदल होतो याची मला जाणीव आहे, कांता. पण त्या बदलाबरोबरच राजकारणांत भाग घेणाऱ्या लोकांच्याहि पिढ्या तुटतात हें विसरून चालणार नाही. प्रियाचं गेल्या दहा वर्षांतलं वर्तन पाहून मला सारखं वाटे कीं, या त्याच्या विचित्र ध्येयवादांमुळं आपल्या घराण्याची शकल होणार ! तसा प्रसंग ओढवूं नये, म्हणून मी माझ्याकडून प्रयत्नांची शिकस्त केली. पण, तुझ्या आतांच्या बोलण्यावरून मला असं दिसतंय कीं ठाकूर घराण्याची शकल व्हावीत आणि तीहि माझ्या डोळ्यांदेखत व्हावीत, अशी भवितव्यता आहे. ब्रिटिश पार्लमेंटांत पिता आणि पुत्र हे प्रतिस्पर्धी म्हणून समोरासमोर बसलेले आलेकडे दृष्टीस पडू लागले आहेत. तोच योग माझ्याहि नशिबी यावा, असा दैवी संकेत दिसतो. कदाचित् प्रियाच्या या वर्तनामुळंच ठाकूर घराण्याचं जास्त कल्याण होणार असेल. पक्षांचीं पिलं पंख फुटून चांगली उडू लागली म्हणजे स्वतःचा मार्ग स्वतःच काढतात आणि नंतर तीं आपल्या आईबापांना आणि आईबाप त्यांना विसरून जातात ! तशी जर माणसांची स्थिति असती, तर किती चांगलं झालं असतं, कांता ! निराशेचे आणि मानहानीचे आयुष्यांतलं किती तरी प्रसंग टळलं असतं !”

बोलतां बोलतां त्यांचा आवाज घोगरा झाल्यासारखा वाटला. म्हणून कांतानें वर मान करून त्यांच्याकडे पाहिलें. त्यांच्या कपाळावरील शीर फुगली होती; व नाकपुड्यांचा फुगीरपणा त्यांच्या श्वासाचा वेग दर्शवीत होता. त्या आवेगामुळेच कीं काय ते क्षणार्ध थबकले.

त्याबरोबर कांतानें पुन्हा हळूच म्हटलें, “ जाऊं ना मी आतां ? ”

“ हो ! विसरलोंच मी ! पुन्हा जरूर वाटली तर बोलावीन तुला ! ”

ती अभ्यासिकेंतून (Study) बाहेर आली, तोंच वऱ्हाड्यांतीळ झुलत्या खुर्चीवर वाचीत बसलेली ऊर्मिला तिच्याजवळ येऊन तिला म्हणाली, “ ताई, काय बोलत होते ग ददा एवढ्या मोठ्यामोठ्यांना ? त्या दिवशीं रात्री जेवणाच्या वेळीं प्रियानं आपला सत्याग्रहांत जाण्याचा विचार बोलून दाखविल्यापासून त्यांना झोंप नाही बघ अगदीं ! रात्रीं दोन दोन वाजेपर्यंत एकटेच बुदबुदं खेळत असतात किंवा फेऱ्या घालीत असतात. त्यामुळं भय्या परत आल्यावर अपरात्री जे प्रकार घडतात, ते सुद्धां कानांवर जातात त्यांच्या ! मला कीं नाही फार भीति वाटते ग, केव्हां त्यांना हार्टचा अॅटॅक येईल याचा कांहीं नेम नाही ! ताई, तूं तरी सांग ना ग प्रियाला कांहीं तरी ! ”

“ ऊर्मि, तूच चल आतां माझ्याबरोबर घरीं न स्वतःच सांग त्यांना हें सार ! पुरुषांचीं मनं आवरणं किती कठीण असतं हें लग्न झाल्यावर कळेल तुला ! ”

तिनें उच्चारलेलें तें शेवटचें वाक्य ऐकतांच ऊर्मिलेचा चेहरा एकदम गोरामोरा झाला. त्याबरोबर कांतानें तिचा हात आपल्या हातांत घेऊन म्हटलें, “ तूं चलतेस ना माझ्याबरोबर घरीं ! उमासुद्धां भेटेल तुला ! ”

“ नको नको, ताई ! एका कॉलेजांत असून सुद्धां जिथं महिन्या माहिन्यांत भेटीचा योग येत नाही ! ”

“ ऊर्मि, तुझ्या या असल्या वागण्यामुळंच त्यांचं विजूविषयींचं वेढ वाढत चाललेलं दिसतंय मला ! ”

“पण ताई, एवढं एकच वेढ आहे का म उमाला ? तुझ्या कानांवर नाहीं आलं अजून ? त्या बंगाली हॉटेलांतली ती बाई श्यामा सुंदरी ! तिच्या बरून सारे विद्यार्थी नाहीं नाहीं तें बोलत असतात उमा न जया यांच्याविषयी !”

“असं ? पण हे, मला वाटतं, त्यांना सुद्धा माहीत नाहीं अजून ! तूं पाहिली आहेस त्या बाईला ?—”

“हो. तूं सुद्धा पाहिली आहेस तिला ! आमच्या कॉलेजांतल्या हिंदीच्या संमेलनांत काव्यगायन नव्हतं का झालं तिचं ? तूच तर म्हणाली होतीस तेव्हां मला की, हुबेहुब सरोजिनीसारखे टपोरे नू वेधक डोळे आहेत तिचे म्हणून.”

“तिच्या नादीं लागला आहे उमा ? मला वाटलं नव्हतं, ती बाई अशा तऱ्हेची असेल म्हणून.”

“पण ती बाईट चालीची आहे असं कधीं सांगितलं मी तुला ? ती बाईट असेल किंवा चांगली असेल.—उमानं नू जयानं आपल्या त्या बंगाली ब्रोस्ताबरोबर तिच्याशीं गप्पा मारीत रात्रीं दोन दोन वाजेपर्यंत त्या हॉटेलांत बसणं कांहीं बरं नाहीं !—ताई, तुला आणखी एक गोष्ट सांगूं ?”

“काय म ?”

“परवां रात्री काकासाहेब आले होते कसलीं तरी पत्रं घेऊन ददांना दाखवायला ! तीं पत्रं त्यांनी वाचून दाखविल्यावर ददा अतिशय संतापले नू मोठ्यामोठ्यानं म्हणत होते कीं, “हंटरनं फोडून काढलं पाहिजे एका एका पोराला—”

“तुला कळलं का, तीं पत्रं कुणाचीं नू कशाबद्दल होतीं तें ?”

“कसं कळणार ? ददा फारच मोठ्यानं बोलूं लागले, तेव्हा काय कानांवर पडलं तेवढंच ! ताई, उमाचं लक्षण कांहीं ठीक नाहीं.”

“कुणाचं लक्षण ठीक आहे, ऊर्मि ? आपल्या साऱ्याच कुटुंबाची अवस्था, ज्याच्या सगळ्या खांबांना वाळवी लागली आहे अशा घरासारखी दिसते मला—”

“ताई, तूं जर सगळ्या गोष्टी समजाऊन सांगितल्यास प्रियाला तर तो खात्रीनं ऐकेल तुझं !”

“पुरुषांचं मन आणि महत्त्वाकांक्षा या किती विलक्षण चिजा आहेत, हे लख झाल्याशिवाय कळणार नाहीं तुम्हा !—तीरावरल्या झाडांचीं पानं प्रवाहांत पडल्यानं त्याचा वेग कधीं कमी झाला आहे का ?—”

“तुम्ह्या तोंडीं शोभत नाहीं ही भाषा, ताई—”

‘शोभण्याचा काय प्रश्न आहे, ऊर्मि ! वस्तुस्थितिच मुळीं तशी आहे ! आपल्या सुशिक्षित मुलीचं इथंच चुकतं सारं ! स्वतःचं मन मारून टाकाल, त्या तयार नसतात, म्हणूनच सुखाचे संसार होत नाहीत त्यांचे ! नाहीं तर आपल्या जुन्या बायका पहा ! जन्मल्या क्षणापासून त्यांना शिकवण मिळत असते की, स्त्रीचं जीवन हें तिच्या स्वतःसाठीं नाहीं. मला त्या शिकवणीचं मर्म पटायला लागलं आहे अलिकडे !—निसर्गाचीच मुळीं योजना अशी दिसते की, संसाराचा भार स्त्रीनं मुकाट्यानं वहावा ! तो भार वाहतांना जी कुरकुर करील, स्वतःच्या अस्तित्वाचा न व्यक्तित्वाचा बळी जी आनंदानं देणार नाहीं, ती स्त्री नव्हे;—माता आणि कांता होण्याचा तिला हक्क नाहीं !—”

व पाळतां आलेले वचन

“छोटा साब अदर है ?” उमाकांतानें पायऱ्या चढून वर आल्याबरोबर विचारलें.

त्याच्या त्या प्रश्नानें वऱ्हांड्यांतील बांकावर डुलक्या खात बसलेला म्हातारा चपराशी खडबडून जागा झाला; व गडबडीनें उभा राहून म्हणाला—

“नही साब. लेकिन छोटी बाई कॉलेजस अभी आई है—”

“अच्छा,” उमानें डोक्यावरील हॅट स्टँडला अडकवीत म्हटलें; व ब्यारशासमोर उभें राहून आपले विसकटलेले केस सारखे करीत त्यानें विचारलें,
“मोठ्या बाई तर आराम करित असतील आतां, नाही ?”

“हो. त्या निजल्या आहेत. आपण आल्याची खबर पोंचवूं का त्यांना मी ?—”

“छे छे ! त्यांना कशाला त्रास उगाच ? मां वर जाऊन तुझ्या छोट्या साब कलेजांतून परत येईपर्यंत छोट्या बाईशीं गप्पा मारीत बसेन. ”

असें उत्तर त्याला हंसत हंसत देऊन आपला बांकडा झालेला टोंय नीट केल्यावर तो झीळ घालीत जिना चढावयाला लागला.

जिना चढून वर आल्यावर तो सरळ पलिकडल्या बाजूला असलेल्या विजयेच्या खोलींत जाणार, तोंच त्याच्या मनांत एकदम कांहीं तरी कल्पना आली.

आणि, दुपारच्या सुस्तीनें पेंगत असलेल्या बंगल्याकडे एकवार चौफेर वृष्टि टाकून, जिन्न्याच्या अगदीं समोरच असलेल्या यादवरावांच्या खोलीकडे तो बघला.

त्या खोलीच्या कुलूप लागलेल्या दारासमोर तो क्षणार्ध थबकला; व आपल्या खिशांतून एक किल्ली काढून ती त्याने चालवून पाहिली.

पहिल्या सपाट्याला ते कुलूप कांहीं उघडलें नाहीं. म्हणून त्याने पुन्हा एकवार सभोंवतीं नजर टाकून किल्ली चालविली व कुलूपालाहि जोराचा हिसडा दिला.

त्याबरोबर किल्ली लागू पडली आणि तो दार उघडून खोलीत शिरला.

याद्वारावांच्या त्या खाजगी खोलीत तो त्या दिवशी कांहीं प्रथमच आला होता, असें नाहीं. पण, आज ज्या पद्धतीने त्या खोलीत त्याने आपला प्रवेश करून घेतला होता, तिच्या चमत्कारिकपणामुळेच कीं काय आत आल्याबरोबर अगदीं नवखे पणाच्या भावनेनें त्यानें एकवार सर्व न्हाहाळून पाहिलें. नंतर तो परतून दाराजवळ आला; व बाहेरचा कानोसा घेऊन त्यानें दार हळूच ओढून घेतलें.

खोलीच्या मधोमध ठेवलेल्या मोठ्या टेबलाजवळ येऊन तो पुन्हा थबकला; व सिगारेट पेटवून त्यानें धूम्रपानाला सुरवात केली. जणुं कांहीं, आपल्या जवळचीं किल्ली चालवून आपण खोलीत आलों खरे; पण आत आल्यानंतर आपण काय करावें, याबद्दलचा त्याच्या मनाचा निश्चय अद्याप ठरला नव्हता. सिगारेटचे दोन तीन झुरके घेऊन त्यानें ती घाईघाईनें विझवून बाहेर फेंकून दिली; कोटाच्या आतल्या खिशांतून दोन किल्ल्या काढल्या; व त्यांपैकी एक चालवून त्यानें टेबलाचा खण उघडला.

त्या खणांत फाइलीची चळत व्यवस्थित बांधून ठेविलेली होती; व तांबड्या पेन्सिलीनें 'कॉन्फिडेंशियल' असे शब्द तिच्यावर लिहिलेले होते. ते शब्द पाहिल्यावर क्षणार्ध त्याच्या मनांत विचार येऊन गेला कीं, या फाइली एकवार चाळून बघाव्या. म्हणून त्यानें ती चळत बाहेर काढून तिला गुंडाळलेली फीत सोडली; व त्यांपैकी पहिली फाइल उघडून चाळावयाला प्रारंभ केला.

तांच त्याच्या मनांत काय कल्पना आली कोण जाणे ! त्यानें घाईघाईनें ती चळत तशीच खणांत ठेविली; व किल्ली चालवून दुसरा खण उघडला.

तो खण उघडतांच जिज्ञासा आणि आनंद यांची चमक एकदम त्याच्या डोळ्यांत खेळली; आपण कशा रीतीने त्या खोलीत आलां आहोत याचा विसर पडून त्याने शीळ घालायला प्रारंभ केला; व त्या खणांत असलेले निरनिराळ्या आकाराचे तीन कोरे करकरीत रिव्हॉल्वर त्याने बाहेर काढून टेबलावर ठेवले.

ते रिव्हॉल्वर त्याने भराभर एकामागून एक न्याहाळून पाहिले; व त्यांतील एक छोटा रिव्हॉल्वर बाजूला काढून बाकीचे पुन्हा खणांत ठेवून दिले.

आणि, तो किल्ली चालवून खण पूर्वीसारखा बंद करात आहे, तोंच दार वाजल्याचा आवाज त्याच्या कानांवर आला—

त्यात्रोवर एकदम टेबलावर ठेवलेला रिव्हॉल्वर त्याने उचलला आणि दार कोणी ढकलले आहे, हे न पाहतांच घाईघाईने उठून तो दाराच्या दिशेने रोखला.

“—अग बाई ! उमा ! मी काय पहाते हे !—”

—हे शब्द त्याच्या कानांवर पडतात न पडतात, तोंच ते उच्चारणारी व्यक्ती धाडदिशीं खाली पडली.

तत्क्षणच त्याच्या लक्षांत आले, आपण जिच्यावर रिव्हॉल्वर रोखला, ती व्यक्ती दुसरी तिसरी कोणी नसून, विजया आहे—

त्याने रिव्हॉल्वर कसा बसा विजारीच्या खिशांत कोंबला आणि तो तिच्या-जवळ आला—

ती अगदी निचेष्ट पडली होती. श्वासागणिक कंपित होणाऱ्या तिच्या त्या नाजूक नाकपुड्या आणि वरखालीं होणारें तें उन्नत वक्षःस्थल !—त्याला कळून चुकलें कीं, आपल्याला त्या खोलीत तशा स्थितीमध्ये पाहून तिला आश्चर्याने आणि भीतीनें मूर्छा आली.

तिची ती अवस्था पाहून तो अतिशयच धाबरला; व त्याच्या मनांत चटकन अशी कल्पना आली कीं, तावडतोड कोणाला तरी हांक मारून बोलावावें—

पण लगेच त्याच्या ध्यानांत आलें कीं, आपण अशा रीतीनें त्या खोलीत आल्याचें जर निसऱ्या माणसाला कळलें, तर त्याचे पसिणाम फार भयंकर होतील—

त्याबरोबर त्याने ती कल्पना सोडून दिली व असे ठरविले की, तिला उचलून तिच्या खोलीत नेऊन ठेवावयाची—त्याशिवाय दुसरी गति नाही.

म्हणून तो खाली बांकला व त्याने तिला अलगत उचलली.

तिचा स्पर्श त्याच्या शरीराला होण्याचा तो पाहिलाच प्रसंग होता. तिचे उजवीकडले कानशील त्याच्या गालाला भिडले; तिचा धडधडणारा उरोभाग त्याच्या छातीला भिडला.—

तिच्या त्या स्पर्शाने त्या स्थितीत सुद्धा त्याच्या अंगावर रोमांच उठले आणि आपल्या हातांवर रेललेले तिचे नाजूक शरीर त्याने बद्द हृदयाशी घाले.

: तिच्या खोलीचे दार उघडेच होते. त्याने तिला हळूच तिच्या पलंगढीवर ठेवली; व लगेच बाहेर येऊन यादवरावांच्या खोलीला कुलूप लावले. नंतर तो पुन्हा तिच्या खोलीत आला आणि त्याने विजेचा पंखा तिच्या उशाशी ठेवून तो सुरू केला.

तो टकमका तिच्याकडे पाही; स्वतःच्या कपाळाला, तोंडाला आणि मानेला येणारा घाम सारखा पुशी, तिच्या कानांजवळ वारंवार आपले तोंड नेऊन कांहीं तरी कुजबुजे.—पण त्याला सुचेना, तिला शुद्धीवर आणण्यासाठी काय करावे ते !

तिचे सौंदर्य त्याने डाळ्यांनी आजर्घ्यत अनेकदा पाहिले होते. पण आज त्या सौंदर्याचा स्पर्श त्याला प्रथमच झाला होता; तिच्या मृदुगौर शरीराचे आर्लिगन त्याला प्रथमच घडले होते.

त्या आर्लिगनाने त्या भयदायक परिस्थितीतहि त्याच्या मनांत जे अननुभूत भाव उत्पन्न केले होते; त्यांची उत्कटता अद्यापहि कमी झाली नव्हती. किंबहुना, तिच्या अंगावरील वस्त्रे अस्ताव्यस्त होऊन तिचा उरोभाग आतां बहुतेक अनावृत झालेला असल्यामुळे तिच्या त्या वस्त्रविरहित, बिलोभनीय गात्राकडे तो अतृप्त मनाने पहात होता. मानेपासून उरोजांपर्यंत क्रमाक्रमाने उन्नत होत गेलेले गोरपेपान वक्षःस्थल, बॅडिस घातलेले नसल्यामुळे गुंड्या सुटलेल्या, सैल व्हाऊजमधून दिसणारे रेखीव उरोज, नीविबंधापर्यंत निमुळता होत

गेलेला नितळ कटिप्रदेश, विस्कटलेल्या पातळाच्या निळसर रंगामुळे खुलून दिसणाऱ्या गोंडस जंघा !—

तो अतृप्त पण अनागत मनाने तिच्या त्या अर्धावृत यावनाकडे टक लावून पहात होता.

तिच्याकडे पहातां पहातांच त्याच्या मनांत कल्पना आली की, तिच्या शरीराला जर आपण कांहीं एका पद्धतीने स्पर्श केला, तर तिची बधिर झालेली संवेदनक्षमता कदाचित् जागृत होईल—

म्हणून त्याने तिचे हात आपल्या हातांत घेऊन हळूच दाबले आणि विशेषतः तिच्या बोटांचीं नाजूक अंगे आपल्या बोटांच्या अग्राना वृद्धतेने भिडविली. पण तिची निश्चेष्टता कमी झाली नाही. तेव्हां त्याने तिचे ते थंड हात आपल्या गरम झालेल्या डोळ्यांवर आणि कपाळावर हळूच दाबले.—

तरीहि कांहींच संवेदना उत्पन्न होण्याचे लक्षण दिसेना.

तिची ती विलक्षण निश्चेष्टता पाहून आतां मात्र त्याला पराकाष्ठेचे भय वाटले. पण, मद्धीसाठी कोणाला हांक मारून बोलवावे, हेहि त्याला इष्ट वाटेना. तिच्या तोंडावर पाण्याचा हबका मारून पहावा, अशीहि एक कल्पना त्याच्या मनांत येऊन गेली. पण तिच्या प्रसाधनाच्या छोट्या बदामाकृति टेबलावर ठेवलेल्या कांचेच्या सुंदर निळ्या सुरईत पाण्याचा एक थेंबहि नव्हता; व बाहेर जाऊन पाणी आणणे तर अगदी धोक्याचे होते.

शेवटी, अखेरचा एक उपाय म्हणून, त्याने तिच्या मस्तकाखाली आपला हात घातला; व ते किंचित् वर उचलून तिच्या नासाग्राला आपले नासाग्र भिडविले. जणुं कांहीं, तिचा आणि आपला श्वास एक झाला, म्हणजे तिच्या हृदयाला आपल्या हृदयाची ओळख पटून आणि हांक पोंचून ती जागी होईल, अशी कल्पना त्याच्या मनांत आली.

कारण कोणतेहि असो. ती त्याची कल्पना सफल होऊन विजया एकदम झुडीवर आली; व तिने डोळे उघडल्यावर अगदी अनपेक्षित रीतीने तिची वृष्टि

जशी त्याच्या दृष्टींत मिसळली, तसे बोलण्याचा प्रयत्न करितांच ओठाहि ओठांत मिसळले.

पण क्षणभरच.

तो एकदम बाजूला झाला आणि त्याने तिचे मस्तक पुन्हा हळूच उशीवर ठेविले.

त्याबरोबर तिच्या तोंडून उद्गार निघाला, “ उमा !—”

“ काय विजू ? तुला बरं वाटतंय ना आतां ? ”

त्याने तो प्रश्न विचारातांच तिच्या डोळ्यांतून अश्रूंचा पुर लोटला. त्याने लगेच तिच्या गालाला आपला गाल भिडविला; तिचे हात आपल्या हातांत घेऊन दाबावयाला सुरुवात केली; व तिचे सांत्वन करावे म्हणून तो कांहींबाही तिच्या कानांत कुजबुजू लागला.

त्याच्या त्या स्पर्शाने म्हणा किंवा बोलण्याने म्हणा ती आतां पूर्ण शुद्धीवर आली; व आपला हात त्याच्या गळ्यांत घालून तिने त्याला विचारले—

‘ उमा, तू काय केलंस हें ? ’

पुन्हा तिच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहू लागले; तिच्या तोंडांतून शब्द बाहेर फुटेना.

थोडा वेळ थांबून ती त्याला म्हणाली, “ उमा, माझ्या ऐवजी साहेब जर त्या वेळी तिथं आले असते तर—”

“—तर त्यांनीं मला सरळ फोन करून पोलिसच्या ताब्यांत दिला असता. आणि अजूनहि त्यांना हा घडलेला प्रकार कळला, तर तीच गोष्ट करतील ते—”

“ हा प्रकार त्यांना कळणार नाही;—निदान माझ्या तोंडून तरी कळणार नाही—”

“ खरं ? अगदीं खरं ? ” त्याने तिच्या तोंडाला तोंड भिडवून विचारले.

“ होय. अगदीं खरं ! माझ्यावर इतका विश्वास नाही का रे तुम्हा ! मी काय केलं म्हणजे खात्री होईल तुम्ही ?—”

“ माझ्या गळ्यावर हात ठेव न तेच शब्द उच्चार पुन्हा—”

तिने त्याच्या गळ्यावर हात ठेवला. पण पुन्हा तिच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहू लागले. आणि तिच्या तोंडांतून शब्द बाहेर पडेना.

“पुढे ! तू शब्द नाही उच्चारलेस, तरी माझं समाधान झालं एवढ्याने—”

बोलतां बोलतां तो खाली वांकला आणि एक प्रकारच्या उन्मादाच्या भरांत त्याने तिच्या कपाळाचे, डोळ्यांचे, नासाग्राचे, गालांचे आणि ओठांचे भराभर चुंबन घेतलें.

त्याने कदाचित् आणखीहि चुंबने घेतली असती. पण तिने आपला हात त्याच्या ओठांवर ठेवला.

त्याबरोबर त्याने तिच्या अंगुलींना दंश केला.—

तेव्हां ती किंचित् विवळून पण लाडिकपणाने उद्गारली, “हें रे काय ! तुझ्या अंगांत आज कसला संचार झाला आहे, उमा !—”

“कांहीं नाही ! तुझ्या मूर्च्छेनं मला मोहित केलं, विजू !—”

त्याने पुन्हा तिच्या कपाळाचे चुंबन घेतलें.

तेव्हां हातांनी त्याला बाजूला ढकलण्याचा प्रयत्न करीत ती म्हणाली; “तू कीं नाही जा आतां ! नाही तर हा सारा प्रकार ध्यानांत येईल घरांतल्या मंडळीच्या. मा समजत असेल, मी निजलें आहे माझ्या खोलींत. ती मला उठवायला येण्यापूर्वी तू जा न् बाहेरून दार बंद ओढून घे—”

तिचें तें बोलणें त्याला पटलें आणि तो जाण्यासाठी उठला.

तथापि उठतां उठतां त्याने तिला विचारलें, “पण विजू, तू माझ्या गळ्यावर हात ठेवला आहेस, हें लक्षांत आहे ना तुझ्या ?—”

“हो—”

तिने त्याच्या बोटाचीं अग्रे आपल्या ओठांवर दाबीत उत्तर दिलें.

पण उमा गेल्यावर तीन तासांच्या आंतच तो सारा प्रकार तिच्या तोंडून यादबराबांना कळला; नव्हे तिला सांगावा लागला.

पांचव्या सुमाराला कचेरीतून परत आल्यावर यादवराव जों खोली उघडून आंत पाऊल ठेवतात, तोंच गालिचावर पडलेला पारव्या रंगाचा तलम

रेशमी रुमाल त्यांच्या दृष्टीस पडला. तो रुमाल त्यांनीं आश्चर्यानें उचलला आणि लगेच त्यांच्या लक्षांत आलें कीं, तो विजूचा आहे.

त्याबरोबर ते अगदीं सुच होऊन गेले.

आपल्या त्या खाजगी खोलीला बाहेर जातांना स्वतः कुलूप लावण्याचा त्यांचा नेम असे; व बाहेरून परत आल्यावर ते स्वतःच आपल्या हातांनीं कुलूप काढून खोली उघडीत असत. आपल्या अत्यंत विश्वासांतल्या त्या म्हाताऱ्या चपराशावरसुद्धां त्यांनीं कधीं हें काम सोंपविलें नव्हतें. कारण, शहरांतील निरनिराळ्या अड्यांतून खाजगी रीतीनें मिळविलेल्या नाना प्रकारच्या माहितीचीं टिपणें, कागदपत्र आणि पुराव्याच्या इतर निशाण्या हें सर्व साहित्य त्या खोलींतील टेबलाच्या खणांत ठेवलेलें असे. म्हणून त्यांनीं असा अगदीं सक्त नियम करून ठेवला होता कीं, आपल्या शिवाय कोणीहि ती खोली उघडावयाची नाही; व आपण इजर नसतांना कोणालाहि तीं पाऊल घालूं वावयाचें नाही.

त्यामुळे विजयेचा तो रुमाल बघितल्यावर ते अगदीं थक होऊन गेले. त्यांना कळेना, आपल्या खोलींत तो रुमाल कसा आणि केव्हां आला तें. त्यांनीं नीट आठवण करून पाहिली, आज सकाळपासून एकदांहि विजया त्यांच्या खोलींत आलेली नव्हती. मग हा तिचा रुमाल आपल्या खोलींत कसा आला ? ”

ते दार बंद करून तसेच घाईघाईनें खालीं आले; व त्यांनीं चपराशाला विचारलें, “ काय रे, आज दुपारीं कोणीं आलें होतं का आपल्या घरीं ? ”

“ नाही, साहेब ! छोट्या बाई एकाच्या सुमारास कॉलेजांतून आल्या; न त्याच्या मागून अर्ध्या तासानं उमाकांत आले—छोटे साहेब तर अजूनहि आलेले नाहीत. उमाकांताशिवाय कोणीहि बाहेरचा माणूस आलेला नाही. ”

“ केव्हां आला म्हणतोस उमा ? ”

“ मी घड्याळ पाहिलेलं नाही. पण छोट्या बाईच्या मागून अर्ध्या पाऊण तासानं दीड दोनच्या सुमारास आले असतील—”

“ आणि गेला केव्हां ? ”

“ दीड दोन तासांनीं चारच्या सुमारास गेले—”

त्याच्याशीं नंतर एक शब्दहि न बोलतां ते तसेच मधल्या दिवाण-खान्यांत आले; व झोंपाळ्यावर बसलेल्या आपल्या पत्नीला म्हणाले, “ उमा केव्हां आला होता माहीत आहे तुम्हांला ? ”

“ नाही. विजू आली, तेव्हां जागी होतें मी. त्यानंतर माझा डोळा लागला. तो आला होता आज ? मग चहा घेतल्याशिवाय कसा गेला ? विजू तर कांहीं बोलली नाहीं मजजवळ तो आल्याचं ! ”

“ ती कुठे आहे ? ” त्यांनीं त्रासिक आवाजांत विचारलें.

“ तिचं डोकं दुखतंय म्हणून खोलींतच पडून राहिली आहे आपल्या ! ”

आपल्या पत्नीचे ते शब्द कानांवर पडतांच ते तसेच धाडधाड जिना चढून वर आले; व विजयेच्या खोलीचें दार जोरांने उघडून तिला म्हणाले—

“ काय झालंय ग तुझं आज डोकं दुखायला ? ”

विजया पलंगावर निपचित पडून झालेल्या प्रकाराचा एकसारखा विचार करीत होती.

त्यांचे ते अगदीं अनपेक्षित अशा करड्या आवाजांत उच्चारलेले शब्द कानांवर आदळतांच ती अगदीं भेदरून गेली आणि आपल्याला पुन्हा भोंवळ येते कीं काय असें तिला वाटलें.

ते तिच्या अगदीं जवळ आले आणि निर्ढावलेल्या गुन्हेगारांच्या अंतर्त्यामाचा भेद करण्यांत अत्यंत कुशल असलेली आपली ती घारी, कठोर वृष्टि तिच्यावर रोंखून म्हाणाले—

“ विजू, हा तुझा रुमाल माझ्या खोलींत कसा आला ? ”

त्यांनीं ते शब्द उच्चारले मात्र, तिनें एकदम जोराचा हुंदका दिला.

तिचा त्या हुंदक्यानें त्यांनीं धारण केलेली सारी उग्रता ढासळून गेली; व तिच्या शेजारीं बसून तिच्या अंगावर हात फिरवीत ते म्हणाले—

“ विजू, भिऊं नकोस बेटा. मला खरं खरं सांग. हा तुझा रुमाल माझ्या खोलींत कसा आला ?—”

पण तिच्या तोंडून शब्द बाहेर पडेना. पित्याच्या भीतीनें दाबून धरलेल्या हुंदक्यांमुळे तिचें सारें शरीर सारखें हादरत होतें.

तिची ती भयग्रस्त केविलवाणी स्थिति पाहून त्यांचें मन आतां अगदीं पूर्ण-
पणें विरघळलें; व तिचे दोन्ही हात आपल्या हातांत घेऊन ते म्हणाले—

“ विजू, मी आजपर्यंत कधीहि तुझ्यावर रागावलों नाहीं, कधीहि तुला
कडू शब्द बोललों नाहीं. तुझ्याइतकं मला या जगांत दुसरं कोणीहि प्रिय नाहीं,
हें माहित आहे तुला !—आज हा तुझा रुमाल जेव्हां मी माझ्या खोलींत
पाहिला, तेव्हां प्रथम स्वतःच्या डोळ्यांवर विश्वास बसेना माझा !—खरं सांग,
बेटा ! तूं कधी पासून आपल्या भावाच्या फंदांत सामील झालीस ?—”

“ नाहीं, साहेब ! मी कोणाच्याहि फंदांत सामील झालें नाहीं आणि
होणारहि नाहीं. पण हा प्रश्न आपण विचारूं नका मला—”

आणि ती पुन्हा स्फुंदस्फुंदून रडू लागली.

ते ताडदिशीं पलंगावरून उठले आणि खोलींत फेऱ्या घालू लागले.

विजया रडत होती; ते फेऱ्या घालीत होते.

तिच्या रडण्याचा भार ओसरल्यावर ते तिच्याजवळ आले आणि कठोर
आवाजांत म्हणाले, “ पोरी ! इमान ही चीजच नाहीं का ग उरली दिवसेंदिवस
जगांत ? पोटाच्या गोळ्यांनीं आईबापांचे गळे कापायचे फंदे करावेत—”

त्यांना एकदम पुन्हा रागाची लहर आली; व ते अत्यंत कठोर आवाजांत
उद्गारले, “ चल, बोल लवकर, पोरी ! काय झालं, कशी माझ्या खोलींत
गलीस, कोणाला घेऊन गेलीस—भराभर सांग मला सगळं ! ”

“ साहेब, मी आपण होऊन नाहीं हो गेलें तुमच्या खोलींत ! ” विजयेनें
रडत रडत त्यांना उत्तर दिलें.

“ आपण होऊन नाहीं गेलीस ? मग कोणी नेली तुला ? उमान ?—बोल
बोल लवकर—”

त्यांनीं अतिशय कठोर आवाजांत उच्चारलेले ते शब्द म्हणजे जणुं
हंटरचे तडाखेच वाटले तिला. ती ताडकून विछान्यावरून उठली व संतापानें
बेकाम झालेल्या आपल्या पित्याचे पाय धरून रडत रडत म्हणाली—

“साहेब, रागावू नका हो माझ्यावर ! खरंच मी कांहीं सुद्धां केलं नाही. तुम्हांला न आवडण्यासारखी गोष्ट माझ्या हातून आजपर्यंत कधी तरी घडली आहे का ? खरंच, मी आपण होऊन नाही हो गेलें तुनच्या खोलीत!—”

त्यांचें मन पुन्हा अगदीं विरघळून गेलें. त्यांनीं तिला जवळ जवळ उचलूनच पलंगावर निजविली आणि तिच्या अंगावरून हात फिरवीत ते म्हणाले—

“शांत हो, बेटा ! न मला खरं खरं सांग काय घडलं तें—”

“साहेब ! मी गळ्यावर हात ठेवून वचन दिलंय ! तुम्ही तें मोडायला नका हो लावूं मला ! मी तुमचा रिव्हॉल्वर परत आणून देईन—”

तिच्या तोंडून ते शब्द बाहेर पडतांच त्यांनीं तिचे हात एकदम सोडून दिले आणि ते पुन्हा संतप्त होऊन उद्गारले—

“काय ? उमानं माझा रिव्हॉल्वर चोरला न तूं त्या चोरीत सामील ? विजू, विजू, त्याच्या गळ्यावर हात ठेवून माझा गळा कापायचं वचन दिलंस तूं त्याला !—”

“साहेब ! साहेब ! मी पायां पडतें ! नका हो असं बोलूं मला ! मी खरंच कांहीं केलं नाहो ! मी तुमच्या खोलीत गेलें नाही; तुमच्या रिव्हॉल्वरला हात लावला नाही. तुम्हांला राग येण्यासारखी गोष्ट मी कधी तरी केली आहे का आजपर्यंत ?—”

‘रडूं नको, पोरी ! पण मला खरं खरं सांग नाट ! असं अर्धवट बोलून संताप वाढवूं नकोस माझा !—”

ते पुन्हा तिच्या जवळ जाऊन आणि तिचे हात आपल्या हातांत घेऊन उद्गारले.

‘पण साहेब, तुम्ही रागावणार नाही ना माझ्यावर पुन्हा ? मी कांहीं सुद्धां केलं नाही हो ! ”

“नाहीं, नाहीं, बेटा ! तुझ्यावर मुळीं सुद्धां रागावलों नाही मी—”

“पण तुम्ही क्षमा केली पाहिजे—”

“तुझ्यावर मी रागावलोंच नाही, तर क्षमा कशाबद्दल करूं ? सांग, सांग आतां लवकर—”

“नाहीं. क्षम मला नव्हे, उमाला ! तरच मी सांगेन तुम्हाला सारी हककित !—”

त्यांनीं आजवर कधीहि न अनुभविलेला असा निश्चयाचा कठोर ध्वनि तिच्या त्या रडत रडत उच्चारलेल्या शब्दांत भरलेला होता.

ते शब्द ऐकतांच त्यांच्या संतापानें एकदम उचल खाळी. पण क्षण भरच. लगेच तो आवेग आवरून ते तिला म्हणाले—

“ठीक आहे. तूं मला सगळं खरं खरं सांगितलं पाहिजेस मात्र—”

“सांगतें आणि तुमचा त्यानं नेलेला रिझॉल्वरहि परत आणून देतें—”

“रिझॉल्वर परत आणायचा कीं नाहीं हें मागाहून ठरवूं आपण ! फक्त तूं हकीगत सांग मला सगळी; न त्याला मात्र मुळींच कधीं कळतां कामा नये, तूं सारं कांहीं मला सांगितलं आहेस हें !—”

“पण तुम्ही त्याला पूर्ण क्षमा कराल ना ?— पोलिसच्या ताब्यांत नाहीं ना देणार ?—”

“वेढे, मला द्यायचा झाला, तर मी आतांहि देऊं शकत नाहीं का ? मी तुला एकदां कबूल केलं ना त्याला क्षमा केल्याचं—”

नंतर तिनें त्यांच्या खोलींत घडलेला सारा प्रकार त्यांना सांगितला.

आणि तें सारें त्यांना सांगून झाल्यावर ती किती तरी वेळ एकटीच ओवसाबोक्शी रडत होती.

कच्चे मडके

१

ठाकूरभवन, नागपूर

१ मार्च १९३०

प्रिय जयंता,

आज दुपारी माझ्या हातून अचानक घडलेल्या धाडसाची जी हकीकत मी लिहित आहे, ती वाचून तुला तर आश्चर्य वाटेलच. पण माझे मलाहि राहून राहून सारखे नवल वाटत आहे.

मी कांहीं तुझ्यासारखा किंवा जयासारखा धाडसी नाही, किंबहुना मला वाटने, गेल्या उन्हाळ्यांत मुंबईला केशवमुळे तुझी ओळख होऊन जर आपला संबंध आला नसता, तर माझ्या आयुष्याला हे वळण कदाचित् मुळीच लागले नसतें. काल जे कृत्य माझ्या हातून अनपेक्षित रीतीने घडलें, त्याचें श्रेयसुद्धां जयालाच खरोखर दिलें पाहिजे. कारण त्या साहसाची पूर्व तयारी त्यानेच एका परीने केली होती. पण माझ्या हातून जी गोष्ट घडली, ती मात्र त्याच्या कल्पनेपलिकडली आहे.

तू पाठविलेलें पार्सल मधल्या मध्येच बेपत्ता झाल्यापासून आम्ही सारखे त्याचा तपास लावण्याच्या विवेचनेत आहों. जयाची अशी पक्की खात्री की तें पार्सल गहाळ झालेलें नसून, काकांनीं तें आपल्या ताब्यांत

घेतलें असलें पाहिजे. त्यामुळे तो चिडल्यासारखा झाला होता; व त्यांच्या खाजगी खोलीत प्रवेश करून त्याने त्याचा पत्ता लावण्याचा निश्चय केला.

पण हा निश्चय पार पाडणें सोपें नव्हतें. काका आपली खोली स्वतःशिवाय कोणाला उघडूं देत नाहीत; व स्वतःच्या गैरहजेरीत तीत कोणाला प्रवेशहि करूं देत नाहीत. आणि ते खोलीत असतांना आत जाऊन कांहींहि पत्ता लागण्यासारखा नव्हता. पण ज्यानें मोठ्या चातुर्यानें या अडचणीतून मार्ग काढला. त्यानें एक दिवस, काका विजुशीं बोलण्यांत गर्क झालेल आहेत असें पाहून, त्यांच्या खोलीच्या टेबलावर पडलेल्या किछीचा ठसा मेणावर घेतला; व दुसऱ्या दिवशीं तशा प्रकारची किछी तयार करून आणली. पण तेवढ्यानें भागण्यासारखें नव्हतें. त्यांच्या टेबलाच्या खणांच्याहि किल्ल्या करणें जरूर होतें; व त्याह जयांनें त्याच युक्तीनें करून आणल्या. याप्रमाणें किल्ल्या तयार करून घेतल्यावर आम्ही दोघांनीं एक दिवस त्यांचा उपयोग करून काकांची खोली उघडून पाहिली; व नंतर असें ठरविलें की, काका शिकारीला किंवा दौऱ्याला गेल्यावर त्यांच्या गैरहजेरीत खोलीत प्रवेश करून पासलाचा पत्ता लावावयाचा.

पण त्याचा पत्ता लावण्याचें श्रेय आज दुपारीं अचानक माझ्या पद्रीं पडलें. ज्यानें तयार केलेल्या त्या किल्ल्यांचा एक जोड माझ्या-जवळ होता. आज दुपारीं मी कॉलेजांतून जयाकडे गेलों असतां, बंगल्यांत सर्वत्र अगदीं सामसूम असल्याचें पाहून, त्या किल्ल्यांचा उपयोग करण्याची अनावर इच्छा मला झाली. त्याप्रमाणें मी खोलीत प्रवेश करून घेतला; व आत गेल्यावर खणांच्या किल्ल्या चालवून तेहि उघडले. त्यांपैकी एका खणांत तूं आपल्या पत्रांत वर्णन केलेले ते तीन रिबॉल्वर सांपडले. त्यांतला एक मां घेतला; व पुन्हा खोली आणि खण पूर्वीप्रमाणें बंद करून टाकलीं.

हैं साहस माझ्या हातून कसे घडलें, याचें राहून राहून मला सारखें नवल वाटत आहे. त्या किल्ल्यांचा उपयोग करून जयाबरोबर मी पहिल्यांदा जेव्हां काकांच्या खोलींत गेलों, तेव्हां भीतीनें माझी अगदीं गाळण उडाली होती. त्यामुळे एकट्यानें ती खोली उघडून रिहॉल्वर लांबविण्याचें धैर्य मी कधीं करूं शकेन, असें स्वप्नांतहि मला वाटलें नव्हतें. जयाशीं मी अद्याप या बाबतींत कांहींच बोललेलों नाहीं. म्हटलें, सर्वांच्या आधीं या बातमीवर तुझा इकड आहे, व म्हणून तुलाच ती प्रथम कळवावी. जयानें पार्सल न मिळाल्याचें कळविल्यापासून तुझे पत्र नाहीं. मला वाटतें, माझ्या या धाडसाची बातमी कळल्यावर तरी तू व्यापलें मौन सोडशील. जयाला तूं पाठविलेल्या पार्सलचा पत्ता काकांच्या खोलींत लागावा, ही घटना किती चमत्कारिक आणि भीतिदायक आहे ! तुझ्या पत्राची आम्ही सारेच उत्कंठेनें वाट पहात आहों.

तुझा

उमाकांत

२

कृष्णा बिल्डिंग, परळ

३ मार्च १९३०

प्रिय उमा,

तुझ्या साहसी कृत्याची इकीकत वाचून मला तुझें कौतुक वाटलें खरें; पण त्याबरोबरच अनेक शंकाहि माझ्या मनांत येऊन गेल्या.

मी पाठविलेलें पार्सल न पोचल्याचें पत्र जयाकडून आल्यापासून माझे मन अत्यंत चिंताग्रस्त झालें होतें. तुझ्या पत्रामुळे पार्सलचा पत्ता लागल्याचें समाधान मिळालें, हें कांहीं खोटे नाहीं. पण, तें समाधान,

मला वाटते, परिणामी फार महाग पडणार आहे. त्यांतल्या त्यांत सुदैव एवढेच की, पार्सल पाठवितांना ते स्वतःच्या नांवाने न पाठवितां, काँफर्ट मार्केटांतील माझ्या ओळखीच्या एका अढत्याच्या नांवाने पाठविण्याची काळजी मी घेतली होती. स्वतःच्या नांवाने जसे मी पार्सल पाठविले नाही, तसेच ते जयाच्याहि नांवाने पाठवावयाला नको होतें. पण 'बुद्धिः कर्मानुसारिणी' हेंच खरें. नाही तर, नेहमीं पत्रे सुद्धां श्यामाच्या नांवाने पाठविणारा मी अशा तऱ्हेची ढोबळ चूक खास करतो ना !

उमा, तुम्ही पक्की खात्री आहे का की यादवरावांच्या खोलीत असतांना तुला कोणी पाहिले नाही ? पुष्कळदां आपल्याला असे वाटते की, आपल्या हालचालीवर कोणाचीहि नजर नाही. पण उद्देशाने म्हणा वा अनुद्देशाने म्हणा, आपल्या वर्तनाकडे अनेकांची बारीक दृष्टि असते; व आपण जें कृत्य अगदीं गुप्त म्हणून करितों त्याचेसुद्धां साक्षीदार पुढे मार्गे अचानक उभे राहातात. म्हणून विचारतो, तूं त्या खोलीत असतांना खरोखरीच तुला कोणी पाहिले नाही ना ? दुसरी गोष्ट अशी की, रिव्हॉल्वर सांपडल्याच्या आनंदांत तूं त्या खोलीत स्वतःची कांहीं वस्तु विसरून तर आला नाहीस ! रुमाल, फाउंटन पेन किंवा नोटबुक ? रिव्हॉल्वर चोरीस गेल्याचें यादवरावांच्या लक्षांत येतांच ते आकाशपाताळ शूक करतील व चोरी करणाराचा तपास लावण्यासाठीं सारीं साधनें उपयोगांत आणतील. म्हणून, मला वाटते, तूं अत्यंत जपून राहिले पाहिजेस. रिव्हॉल्वरचा पत्ता लागल्याचा आनंद मला खरोखरी तव्हांच वाटेल की, जेव्हां तूं इतक्या साहसाने केलेलें हें कृत्य पचून आपल्या उद्देशाच्या पूर्ततेसाठीं त्याचा उपयोग होईल.

रिव्हॉल्वर तूं कोठें ठेवणार आहेस ? मला वाटते, शक्य तितक्या लवकर श्यामाच्या स्वाधीन केलेला बरा. तसेंच जयालाहि तूं ताबडतोब सावध कर. मला फार भीति वाटते,—हें साहस कांहीं आपल्याला पचणार

नाहीं. म्हणून, यापुढे जे जे कांहीं घडेल, त ते तू मला जरूर तर रोज पत्र टाकून कळविले पाहिजेस.

तुझा
जयंता

३

कृष्णा विलिंग, परळ
३ मार्च १९३०

प्रिय जया,

उमाला लिहिलेल्या पत्राची शाई वाळते न वाळते, तांच हे पत्र मी तुला लिहावयाला घेतले आहे.

परवां दुपारीं तुझ्या घरीं त्यानें केलेल्या साहसाची हकीकत आतां-पर्यंत तुला कळलीच असेल. त्याबद्दलचें पत्र वाचल्यापासून माझे मन हतके कांहीं बेचैन झालें आहे कीं, दुपारीं प्रयोग करितांना माझ्या हातून घडूं नयेत त्या चुका घडल्या;—प्रॉक्टिकलचा पाठ देत असतांना ट्यूब फुटली आणि ॲसिड हातावर सांडून हात भाजला. प्रो. रानडे मला म्हणाले,—“ चितळे, आज तुम्ही कसल्या तरी काळजीत दिसतां ! ”

तास संपल्यावर मी तडक बस गांठली आणि ‘सेसिल’ मध्ये बसून हीं पत्रे लिहित आहे. मला निवांतपणा हवा होता. तो इथे अगदीं भरपूर आहे. नाहीं म्हणावयाला, वारा मात्र इतक्या सोसाट्यानें वहातो आहे कीं, त्याच्यापुढे माझ्या मनांतील विचारांचें थैमान सुद्धां सौम्य ठरेल ! समोरच्या गुलमुन्याचीं वाऱ्याच्या झोताबरोबर गळत असलेलीं पानें ऋतु बदलत असल्याची साक्ष देत आहेत. माणसांच्या मनाला विळलेले संस्कार आणि विचार जर असेच वारंवार गळून पडून जाते,

तर मानवजातीच्या प्रगतीचा पन्थ किती सुकर झाला असता ! मृत्यु हा फक्त जीर्ण झालेल्या शरीरांचा नाश करितो. पण जीर्ण झालेल्या तत्त्वांचा आणि ध्येयांचा नाश करण्यासाठी माणसांना केवढी धडपड करावी लागते ! वसंताच्या आगमनासाठी सृष्टीतील सारी जीर्णता झाडपून-झाडून काढीत असलेला हा वारा !—हा कांहीं मला स्वस्थपणाने पत्र लिहून देत नाही.

जया, तुझ्या वडिलांच्या खोलीत असतांना उमाला कोणी पाहिले नाही, अशी तुझी पक्की खात्री आहे का ? खरोखरी, झाला हा प्रकार व्हावयाला नको होता. या सगळ्या वाईटांतून जर कांहीं चांगले निष्पन्न झाले असेल, तर ते एवढेच की, तुला मी पाठविलेले रिवांल्वर तुझ्या वडिलांनीं मधल्या मध्ये स्वतःच्या ताब्यांत घेतल्याचा नक्की पत्ता आपल्याला लागला. माझी कल्पना अशी आहे की, रिवांल्वर आपल्या खोलीतून चोरीस गेल्याचे पाहिल्याबरोबर त्यांना तुझी शंका येईल; व त्या शंकेच्या आहारीं जाऊन रागाच्या भरांत त्यांनीं तुला पोलिसांच्या स्वाधीन केले, तरीहि मला त्याचे नवल वाटणार नाही. तसा कांहीं प्रसंग ओढवलाच, तर तू घडलेल्या सगळ्या प्रकाराची जबाबदारी एकट्यावर घे. उमाला त्यांत कोणत्याहि रीतीने गोबू नकास. ते अगदीं कच्चे मडके आहे.

तुझा संशय आल्यावरहि ते कदाचित्, अपत्यप्रेमासुद्धे, तुला पोलिसांच्या स्वाधीन न करतां खाजगी रीतीने ताकीद देऊन आपसांत हे प्रकरण मिटवितील. तसें जर घडले, तर जिवावरले शेंपटावर निभावले, म्हणून आनंद मानावयाला तूर्त हरकत नाही. पण एवढी गोष्ट मात्र खरी की, ते आपल्या पाळतीवर आहेत—आपल्या हालचालींचा त्यांना चांगलाच सुगावा लागला आहे. उमाचे पत्र वाचल्यावर जर माझ्या मनांत कोणता विचार प्रथम आला असेल, तर तो हाच; व त्यासुद्धे माझे मन अत्यंत अस्वस्थ झाले आहे. कांहींहि झाले, तरी आतां

आपल्याला निराळा मार्ग काढला पाहिजे. नाही तर आपण केव्हां पकडले जाऊं, याचा कांही नेम नाही.

जया, त्यांनीं जर तुला पोलिसांच्या स्वाधीन केला, तर कसे वामावयाचे हे मी तुला सांगण्याची गरज नाही.—पण ते धूर्त आहेत व बहुधा तुला समजूत देऊन गप्प बसतील. त्यांच्या हालचालींवर तू बारीक नजर ठेव; व जे काय घडत जाईल ते मला ताबडताब कळव.

उमानें मला जितक्या हर्षानें पत्र धाडलें तितकेंच भय तें बाचून माझ्या मनांत उत्पन्न झालें आहे. तुझ्या उत्तराची—तुला शक्य नसेल तर ज्यामाच्या पत्राची मी वाट पहात आहे.

सदैव तुझा

जयंत

४

शिवनिवास, नागपूर

४ मार्च १९३०

प्रिय जयंत,

उमानें सांगितलेली हकीकत ऐकल्यावर तुझ्या इतकीच भीति माझ्याहि मनांत उत्पन्न झाली. तो अशा प्रकारचें धाडस करील, असें माझ्या स्वप्नांतहि कधीं आलें नव्हतें. त्याची आणि माझी त्या दिवशीं भेट होऊं शकली नाही. मी आणि चारू कॉलेजचा पहिला तास झाल्याबरोबर मोटारनें पारडशिंग्याला गेलों, ते रात्री एकला परत आलों. सकाळीं मी नेहमीप्रमाणें टेनिस खेळावयाला जिमखान्यावर गेलों असतां उमानें मला हंपयार्डकडे फिरावयाला नेऊन सारी हकीकत सांगितली; व रिव्हॉल्वरहि दाखविला. पहिल्या सपाट्याला मला त्याच्या त्या मूर्खपणाचा इतका कांहीं राग आला कीं, मी त्याला अतिशयच टाकून बोललों; इतकें कीं, त्याच्या

डोळ्यांत आंसवें उभी राहिली. पण मागाहून माझे मलाच वाटलें कीं, त्याच्या जवळ त्या किल्ल्या देण्यांत आपलाच चूक झाली. लहान मुलाजवळ एखादी नवीन, चमत्कारिक वस्तु दिली असतां ती वापरून पाहण्याची जशी त्याला अनावर इच्छा होते, तसेंच उमाचें झालें.

त्यानें सांगितलेली ती हकीकत ऐकून मला जितकी भीति वाटली, त्याहिपेक्षां जास्त भीति साहेबांची एकंदर वृत्ति पाहून वाटली. उमानें सारा प्रकार सांगितल्यापासून मला क्षणोक्षणीं वाटत होतें कीं, त्यांच्याकडून आपल्याला बोलावणें येणार. पण ते अगदीं गप्प असून, नेहमीसारख्या आनंदानें त्यांच सारे व्यवहार चालले आहेत. त्यांच्या वृत्तींत कोणत्याहि प्रकारचा बदल झालेला नाही. बदल फक्त एकच झाला. तो म्हणजे त्यांच्या खोलीचें जुनें कुलूप जाऊन त्याच्या जागीं नवें कुलूप आलें. याचा अर्थ असा कीं, त्यांना चोरी झाल्याचें कळलें आहे; पण तिची चौकशी मात्र त्यांना करावयाची नाही.

मला जर अतिशय भीति कशाची वाटत असेल, तर ती त्यांच्या या गप्प बसण्याची. तूं म्हणशील, ते पुत्रवात्सल्यामुळे गप्प बसले. पण मला मात्र तसें वाटत नाही. त्यांच्या मुग्धतेत वात्सल्याचा अंश मनुष्य-स्वभावानुसार असेल कदाचित्. पण, माझी अशा पक्की खात्री आहे कीं, त्यांना मिळालेल्या या पुराव्याच्या अनुषंगानें ते आपल्या हालचालींवर यापुढें सक्त नजर ठेवतील. आपल्या खात्याला तसा हुकूम त्यांनीं सोडला असला, तरीसुद्धां मला त्याचें नवल वाटणार नाही. ते कर्तव्यदक्ष आणि खुनशीहि आहेत. दहा वर्षांपूर्वीं माझ्यामुळे झालेला त्यांचा मनोभंग आणि मानभंग त्यांच्या पुरेपूर लक्षांत आहे. त्यानंतर मी घरीं राहिलों, तो केवळ आईमुळे आणि विजूमुळे.

मी फक्त एकच बदल झाला असें म्हटलें आहे. पण तें बरोबर नाही. आणखीहि एक बदल झाला आहे. परंतु त्याच्या कारणाचा उलगडा मात्र मला अद्याप झालेला नाही. विजू गेले तीन दिवस आजारी आहे. मी जो

बदल म्हणतो, तो हाच. 'आजार' या शब्दाने कांही तिच्यांत झालेल्या बदलाची यथार्थ कल्पना येणार नाही. वास्तविक ती तशा कांही आजारी नाही. फक्त एकच दिवस तिला ताप आला होता; व तोहि शंभरपर्यंत. पण तिच्या वृत्तीतला सारा खेळकरपणा एकाएकी नाहीसा झाला आहे. मला प्रथम वाटलें, तिचें आणि उमाचें कांहीं तरी भांडण झाले असावें. म्हणून मी तिला खोदखोदून विचारलें, उमालाहि विचारलें. पण त्या दोघांत तरी कांहीं भांडण झालेलें दिसत नाही. उमा फक्त थोडा उद्विग्न झालेला दिसत होता. पण, मला वाटतें, तो माझ्या बोलण्याचा परिणाम असावा. कारण त्याचा सारा उल्लास आतां परत आला आहे. पण, विजूच्या वृत्तींत एकाएकी झालेला फरक मात्र कायम रहाणार, असें दिसत. मला सारखी शंका येते,—तिनें उमाला खोलीत जातांना तर पाहिलें नसेल ? कारण ती त्या दिवशीं दुपारीं घरी होती. पण, उमाजवळ जेव्हां मी माझा हा संशय बोलून दाखविला, तेव्हां तो अगदीं संतापून गेला माझ्यावर. आणि तिला तर तसें स्पष्ट विचारण्याची कांहीं सोय नाही.

जयंता, कार्यैकनिष्ठ माणसानें स्त्रीप्रेम वर्ज मानलें पाहिजे, असें तूं नेहमीं म्हणत असतोस. पण, मला वाटतें, नुसतें स्त्रीप्रेम वर्ज मानल्याने भागणार नाही. त्यानें सर्वच प्रकारचें प्रेम—मित्रप्रेम सुद्धां वर्ज मानलें पाहिजे. उमावरच्या माझ्या प्रेमांमुळेच त्याच्या हातीं किल्ल्या देण्याचा मोह मला पडला. मी त्या किल्ल्यांचा उपयोग फक्त पार्सलचा पत्ता लावण्यापुरताच करणार होतो. त्या खोलींतील कोणतीहि वस्तु उचलून आणण्याची चूक मी केली नसता. पण उमानें वस्तु उचलली आणि तीहि रिझोल्वर !

साहेबांनीं मला आपल्या खोलींत बोलावून जरब दिली असती किंवा पोलिसांच्याहि स्वाधीन केला असता, तर मला जितकें दुःख झालें नसतें, तितकें दुःख त्यांच्या सध्यांच्या मुग्धतेमुळे झालेलें आहे. ते जाणीव

देवोत न देवोत आपण त्यांच्या हातांत पुरते सांपडलें आर्हात, हें मात्र खरें. जयंता, आतां आपल्याला निराळा मार्ग काढला पाहिजे.

सदैव तुझा

जयसिंग

५

ठाकूरभवन, नागपूर

५ मार्च १९३०

प्रिय जयंता,

तुझी सारी भीति अनाठायी आहे. मला कोणीहि खोलीत जातांना पाहिलें नाहीं; व काकांना आमचा संशयहि आलेला नाहीं.

पण तुझें जयाला काय पत्र आलें आहे कोण जाणे ! त्यानें मला काल पोहण्यासाठीं म्हणून तेलंखेडीवर नेला आणि माझ्या हातून त्या रिझॉल्वरला जलसमाधि देवविली.

तुमच्या दोघांच्या मतानें मी इतका मूर्ख आणि अविश्वनीय आहे अशी जर मला कल्पना असती, तर मी या भानगडींत पडलों नसतों.

यापुढें तुम्हीं मला विश्वासांत घेऊं गये, अशी माझी तुम्हांला नम्र विनंती आहे.

तुझा

उमा

कुटुंबाचा नाश करणारा युगधर्म

“छे छे ! चूक केलीस तू ही यादव ! पुत्रमोहामुळं कर्तव्याला जामला नाहीस तू आपल्या !—”

“नाहीं, ददा. मी गप्प बसलों, तो कांहीं केवळ पुत्रमोहामुळं नव्हे. माझ्या ठिकाणीं इतका पुत्रमोह शिल्लक राहायला जयानं कांहीं कारण ठेवलेलं नाही आतां !—”

“—पण मी तरी तुला कोणत्या तोंडानं दोष देऊं, यादव ! स्वतःच्या दारुड्या आणि बदफैली मुलाच्या पैनीसाठीं मी नाहीं पैसा मुकाट्यानं पुरवीत ! त्याची कौन्सिलांत नेमणूक व्हावी म्हणून मी नाहीं एच्. ई. पार्शीं स्वतःचा शब्द स्वर्च केला ? मला वाटतं, दुनियेंतील सारेच बाप हे धृतराष्ट्राप्रमाणे आंधळे असतात; व त्यांचा हा आंधळेपणा अखेर कुलक्षयाला कारण होतो !—”

सर महादेव हे शब्द आवेशानें उच्चारित आहेत, तोंच चपराशी आंत आला.

त्याबरोबर हातांतील घड्याळाकडे नजर टाकून ते उद्गारले, “मी आलोंच, तू पुढं हो.—यादव, आज तुझी एका अजब व्यक्तीशीं ओळख करून देणार आहे मी ! ”

“कोण व्यक्ति आहे ही ? ”

“चार्लस मूरहेड, इंग्लंडांतील “लिबरल औटलुक ” पत्राचा प्रतिनिधि. काल खान्याच्या बेठीं सर मॉटेग्यूनीं ओळख करून दिली त्याच्याशीं माझी. गव्हर्मेंट हाऊसमध्येच उतरला आहे तो. हिंदुस्थानांत उत्पन्न झालेल्या प्रक्षोभाचें निरीक्षण करायला आपण आलों असल्याचें सांगत होता.—हा गव्हर्मेंट हाऊस

मवळ पाहुणा बड्या अधिकाऱ्यांशीं कानगोष्टी करणार आणि तांबडी फीत न् किळीं प्रतिवृत्तें यांत गुरफटलेल्या गाळीव माहितीचा उपयोग करून बातमापत्रं पाठविणार ! मात्र मोठा बोलका, लघळ न् चौकस आहे - ? ”

ते दोघे बोलत अभ्यासिकेंतून बाहेर पडून विद्युदीपांनीं सुशोभित केलेल्या पटांगणांत आले. त्याबरोबर तेथें बसलेल्या सर्व मंडळींनीं उठून सर महादेव यांना उत्थापन दिलें.

तेव्हां त्यांना बसण्याची विनंती इंग्रजींत करून सर महादेव पुढेंच उभ्या असलेल्या गोऱ्या गृहस्थाला उद्देशून म्हणाले, “ मि. मूरहेड, हे माझे जेही यादवराव कदम. ए. डी. एस्. पी. आहेत हे इथं,—हे चार्लस मूरहेड—’ लिबरल ओटलुक ’ पत्राचे प्रतिनिधि ! ”

“ वा ! फार आनंद झाला मला आपल्या भेटीमुळ ! ” मूरहेड थोडा पुढें येऊन यादवरावांशीं हस्तांदोलन करीत उद्धारला. “ आज सकाळींच पोलिस खात्याच्या आय्. जी. शीं या प्रांतांतील राजकीय परिस्थितीसंबंधीं बरंच बोलणं झालं माझं ! ते मला मोठ्या अभिमानानं सांगत होते कीं, आमचा प्रांत बंगालला इतका जवळ असून सुद्धां इथं क्रांतिकारक चळवळीचं बीज कधींच फारसं रुजूं शकलं नाहीं ! मला वाटतं, याचं श्रेय तुम्हां महा-राष्ट्रीयंच्या व्यावहारिक राजकारणी बुद्धीलाच दिलं पाहिजे, नव्हे का ? ”

“ मग काय फडक्यांपासून तो राजगुरुंपर्यंत जे अनेक क्रांतिकारक महाराष्ट्रांत निर्माण झाले, ते निव्वळ अपवाद समजायचे ? ”

“ वा ! हा मध्येंच मला उत्तर देणारा तेजस्वी तरुण कोण ? ” मूरहेड एकदम आश्चर्यानें प्रियदर्शनकडे वळून उद्धारले. “ तुमच्याशीं ओळख झाल्यास मला फार आनंद होईल !—”

“ हा माझा पुतण्या प्रियदर्शन, काल खान्याच्या वेळीं सर मॉंटिग्यु ज्याच्याविषयीं बोलत होते तो !—”

“ काय ? तोच हा आपला पुतण्या ? फार आनंद झाला मला आपल्या भेटीमुळ ! ” मूरहेडनें प्रियदर्शनशीं हस्तांदोलन करीत हंसून म्हटलें, “ काल खान्याच्या वेळीं तुमच्याविषयीं पुष्कळच गोष्टी ऐकल्या मी ! सर

मोंटेग्यु काल सरसाहेबांना तुमच्याबद्दल गंमतीने म्हणाले, “ आपल्या पुतण्याने जर सत्याग्रहांत भाग घेतला, तर आपल्या श्रेष्ठ दर्जाला शोभेल अशी शिक्षा सरकारला त्याला द्यावी लागेल ! ” फार आनंद झाला तुमच्या भेटीने ! पण तुम्ही खरोखरीच भाग घेणार आहां का सत्याग्रहांत ? तुमच्यासारख्या बुद्धिमान् आणि व्यासंगी तरुणाला आकर्षण वाटावं असं खरोखरी काय आहे गांधींच्या कार्यक्रमांत ? ”

“ हें पहा, मूरहेड, आंतल्या दिवाणखान्यांत जेवण वाट पहात आहे आपली. तेव्हां आतां आधीं आंत चला आणि मग जेवतांना वाटेल तितक्या गप्पा मारा या मंडळींशीं !—”

“ वेळेवर आठवण दिली आपण मला, सर महादेव ! गप्पांच्या भरांत मी अजिबात विसरूनच गेलों होतों जेवणाची गोष्ट ! इथें इतकी निरनिराळ्या प्रकारची मंडळी मला आज पहावयाला मिळाली कीं, आपले त्याबद्दल किती आणि कसे आभार मानावे हें खरोखरी कळत नाहीं मला ! ”

सर महादेवांच्या मागून दुडकत दुडकत आंत जातांना मूरहेड म्हणाला, त्या सहेबाची चाल आणि चेहरा यांत अधिक गंमतीदार काय होतें, हें सांगणें कांहीं सोपें नव्हतें. त्याचा एक पाय दुसऱ्या पायापेक्षां गहूंभर आंखूड असल्यांचा भास व्हावा, अशा रीतीनें तो दुडकत आणि एका बाजूला कलत चालत असे. केरवा मण्यासारखे पिवळसर डोळे, दुहेरी हनुवटीच्या चरबात गडप झालेली आखूड मान, चपट्या नाकावर ठेवलेली चष्म्याचीं भिंगें यांच्या जोडीला हंसल्याबरोबर चमकणारे अस्वच्छ दंतपंक्तींतील सोनें त्याच्या रुंद चेहऱ्याला मोठीच शोभा आणीत असे. बातमीदाराच्या ठिकाणीं जो चलाखपणा असावा अशी अपेक्षा केली जाते, तो मात्र त्याचें शरीर सुटलेलें असूनसुद्धां, त्याच्या ठिकाणीं भरपूर होता; व निष्कारण डोळे मिचकावण्याची, शरीराला हेलकावे देण्याची किंवा चष्म्याचीं भिंगें सारखीं वरखालीं करण्याची त्याची लकब त्याच्या चलाखपणाचीच एका परीनें निदर्शक होती.

खान्याला सुरवात झाल्याबरोबर प्रियदर्शननें त्याला विचारलें, “ आपला मुक्काम या प्रांतांत किती दिवस आहे ? —”

“ फार तर आणखी दोन दिवस. तुमचा प्रांत समुद्रापासून फार दूर असल्यामुळे येथे वेगळ्या प्रकारचा सत्याग्रह करण्याची कल्पना तुमचे ते प्रसिद्ध पुढारी—मी त्यांचं नांव विसरलों पहा !—”

“ अणे—” सर मशदेव म्हणाले.

“ —आभारी आहे !—त्यांनीं काढल्याचं कळलं. म्हणून मुद्दाम त्याची माहिती करून घेण्यासाठी अमदावादहून इथं आलों मीं !—गांधी दांडीला जाण्याच्या वेळीं मला तेथे जाऊन पोचलंच पाहिजे. ”

“ याचा अर्थ असा समजायचा का कीं महात्माजी दांडीला पोचपर्यंत मुंबई सरकार कांहीं त्यांना अटक करणार नाही ? ” प्रियंवदेनें मध्येच विचारलें.

“ हें त्यांना कसं सांगतां येईल ? ” बॅ. गुप्ता तिच्याकडे वळून म्हणाले.

“ तिथे सुद्धां ते गव्हर्मेंट हाऊसमध्येच उतरले असतील ना ? तेव्हां कदाचित् त्यांना कांहीं कळलेलें असण्याचा संभव—”

“ माझ्या विधानांतून आपण काढलला ध्वनि आपल्या चातुर्याचा निदर्शक आहे. पण, मी जरी गव्हर्मेंट हाऊसमध्ये उतरलों होतो, तरी मला खरोखरीच या बाबतींत कांहीं कळलेलें नाही. माझ्या म्हणण्याचा अर्थ एवढाच कीं, गांधी ज्या अर्थी अद्याप पकडले गेलेले नाहीत, त्या अर्थी त्यांचा प्रवास बहुधा पूर्ण होईल न् म्हणून मला तिथे जावें लागेल—”

“ हिंदुस्थानांतील परिस्थितीची यथार्थ कल्पना घेण्याच्या दृष्टीनें गव्हर्मेंट हाऊसमध्ये उतरणें गैरसोयीचें आहे, असं नाही तुम्हांला वाटत ? ” हिमगौरीनें मध्येच विचारलें.

“ नाही. मला वाटतं, उलट त्यामुळं दोन्ही बाजू अधिकृत रीत्या पहा-बयाला मिळतात. मी जरी गव्हर्मेंट हाऊसमध्ये उतरत असलों, तरी निरनिराळ्या पक्षांच्या आणि मतांच्या कार्यकर्त्यांना भेटण्याची मी काळजी घेतों. आज सकाळींच तुमच्या इथले दोन कामगार पुढारी रुईकर आणि फुले यांना मी भेटलों; न् त्यांच्याबरोबर हिंदून नागपुरांतील मजूर वस्नीहि प्रत्यक्ष पाहून आलों.—इंग्रंडांतल्या खाणमजुरांपेक्षां देखीक इथल्या मजुरांची स्थिति अधिक खराब दिसली मला—”

“आमचा प्रियदर्शन सोशॅलिस्ट आहे. त्याला आवडेल हा अभिप्राय तुमचा.” राधामोहनने मध्येच म्हटलें.

“खरोखरीच सोशॅलिस्ट आहेत हे ? मग गांधींच्या चळवळीत भाग घेण्याचं काय कारण आहे यांना ? गांधी आणि सोशॅलिस्ट यांचे जीविताकडे पहाण्याचे दृष्टिकोन सर्वच बाबतीत इतके भिन्न आहेत की, स्वतःच्या बुद्धीशी द्रोह केल्याशिवाय कोणताही सोशॅलिस्ट गांधींचा अनुयायी होऊ शकत नाही !—मार्थनेच्या वेळी कटिवस्त्र नेसलेल्या आणि मुंडन केलेल्या त्या हंसतमुख जुद्धचाला पाहिल्यावर सीलोनच्या एका विहारांत बघितलेल्या बौद्ध भिक्षूची आठवण झाली मला ! लोकांच्या धार्मिक भावनांना चेतावणी देणारा आणि आपल्या आंतल्या आवाजाचें स्तोम राजकारणांत माजविणारा हा महंत तुमचा पुढारी कसा होऊ शकतो ? ”

“काय हरकत आहे व्हायला ?—हिंदुस्थानापुढील आजचा निकडीचा प्रश्न कांहीं सोशॅलिझम हा नाही; तर स्वातंत्र्य हा आहे—”

“असं ?—पण मुंबईच्या ज्या एका प्रमुख कामगार पुढाऱ्यांशीं माझं बोलण झालं, त्याचं मत मात्र गांधीविषयीं तुमच्यापेक्षां अगदीं निराळं पडलं ! त्याची तक्रार अशी होती कीं, गांधींच्या या चळवळीचा फायदा भांडवल-वाल्यांनाच मुख्यतः मिळणार असून, त्यांच्या पैशांच्या जोरावरच गांधींची चळवळ चालली आहे ! हिंदी राजकारणांतील गांधी ही अतिशय प्रतिगामी शक्ति आहे, असं म्हणत होता तो !—तुम्हांला हें मत कितपत योग्य वाटतं ? ”

“या मतांत तथ्य आहे यांत शंकाच नाही. पण गांधींचा आज उपयोग करून घेऊन राजकीय चळवळ जितकी पुढे रेटतां येईल तितकी रेटावी आणि नंतर त्यांना बाजूला सारून काँग्रेसचीं सूत्रें हातीं घ्यावीत—”

“पण हें शक्य आहे असं वाटतं तुम्हांला ? त्यांच्या धार्मिक वृत्तीची जाप लोकांच्या मनावर किती आहे, याची तुम्हांला जाणीव नसेल असं समजत नाही मी—”

“त्यांच्या त्या धार्मिक वृत्तीला मी राजकारणाच्या बाबतीत फक्त देखा-

न्याची किंमत (*demonstrative value*) देतो. त्या त्यांच्या वृत्तीमुळे लोक त्यांच्याकडे आणि त्यांच्या चळवळीकडे आकृष्ट होतात एवढेच काय ते !—”

“ तुम्हांला असं म्हणायचें आहे काय कीं त्यांची ती धार्मिक वृत्ति—ती प्रार्थना, तें मौन आणि तो उपवास हा सारा निव्वळ देखावा आहे ? निव्वळ ढोंग आहे ? तुम्हां गांधींना रासपुतीन समजतां कीं काय ?—”

“ काय हरकत आहे समजायला ? ” राधामोहननें मध्येच आवेशानें विचारलें. “ हिंदुस्थानांतील गव्वरांतल्या गव्वर भांडवलवाल्यांशीं असलेला त्यांचा स्नेहसंबंध, लैंगिक चर्चेविषयींचा त्यांचा हव्यास, स्त्रीसहवासाविषयींची त्यांची आसक्ति आणि आपल्या प्रत्येक कृतीला धार्मिक स्वरूप देऊन स्वतःचें माहात्म्य पद्धतशीर रीतीनें वाढविण्याचा त्यांचा प्रयत्न पाहिला, म्हणजे त्यांना रासपुतीन म्हणायला हरकत नाही वाटत फारशी—”

“ पण राधा, गांधी आणि रासपुतीन यांच्यांत एक महत्त्वाचा फरक आहे. रासपुतीनची दृष्टि कधीं झार आणि रशिया यांच्या पलीकडे गेली नव्हती. उलट गांधींची हांव बुद्ध आणि ख्रिस्त यांच्यापेक्षां श्रेष्ठ होण्याची असून, आपलें माहात्म्य वाढविण्यासाठीं ते अनत्याचाराच्या वेढापायीं काँग्रेस आणि हिंदुस्थान यांचाहि बळी द्यायला प्रसंगीं चुकणार नाहीत ! देशबंधूंच्या मृत्यूनंतर बंगालमधील क्रांतिकारक चळवळीचें निर्मूलन करण्यासाठीं हा महात्मा सरकारच्या आश्रयाने बंगालमध्ये फिरला, हें तुझ्या लक्षांत असेलच !—” बॅ. गुप्त म्हणाले.

“ बरोबर आहे ! गांधींच्या धार्मिकतेचें अगदीं असेंच पृथक्करण मुंबईच्या त्या कामगार पुढाऱ्यानेंहि मजबूत बोलतांना केलें होतें. इतकेंच नव्हे, तर त्यानें असेंहि म्हटलें कीं, गांधी हे हिंदी भांडवलशाहीचे हस्तक असून, तिच्या हितसंबंधांना धक्का पोचूं नये, म्हणून ते स्वातंत्र्याचें ध्येय बाजूला सारून ब्रिटिश साम्राज्यशाहीशीं अखेर समेट करायला तयार होतील ! त्यांच्या या भांडवलशाही धोरणाचा पुरावा म्हणून त्यानें मला एक गोष्ट सांगितली आणि कां. ७

अमदाबादला गेल्यावर मी तिची सत्यता पढताळूनहि पाहिली.—ती अशी की, त्यांच्या नेतृत्वाखाली असलेल्या अमदाबादच्या कामगारसंघाला त्यांनी भारतीय मजूर काँग्रेसशी किंवा कोणत्याहि आंतरराष्ट्रीय कामगार संस्थेशी संलग्न होऊ दिलेलें नाहीं !—काय, प्रियदर्शन, तुम्हांला कसं काय वाटत हें गांधींचें पृथक्करण ?—”

“ मि. मूरहेड, हो चर्चा ऐकून तुम्ही असं नका समजूं की, हिंदुस्थानातील जनतेचें मतहि गांधींविषयी असंच आहे ! ” सर महादेव म्हणाले. “ हें फक्त या ठेबलावर ठेवलेल्या पितळी कुंड्यांतल्या दिवाऊ झाडांप्रमाणं सरकारच्या प्रभावळींतील बड्या लोकांच्या दिवाणखान्यांतलं शोभेचं पांडित्य आहे ! गांधींची ती धार्मिकता तुम्हां आम्हांला तिरस्करणीय आणि दांभिक वाटते. पण बहुजन-समाज त्या धार्मिकतेमुळेच त्यांच्याकडे इतक्या प्रबळतेने आढला गेला आहे, हें विसरून चालणार नाहीं. या बाबतींत मी गांधींना टिळकापेक्षां जास्त धूर्त समजतो. टिळकांनीं धार्मिक उत्सवांना चालना देऊन आणि धार्मिक प्रश्नांवर नेहमीं रुढ बहुमताची तळी उचलून धरून आपली लोकप्रियता वाढविली आणि टिकविली. पण गांधींनीं त्यांच्याहि पुढें मजल मारली. ते मुळीं स्वतःच धर्मावतार बनले ! त्यांचें तें कटिबन्ध, ती प्रार्थना आणि तें मौन यांची तुम्ही खुशाल चेष्टा करा. पण नंग्या गोसाव्यांच्या आणि फाकरांच्या पायांवर लोळण घेण्याची संवय झालेल्या हिंदी जनतेला नेमका त्याच कारणांमुळे हा महात्मा पूज्य वाटतो ! तुम्हांला एक गोष्ट माहित नाहीं, मि. मूरहेड ! गांधींच्या डोक्यांत ख्रिस्तापेक्षां श्रेष्ठ होण्याचें वेढ आमच्या मध्यप्रांतांनें भरविलें. चंपारण्यातील मजुरांच्या चौकशीच्या वेळीं या प्रांताचे एक माजी गव्हर्नर सर फ्रँक स्लाय एक दिवस सायंकाळीं गांधींना सहज म्हणाले, “ गांधीं तुम्ही ख्रिस्तापेक्षां सुद्धां श्रेष्ठ आहां. (*You are greater than Christ.*) ” त्या दिवसापासून जगाचा उद्धार करण्यासाठीं सत्य आणि अहिंसा यांच्या हात धुवून मार्गें लागला आहे हा महात्मा ! “ राजकारणाला अध्यात्मिक स्वरूप दिलें पाहिजे, ” (*Politics must be spiritualised*) हे शब्द गोपाळरावांनीं कोणत्या भाषनेनें उच्चारले होते कोण जाणें ! पण स्वतःला त्यांचा चेला म्हणाविणाऱ्या या नियामें राजकारणाची अगदीं बुवाबाजी करून सोडली ! मला सोशॅलझम

हा अगदीं अनैसर्गिक आणि अव्यवहार्य वाटतो. पण, आमच्या लोकांतलं हे बुवाबाजीचं वेड पाह्यलं, म्हणजे मात्र सोशॅलिस्टांप्रमाणं धर्माचा नायनाट झाला पाहिजे, असं वाटतं मला !—पण प्रिया, यांनीं तुला विचारलेला मुख्य प्रश्न बाजूलाच राहिला. स्वतःला सोशॅलिस्ट म्हणविणारा तू—तू या चळवळीत कसा भाग घेऊं शकतोस ?—”

“ होय. माझा प्रश्न तोच आहे तुम्हांला—”

“ मी गांधीच्या चळवळीकडे फक्त परकीय सत्तेविरुद्ध असंतोष उत्पन्न करण्याचा सामुदायिक आणि जोरदार प्रयत्न म्हणून पहातो व तेवढ्यापुरतें त्यांत भाग घेणें हें मला कर्तव्य वाटतें माझें —”

“ पण सत्य आणि अहिंसा यांच्या जोरावर जगांतलं कोणतं तरी राष्ट्र स्वतंत्र झालं आहे का प्रिया ? —”

“ नाही. या बाबतींत माझ्याशीं आपला मतभेद आहे, सर महादेव ! ”
तोढापर्थत नेलेला सुपचा चमचा एकदम खालीं ठेवून मूरहेड उद्गारला,
“ जगाच्या राजकीय विचारसंपत्तीत अत्यंत महत्त्वाची किंबहुना अद्वितीय भर जर गांधींनीं कोणती घातली असेल, तर ती अनत्याचारी मार्गानें स्वातंत्र्य संपादन करण्याच्या कल्पनेची होय. त्यांच्या या अपूर्व उदात्त कल्पनेबद्दल त्यांना शांततेचें नोबेल पारितोषिक देणें खरोखरी जरूर आहे ! ब्रिटिश साम्राज्यांत असा ध्येयवादी निर्माण झाला म्हणून अभिमान वाटला पाहिजे ब्रिटिश प्रजाजनाला !—”

“ गांधींची ही कल्पना जर आपल्याला इतकी महत्त्वाची वाटते, तर तिच्या गौरवाची खूण म्हणून हिंदुस्थानाला स्वराज्य देण्याची शिफारस आपण आपल्या पत्रांतून कराल काय ? ” राधामोहनने विचारलें.

“ तो व्यावहारिक राजकारणाचा प्रश्न आहे—”

“ पण गांधींनीं अहिंसेचें तत्त्व व्यावहारिक राजकारणाला लागू केलेलें नाही काय ?—” बॅ. गुप्ता म्हणाले.

“ त्या तत्त्वाचा प्रयोग आतां नुकता कुठें सुरू झाला आहे—”

“ पण इंग्लंडने मनांत आणलें, तर — लेखणीच्या एका फटक्या-सरशीं त्याला तो प्रयोग यशस्वी झाल्याचा चमत्कार जगाला करून दाखवितां येईल ! ” सरसाहेब नैपकिनने तोंड पुसतां पुसतां हंसून उद्गारले.

“ होय. बरोबर आहे आपलं म्हणणं, सर महादेव ! आणि तसं घडण्या-चाहि संभव दिसतो मला. ब्रिटिश सरकारपुढं आज असलेली वर्तुळ परिषदेची योजना हें तरी गांधींच्या यशाचेंच एक प्रत्यंतर नव्हे काय ? ” मूरहेड यांनी सरसाहेबांना अगदीं गंभीरपणानें उत्तर दिलें. नंतर ते प्रियदर्शनकडे वळून म्हणाले, “ पण माझ्या प्रश्नाचें उत्तर दिलें नाहीं तुम्ही अजून ?—”

“ ते मी मघांशींच दिलें आहे. आमच्यापुढं सध्यां फक्त स्वातंत्र्यसंपादनाचा प्रश्न आहे—”

“ याचा अर्थ असा कीं, गांधींच्या मार्गावर तुमचा विश्वास आहे !—”

“ तसं नव्हे. गांधींच्या मार्गानें स्वातंत्र्य मिळेल असं मला वाटत नाहीं. मी फक्त एवढेंच पहातों कीं, ज्या सामुदायिक उठावणीशिवाय स्वातंत्र्याचा लढा यशस्वी होणें शक्य नाहीं, तिला अवश्य असलेली लोकांची थोडीशी तयारी गांधींच्या या चळवळीमुळें होईल. तेवढाच काय तो मला या चळवळीचा उपयोग दिसतो व म्हणूनच मी भाग घेणार आहे तिच्यांत—”

“ पण या चळवळीमुळं लोकांची धार्मिक वृत्ति वाढेल आणि ज्या वर्ग-कलहावर तुमचा कटाक्ष आहे त्याला प्रतिकूल वातावरण निर्माण होईल असं नाहीं वाटत तुम्हांला ?—”

“ गांधींच्या चळवळीमुळं धार्मिकता वाढणार नाहीं; फक्त दाम्भिकता वाढेल. त्यांच्या अहिंसेच्या तत्त्वज्ञानाकडे बोट दाखवून भांडवलवाले वर्गकलहालाच काय, पण वर्गभेदाची जाणीव उत्पन्न करण्याच्या चळवळीलाहि विरोध करितील. जग हल्लीं ज्या स्थितींत आहे त्याला त्या स्थितींत कायम ठेवण्याचा किंवा हुना भौतिक प्रगतीच्या मार्गापासून त्याला परावृत्त करून पुन्हा प्राथमिक अवस्थेंत नेण्याचा प्रयत्न आहे गांधींच्या तत्त्वज्ञानाचा. त्या तत्त्वज्ञानामुळें कोणतीहि प्रगति होणं शक्य नाहीं—”

चपराश्यानें आणलेल्या कांचेच्या प्रशस्त पात्रांत हात बुचकळून धूत असतां राधामोहन म्हणाला. -

“ आपल्याला पटतं हें म्हणणं ? ”

मूरहेड यांनीं प्रियदर्शनकडे वळून विचारलें.

“ होय. बव्हंशीं पटतं—”

“ आणि तरी आपण गांधींच्या चळवळींत भाग घेणार ?—”

“ गांधींचं तत्त्वज्ञान किंवा मार्ग न पटतांहि त्यांच्या चळवळींत भाग घेण्याची इष्टता पटणं शक्य आहे—”

“ हें उत्तर लपंडावाचं आहे !—”

“ लपंडावाशिवाय राजकारण होऊंच शकत नाहीं, मि. मूरहेड ! गांधींच्या यशाचा पुरावा म्हणून वर्तुळ परिषदेचा जो उल्लेख तुम्ही मर्चाशीं केला, तो तरी एक लपंडावच नव्हता काय ? ”

सर महादेव यांनीं मूरहेडला दिलेलें हें मार्मिक उत्तर ऐकून सर्व मंडळी हंसली. नंतर सरसाहेबांनीं खान्याला आल्याबद्दल त्याचे आभार मानले; व त्यानें उलट आभार मानल्यावर मंडळी उठली.

बाहेरच्या दिवाणखान्यांत सर्व मंडळी आल्यावर कॉफीपानाचा कार्यक्रम झाला; व राधामोहननें मूरहेडला आपल्या खोलींत नेलें. यादवरावांशिवाय इतरांही सर्व मंडळी सरसाहेबांचा निरोप घेऊन बाहेर पडली.

प्रियदर्शन त्यांचा निरोप घेण्यासाठीं त्यांच्याजवळ आला. ते प्रियंवदा आणि यादवराव यांच्याशीं बोलत होते. त्यानें जाण्याची परवानगी मागतांच ते म्हणाले,—

“ निघालास तूं इतक्यांत ? पुढल्या शनिवारच्या खान्याला कांहीं तूं येऊं शकशील असं वाटत नाहीं मला—”

“ कां बरं ?—”

“ गांधींना अटक झाल्याबरोबर सर्व प्रांतांतून धरपकडीचा सपाटा सुरू होईल. मग कांहीं तूं मोकळा रहाशील असं वाटत नाहीं. सध्यां प्रत्येक सभेंत तूं बोलत असतोस ना ? तुला सत्याग्रह करण्याची गरज पडणार नाहीं मुळीच—”

त्यांच्या आवाजात विषाद आणि उपरोध यांचा ध्वनि स्पष्ट उमटला.

प्रियदर्शन स्तब्ध होता. पण यादवराव मध्येच म्हणाले—

“आपलं म्हणणं बरोबर आहे, ददा ! याच्या भाषणांची जी ठिपणं आदयाकडे आली आहेत, त्यांवरून याला सत्याग्रह सुरू होईपर्यंत थांबावं लागणार नाही, असंच मलाहि वाटतं—”

“यादव, मी गृहमंत्री असतो या वेळीं तर फार बरं झालं असतं !—”

“तें कसं काय ? ”

“स्वतःच्या आवडत्या पुतण्याला प्रथम शिक्षा ठोठावून मी माझी कठोर कर्तव्यबुद्धि लोकांच्या निदर्शनाला आणून दिली असती !—सध्यांच्या परिस्थितीमुळं होणारी अप्रतिष्ठा खास टळली असती माझी !—”

त्यांचा आवाज चढं लागलेला पाहून प्रियदर्शनानें त्यांना पुन्हा हळूच विचारलें—

“मी जाऊं आतां ?—”

“चाललास ?—जा ! वडीलधाऱ्या माणसांचं मुलांनीं ऐकायचं नाही असा धर्म दिसतोय या युगाचा ! पण लक्षांत ठेव तूं, प्रिया, या धर्मांमुळं कुटुंबाचा नाश होणार आहे—”

“कुटुंबाचा नाश झाला तरी चालेल. पण मी ध्येयाचा नाश होऊं दणार नाही !—”

“आणि हेंच जर उत्तर तुला उद्यां उमानं दिलं तर ?—”

—यादवरांनीं विचारलें.

प्रियदर्शनच्या चेहऱ्यावर एकदम विषादाची छाया पसरली.

प्रणयजीवनांतील न्यूनता

अशोकाच्या झाडाखाली त्या चबुतऱ्यावर वसून कांता दिलरुबा वाजवीत होती.

**या भविष्याच्या दिव्य कारागिरा
कोण रोधील ? दे कोण कर सागरा ?**

हे ध्रुपदाचे चरण तिने संपविले आणि दिलरुबा खाली ठेवून ती उठली. तिचे मन अतिशय बेचैन झाले होते. गांधीजींच्या दांडीयात्रेला आज सकाळी प्रारंभ झाला होता. त्या यात्रेचे अभिनंदन करण्यासाठी जी प्रचंड जाहीर सभा चिटणीस पार्कमध्ये भरणार होती, तिला हजर रहाण्याकरिता प्रियदर्शन अभ्यंकरांबरोबर शहरांत गेला होता. लोकांची अपेक्षा अशी होती की, गांधींना ताबडतोब पकडण्यांत येईल; व म्हणून दर तासातासाने अभ्यंकर किंवा खरे यांच्या बंगल्यावर जाऊन त्या अपेक्षित बातमीची लोक उत्कंठेने चौकशी करीत असत. प्रियदर्शन जेवल्यानंतर लगेच जो एकदां अभ्यंकरांच्या बंगल्यावर गेला, तो मग अजिबात घरीं परत न येतां, तिला नुसती चिढी पाठवून तसाच परस्पर सभेला गेला होता.

तिच्या मनांत राहून राहून सारखे येत होतें, पोलिसांनीं जर आजची सभा उघडली किंवा लाठीमार केला तर ?—

—त्या शंकेनें भयबिद्दल होऊन तिनें प्रियदर्शनच्या मागोमाग उमाला शहरांत पाठविला.

तरीहि तिच्या मनाची तळमळ कमी होईना. उलट पति आणि बंधु हे दोघेहि धरी नसल्यामुळे एरवी नोकरचाकरांनीं गजबजलेला तो सुंदर बंगला तिला भयाण वाटूं लागला; तिच्या भीतिग्रस्त मनाला त्या शृंगारलेल्या दिवाणखान्याची शून्यता अधिकच भेडसावूं लागली.

म्हणून तिने आपला दिलरुबा काढला आणि त्याच्या तारा छेडल्या.

जणुं कांहीं त्या तारांच्या स्पंदनाच्या नादमाधुरीत आपल्या हृदयाच्या स्पंदनाची धडधड लोपून जाईल, अशी आशा तिला वाटली.

त्यांचा तरल नाद कानांवर पडतांच तिला आठवण झाली. लग्न होऊन ती प्रथमच सागरहून नागपूरला आली होती. त्या दिवशीं संध्याकाळीं दिवेलागणी झाल्यावर तिने आपल्या रोजच्या संवईप्रमाणें दिलरुबा काढला आणि अनंताची आरती म्हणावयाला सुरवात केली. ती आरती म्हणण्यांत ती मग्न असतांनाच प्रियदर्शन केव्हां येऊन तिच्या मार्गे उभा राहिला, हें तिला कळलें नाहीं. आरती संपवून तिनें गज बाजूला ठेवतांच तिच्या मार्गे उभ्या असलेल्या प्रियदर्शननें तिच्या गळ्यांत हात घालून तिला म्हटलें—

“माझ्यापेक्षां दुसरें कांहीं तुला अधिक प्रिय आहे हें जर मला माहित असतं, तर मी लग्न केलं नसतं तुझ्याशीं, कांता !—”

त्याचे ते अचानक कानांवर पडलेले शब्द ऐकतांच ती दचकून उठून म्हणाली, “हें काय हो भलतंच कांहीं तरी बोलतां तुम्हीं ?—”

“भलतं काय बरं बोललों मी ? मी दहा मिनिटं तुझ्या मार्गे उभा होतों. —तुला शुद्ध होती माझ्या येण्याची ? माझ्यापेक्षां या दिलरुब्याचें वेड जास्त नाहीं तुला, कांता ?—”

दिलरुब्याच्या नादांत आपल्याला प्रियदर्शन आल्याचं कळल नाहीं, म्हणून त्या दिलरुब्याचा किती राग आला होता तिला त्या वेळीं !

आणि आज तो स्वतः राजकारणाच्या नादानें आपल्याला न भेटतां सवरतां परस्पर सभेला निघून गेला !—त्याला माझें दिलरुब्याचें वेड सहन झालें

नाहीं. आणि मी मात्र त्याचें राजकारणाचें वेड सहन करावें असा त्याचा आग्रह !

स्त्रीच्या भावनांची कांहीच कार्किर्त वाटत नाही पुरुषाला ?

तिच्या मनाला नेहमी बोचणारा तो प्रश्न !—त्या प्रश्नाच्या टोंचणीमुळें एरवीं अत्यंत प्रेमपूर्ण असलेल्या त्यांच्या वैवाहिक जीवनाला केव्हां केव्हां कटुता येत असे.

पण, आज तिचें मन भीतीनें इतकें कांहीं ग्रासून टाकलें होतें कीं, आपल्या प्रियकराच्या आणि आपल्या अद्वैतांत आढपडदा उत्पन्न करणारा तो प्रश्न या वेळीं मनांत उद्भवला, हें तिला सहन झालें नाहीं; व एकांतामुळें मनांत उद्भवलेल्या त्या प्रश्नाला थारा देऊं नये, म्हणून ती दिलरुवा घेऊन बागेत आली.

काळोख अद्याप पूर्ण पडला नव्हता. अंधुक संधिप्रकाश पुरता मावळण्यापूर्वीच रुचिर चंद्रप्रकाशानें सृष्टि उजळल्यामुळें दिवस संपून रात्र सुरू होत असल्याचें स्थित्यंतर तितकेंसें जाणवत नव्हतें. पूर्वेच्या क्षितिजावरील फाल्गुनांतल्या द्वादशीचा चंद्र आणि पश्चिमेच्या क्षितिजावर तळपणारा शुक्राचा तारा—त्या दोहोंच्या द्युतीमुळें क्षितिजाच्या दोन्ही बाजू सारख्याच रमणीय दिसत होत्या. आकाशाच्या मध्यावर आलेलें मृग नक्षत्र त्या दोहोंच्या प्रभावानें मंदतेज खरें पण मनोज्ञ वाटत होतें. संध्याकाळ होतांच उमललेलीं वेळींचीं इवलाळीं पांढरीं फुलें आपल्या मृदु हास्यानें नक्षत्रांनां हिणवीत होती; व झाडांच्या गर्द पानांतून भुईवर पडलेले चांदण्याचे कवडसे क्षितिजाच्या पश्चिम कोपऱ्यांत पसरलेल्या कापशी अभ्रशकलांच्या खवल्यांसारखे दिसत होते. वाऱ्याच्या झोताबरोबर हलणारे ते कवडसे आणि डोलणारे ते फुलांचे तुरे म्हणजे चांदण्यानें न्हालेल्या भूमीचें विमल हास्यच होतें जणुं कांहीं ! दिवसभराचा उष्मा आणि सायंकाळीं सुटलेल्या वाऱ्याच्या झुळका यांचें कांहीं सुखकर मिश्रण हवेंत झालें होतें कीं, दुःखद स्मृतींनीं भारावलेल्या मनांत अवचित ऐकलेल्या आनंदाच्या बातमीमुळें उत्पन्न होणाऱ्या संमिश्र भावनांचीच उपमा शोभली असती त्याला ! क्वचित् एकादा मार्गे रेंगाळलेला पक्ष्यांचा थवा मध्येंच आका-

शांतून उडून गेला, म्हणजे त्याच्या पंखांच्या फडफडण्याने त्या स्वप्नसदृश वृक्षार्ची मादक शांतता भंग पावत असे.

बगीच्यांत आल्यावर ते शांत आणि रम्य वृक्ष पाहून कांताच्या मनाला किंचित् बरे वाटले; व त्या चबुड्यावर बसून तिने दिलरुत्रा वाजवावयाला सुरुवात केली.

पण, त्या गाण्यांतहि तिचे मन रमेना. मनांत थैमान घालणाऱ्या शंका-कुशंकांना थारा मिळू नये, म्हणून ती ते गाणे दिलरुत्र्याच्या साथीवर म्हणत होती; पण त्या गाण्यामुळे त्या शंका कमी होण्याऐवजी उलट वाढल्या मात्र.

म्हणून तिने दिलरुत्रा खाली ठेवला आणि ती उठली.

त्या चांदण्यासारखेच जरीच्या काढ्या असलेले शुभ्र चंदेरी पातळ ती आज नेसली होती. तिच्या शरीराच्या गौरतेला त्या पातळ्याच्या शुभ्रपणाची जोड लाभल्यामुळे प्रत्येक ताटव्यापाशी थक्कत आणि फुलांचा वास घेत विमनस्क-तेने बागेत फिरणारी तिची ती मूर्ति म्हणजे स्थिरचराला उजळणाऱ्या आणि तरुलतांना फुलविणाऱ्या त्या स्वर्गीय तेजाची अधिदेवताच वाटत होती; व दोहों बाजूनी कानांपर्यंत येऊन भिडलेले तिचे ते भव्य कवरीबंधन म्हणजे त्या शुभ्रतेच्या भीतीने तिच्या आसऱ्याला येऊन राहिलेला आकाशांतील पुंजीभूत नीलिमाच होता जणुं कांहीं ! तिच्या त्या बुद्धिप्रभ सौंदर्यात पार्थिवतेचा अंश इतका कांहीं कमी होता कीं तिला पाहिल्यावर—

A Shadow of some golden dream,

a tender

Reflection of the eternal Moon of Love

Under whose motion's life's dull billows

move

या शेलेच्या उद्गारांची आठवण पुष्कळदां प्रियदर्शनाला होत असे; व जीकिताला उदात्तता आणणाऱ्या कोणत्या तरी अमूर्त किंचित् कठोर अशा तेजस्तत्त्वाची तर ती मूर्ति नेसल ना, अशी कल्पना केव्हां केव्हां त्याच्या मनांत चमकून जात असे. तिच्या आर्लिगनाचे सुख वृद्धतेने अनुभवीत असतानाहि

त्याच्या मनाची तृप्ति कधी होत नसे, तसेच स्पर्शाबरोबर नाना प्रकारच्या संवेदनांचा बहर आणि शरीराला आणणारे तिचे तें मृदु तन्मय आपल्या बाहुपाशांत पूर्ण सांपडलें आहे, असेंहि त्याला कधीच वाटत नसे. या दुहेरी अतृप्ततेमुळे त्याच्या प्रणयजीवनांत एक प्रकारची चमत्कारिक न्यूनता उत्पन्न झाली होती.

शिवपार्वतीच्या विवाहाची कथा लहानपणीं आपल्या आजोच्या तोंडून ऐकतांना त्यानें एकदां तिला अगदीं अजाणतेपणानें विचारलें होतें, “ पार्वती ही जर हिमालयाची मुलगी होती, तर महादेवानें जेव्हां तिचें पाणिग्रहण केलें, तेव्हां त्याला बर्फाचा तुकडाच आपल्या हातांत घेतल्यासारखा वाटला असेल, नाहीं का ग ? ”

त्या वेळीं त्याचा तो पोरकट प्रश्न ऐकून त्याची मोठी आई मनापासून किती वेळ तरी हंसली होती.

पण त्या शंकेची प्रतीति तो कॉलेजांत असतांना एक दिवस अगदीं अभावितपणें त्याला आली.

१९२२ सालच्या जानेवारीतील गोष्ट. सर महादेव हे तेव्हां शिक्षणमंत्री होते. युबराज एडवर्ड यांना तेलंखेडीच्या बगीचांत जो उपहार देण्यांत यावयाचा होता, त्या वेळीं हिंदी नृत्याचा कार्यक्रम ठेवण्याचें सरसाहेबांनीं ठरविलें; व त्याची तयारी करण्याची कामगिरी त्यांनीं हिमगौरीवर सोंपविली. ती स्वतः नृत्यकुशल होती. तिनें प्रियंवदेच्या मदतीनें उषास्वप्नाचें मूकचित्र आणि शिवपार्वतीचें नृत्य असा दुहेरी कार्यक्रम बसविला. या दोन्ही कार्यक्रमांतील मुख्य भूमिका प्रियदर्शन आणि कांता यांना देण्यांत आल्या होत्या. आपल्या कुटुंबांतील मुलें अशा रीतीनें युबराजांसमोर नाचविण्याचें ठरविल्याबद्दल सर महादेवांवर मराठी वर्तमानपत्रांतून पुष्कळ टीका झाली. पण तिची पर्वा न करितां त्यांनीं हा कार्यक्रम तडीस नेला. या कार्यक्रमाची रंगीत तालीम जेव्हां करण्यांत आली, तेव्हां शिवाची भूमिका घेतलेल्या प्रियदर्शनला त्या भयंकर थंडीच्या कहरांत शरीर उघडें टाकून बसावें लागलें. आपल्यावर रुष्ट होऊन समाधि लावून बसलेल्या शिवाला प्रसन्न करण्यासाठीं भिल्लिणीचें मोहक रूप धारण करून पार्वती त्याच्यापुढें नृत्य करिते;

व तिच्या नृत्यामुळे उल्लोलित झालेला शिव अखेर स्वतः तिचा हात धरून नाचू लागतो, असे त्या नृत्यांतील दृश्य होतें. कांतानें अर्थातच पार्वतीची भूमिका घेतली होती. ती नाचत नाचत ज्या वेळी समाधिस्थ शिवाजवळ आली, त्या वेळी पद्मासन घालून उघडा बसलेला प्रियदर्शन थंडीनें अगदीं गारवून गेला होता. तो त्या गारठलेल्या बधिर स्थितींत असतांना कांतानें नाचत नाचत जवळ येऊन त्याच्या पायांना स्पर्श केला. त्याबरोबर त्यानें पळाचाहि बिलंबन न करितां एकदम तिचा हात धरला.

ती नाचत असतांना कुमारसंभवांतील उमेचें वर्णन सारखें त्याला आठवत होतें; व हिमगौरी जरी डोळे मिटण्याची आणि स्तब्ध राहण्याची सूचना त्याला बारंवार करित होती, तरी त्याचे डोळे पुनः पुन्हा आपोआप उघडले जाऊन तिच्या अंगाप्रत्यंगांवर नाचत होते. विशेषतः, निरनिराळ्या रंगांच्या प्रकाशाचे झोत जेव्हां एकामागून एक तिच्यावर पाडण्यांत येत, तेव्हां तिचें तें सुमशोभित अर्धावृत, गौर तन्वंग त्या प्रकाशाशीं इतकें कांहीं एकरूप होऊन जाई कीं, अवि- रत पदक्षेप करित असलेल्या त्या षोडशींच्या उज्ज्वल शरीरावर त्याचे डोळे ठरेनात ! तिनें दोन्ही हातांवर घेतलेलें धवल दुकूल, अंगावर घातलेलीं पांढऱ्या फुलांचीं आभूषणें, तिच्या विशाल नेत्रांतील स्फटिकाची दीप्ति आणि नाचतांना मधून मधून होणारा शुभ्र दंतपंक्तीचा विकास !—त्याला पुनः पुन्हां वाटे, आपल्यासमोर नाचत असलेली ही खरोखरीच कांता आहे कीं देवांगना ? किंवा एखादी कमनीय तेजोमूर्तीच चंद्रकिरणांचें विरल दुकूल धारण करून अशरीरी असे दिव्य भाव आपल्या अंगविक्षेपांनीं व्यक्त करित आहे ? लहानपणापासून तिच्या सौंदर्याचा हट्टहट्ट होत गेलेला उन्मेष तो पहात आला होता. पण त्या सौंदर्याच्या उज्ज्वलतेचा डोळ्यांना दिपविणारा आणि बुद्धीला भुलविणारा साक्षात्कार मात्र त्याला त्याच दिवशीं प्रथम घडला.

थंडीनें काकडत असतांनाहि तो इतक्या अतृप्ततेनें आणि एकग्रतेनें तिच्या त्या नृत्यनिमग्न मूर्तिकडे पहात होता कीं, शेवटीं प्रेक्षकांत बसलेल्या सर महादेवांनीं, सुद्धां त्याला रागानं ओरवून डोळे मिटण्याचा हुकूम फर्माविला !

पण त्या मिटलेल्या डोळ्यांपुढें देखील त्याला तिचीच मूर्ति 'नाचतांना दिसत होती. आणि, सुखोष्ण स्पर्शासाठी, तिचा हात धरून तिच्याबरोबर नृत्य करण्यासाठी त्याचें मन आतुर झालें होतें.

पण तिचा तो हात त्यानें आपल्या हातांत धरला मात्र !—बर्फाचा तुकडाच हातांत घेतल्यासारखा त्याला वाटला. आणि लहानपणीं आजीला पार्व-
तीविषयीं विचारलेल्या त्या प्रश्नाची त्याला एकदम आठवण झाली.

तिच्या त्या स्वर्गीय रूपच्छटा आणि नंतरचा तो अनपेक्षित हिमस्पर्श ! त्यांची आठवण त्याच्या मनांतून पुढें कधीहि बुजली नाही. तिच्या स्वभावांतल्य तो मानीपणा आणि ती बौद्धिकता पाहिली, त्यामुळें तिच्या वृत्तीत उत्पन्न झालेली गंभीरता आणि संयम लक्षांत घेतला, म्हणजे त्याला शेलेच्या त्या ओळींची आठवण होऊन असें वाटे कीं, ती स्त्री नसून केवळ एक उज्ज्वल स्वप्न आहे !—ज्याच्या दीप्तीनें आपण मोहित व्हावें पण जें आपल्याला कधीहि आकळतां येऊं नये ! प्रण्याच्या ऊर्मीत विलीन झाल्यावर सुद्धां तिला आपल्या व्यक्तित्वाचा विसर पडल्याचा त्याला कधी अनुभव आला नव्हता. त्यामुळें त्याला सारखें वाटे,—ती एक उज्ज्वल स्पष्ट, मंदिर आभास आहे. आणि त्याच्या मनाची अतृप्तता वाढे मात्र !

आणि, या वेळीं चंद्रप्रकाशांत विमनस्कतेनें बगीचामध्ये फिरतांना जर त्यानें तिला पाहिलें असतें, तर हलत्या सांवल्या आणि हंसरें चांदणें यांच्या त्या सांमिश्र शोभेनें निर्माण केलेला तो एक रमणीय आभास आहे, असेंच त्याला खरोखरी वाटलें असतें !

कारण, एखाद्या झाडाच्या किंवा वेळीच्या फुलांचा वास घेण्यासाठी ती त्याच्याजवळ जाऊन उभी राहिली, म्हणजे तिचा केशकलाप त्यांच्या गर्द पर्ण-
राजीत आणि गौर तनु त्या शुभ्र चंद्राकिरणांत लोपून जात असे !

पण, ज्या तिच्या मनाशीं तो आजपर्यंत कधीहि समरस होऊं शकला नव्हता, तें तिचें मानी मन मात्र त्यानें या वेळीं पूर्णपणें व्यापलें होतें.

तिच्या मनाची ओळख अशी त्याला पडलेली नव्हती, तसेंच त्याचेंहि मन तिला कळलेलें नव्हतें. एकमेकांवर अत्यंत प्रेम करीत असूनहि तीं दोघे.

एकमेकांच्या मनोवृत्तीविषयी अज्ञात होती. एकमेकांच्या मनाशी समरस होऊ शकली नव्हती.

तिला राहून राहून नवल वाटे, त्याचें आपल्यावर इतकें विलक्षण प्रेम असतांना त्याच्या मनावर आपला थोडा सुद्धा ताबा कां असू नये ?

त्याच्या महत्त्वाकांक्षांचें स्वारस्य कळण्याचें सामर्थ्य तिच्या ठिकाणी पुरेपूर होतें. पण त्या महत्त्वाकांक्षांशी समरस मात्र ती कधीहि होऊ शकली नाही. त्याच्या आणि आपल्या मनोवृत्तींतील या वैषम्याचा विचार करतांना निला पुष्कळदां असें वाटे कीं, स्त्री आणि पुरुष यांची जीवनाकडे पहाण्याची दृष्टि इतकी भिन्न कां असावी ? स्त्रीपुरुषांच्या शरीररचनेतील फरकाचा तर हा परिणाम नसेल ?

प्रियदर्शनकडे आलेल्या एका बंगाली योग्याचे शब्द तिला आठवले. तो योगी असें म्हणाला होता कीं, “स्त्री ही पृथ्वीचें प्रतीक असून, सृष्टीची धारणा स्त्रीमुळें होते. उलट पुरुष हा आकाशाप्रमाणें अभावात्मक आहे !” त्यावर प्रियदर्शननें उपहासानें हंसून म्हटलें होतें, “पुरुष हा आकाशासारखा असल्या-मुळेंच त्यांच्या विशाल अंतःकरणांत अनेक उज्ज्वल ध्येयें आणि कल्पना हीं, नक्षत्रें आणि तारका यांच्याप्रमाणें, उदय पावतात. स्त्री ही जर सृष्टीची धारणा करीत असेल, तर पुरुष हा तिची उन्नति आणि प्रगति घडवून आणतो. स्त्रीचा जन्म हा पृथ्वीप्रमाणें नुसता भार वाहण्यासाठीं आणि उत्पादन करण्यासाठीं आहे.”

हें त्याचें उत्तर ऐकून तो योगी क्षणार्ध स्तब्ध होता. नंतर अगदीं शांत-पणानें म्हणाला, “बाबूजी, तुम्ही चूक करतां ! स्त्री हीच या जगांत सृष्टीची हारीखुरी प्रतिनिधि आणि प्रतीक आहे. विश्व ही जशी आदिशक्तीची लीला आहे, तशी संसार ही स्त्रीची लीला आहे; व आदिशक्तीनें जसें परात्पराला आपल्या हृदयांत कोंडून विश्वाचें चक्र चालविलें आहे, तशी स्त्री पुरुषाला आपल्या मुठींत ठेवून संसाराचा भार वाहते. स्त्री जर उद्यां संसारांतून उठून गेली, तर मृत सतीचें प्रेत हातावर घेऊन पिसाटाप्रमाण भटकणाऱ्या महा-देवासारखें पुरुषाचें जीवन निष्प्रकाश आणि निरुद्देश होऊन जाईल. पुरुष

पराकमी असेल. पण त्याच्या हृदयांत मानव्याच्या उन्नतीला कारण होणाऱ्या कोमल आणि पवित्र भावना स्त्रीने उत्पन्न केल्या आहेत; त्याच्या मृगयाशील जीवनांत माणुसकीची जाणीव निर्माण करून स्त्रीने त्याची साहसी वृत्ति मानवजातीच्या प्रगतीच्या कार्याला जुंपली आहे. महादेव हा मृत्युंजय असला, तरी तो आपल्या एकट्या पुरता, उलट आदिशक्तीने मानव्याचे सातत्य आणि संवर्धन योग्य रीतीने व्हावे म्हणून जगांतील हर एक प्रकारची जीर्णता नष्ट करण्यासाठी मृत्यूला राबवून घेतला आहे. पुरुष हा विनाशाचे, तर स्त्री ही त्या विनाशाला विकासाच्या कामी राबवून घेणाऱ्या सातत्याचे, मृत्यूवर मात करणाऱ्या अमरत्वाचे प्रतीक आहे. वरटूंड रसेलने म्हटले आहे ते कांहीं खोटे नाही. पुरुषांची संख्या घटली, तरी जग सुरळित चालू शकेल. पण स्त्रियांची संख्या घटली, तर मात्र समाजाचा तोल अजिबात बिघडून, जग न्हासाच्या मार्गाला लागेल ! ”

त्या योग्याशी झालेला हा संवाद तिला आठवला आणि त्या रात्री प्रियदर्शनशी त्याबद्दल मागाहून झालेलं बोलणेंहि सारें तिच्या मनांत आलें. याच अशोकाच्या झाडाखाली तो तिला म्हणाला होता, “तू कांहीं म्हटलंस तरी विनाशाशिवाय प्रगति शक्य नाही, कांता ! म्हणून स्त्री जेव्हां आवश्यक अशा विनाशाच्या आड येईल, तेव्हां पुरुषानें तिचा मोह लाथाडलाच पाहिजे ! ”

त्याच्या आयुष्यांतला तो आपल्याला लाथाडण्याचा क्षण तर आज जवळ आलेला नाही ना ?

ती कल्पना मनांत येतांच तिच्या अंगावर एकदम शहारे आले आणि आपल्या पोटांत फिरत असल्याचा भास तिला झाला.

त्याबरोबर तिच्या मनांत आलें—आपल्याला हा तिसरा महिना आहे आणि तिच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले.

गेल्या वर्षी याच दिवसांत तिला पांचवा महिना लागतो न लागतो, तोंच शस्त्रक्रियेचा प्रसंग तिच्यावर ओढवला होता.

म्हणून डॉक्टरांनी या वेळीं प्रियदर्शनला बजावून सांगितलें होतें की, तिच्या मनःक्षोभाला कारण होईल अशी कोणतीहि गोष्ट घडतां कामा नये !

आणि तरी सुद्धां आज प्रियदर्शन !—

—तिनें दोन्ही हात एकांत एक गुंतवून आपल्या हृदयावर दाबले आणि ढोळे मिटले.

जणुं कांहीं त्याच्याविषयीं जे कठोर विचार तिच्या हृदयांत या वेळीं उसळून येत होते, ते दाबून टाकण्याचा प्रयत्न तिनें केला—जी भीषण भवितव्यता तिच्या ढोळ्यांपुढें दिसू लागली होती. ती टाळण्यासाठीं तिनें ढोळे मिटले.

चितामस्माची दीक्षा

“एक तुला तरी मुंबईला गेलं पाहिजे किंवा जयंताला तरी इथं आलं पाहिजे. एरवीं आपला कोणताहि बेत नीट तडीस जाणं शक्य नाही, पत्रव्यवहारावर माझा मुळीसुद्धां भरंवसा उरला नाही आतां, जया !”

“पण इथं आल्यावर तो उतरणार कुठं ? आमच्यापैकी कोणाहिकडे तो उतरणं आतां शक्य नाही मुळीच ! परवा साहेब अकस्मात् मुंबईला जाऊन आल्यापासून माझ्या मनांत नाही नाही त्या शंका यायला लागल्या आहेत—”

“खरी आहे तुझी भीति. पण मला वाटतं आमचं भांडार काहीं त्यांच्या डोळ्यांवर आलेलं नाही अजून—”

“बहुधा नसावं ! कारण तुमचा पूर्वतिहास फारच थोड्यांना माहीत आहे नागपूरला—”

“पण त्या थोड्यांपैकीं तुझे साहेब हे खात्रीनं एक असले पाहिजेत ! अन् त्या वृष्टीनं जयंतानं इथंहि येणं इष्ट नाही मुळीच !—”

ते शब्द उच्चारून श्यामासुंदरी स्तब्ध राहिली. तिचे हात टेबलावर पडलेल्या किल्ल्यांच्या जुडग्यांशीं चाळा करीत होते. पण तिची वृष्टि मात्र जयंताच्या चिंताग्रस्त चेहऱ्यावर स्थिर झाली होती.

भांडाराच्या माडीवरील श्यामासुंदरीच्या अंतर्गृहांत तीं दोघें बसलीं होती. त्या खोलीला अंतर्गृह म्हणण्याचें कारण असें की, तिच्या संमतीशिवाय कुण्ण-कांताचा सुद्धां तीत प्रवेश झालेला कोणी पाहिला नव्हता. तसें त्या खोलींत कां. ८

विशेष कांहींच नव्हतं. कोपऱ्यांतील लांकडी स्टँडवर बंगाली, इंग्रजी आणि हिंदी पुस्तकें व्यवस्थित लावून ठेवलेली होती; व त्याच्या समोर असलेल्या छोट्या मेजावर वेवभूषेचें साहित्य मांडलेलें होतें. भिंतीवर टांगलेल्या एकुलत्या एका सुबक छोट्यानी फोटोला सुंदर रेशमी फुलांचा हार घातलेला होता. त्या खोलीत पाऊल ठेवल्याबरोबर नजरेंत भरण्याजोगी शोभिवंत वस्तुकाय ती तेवढीच होती. खोलीच्या मध्यभागी ठेवलेल्या वांटोळ्या टेबलाभोवती चार खुर्च्या मांडलेल्या होत्या; व त्या खुर्च्यावर तीं दोघे समोरासमोर बसली होती.

जयानें सिगारेटच्या तोंडावर सांचलेली राख झटकली आणि एक झुरका घेऊन तो म्हणाला—

“समजा, त्याला आम्ही परस्पर स्टेशनवर उतरून पारडाशिंग्याला नेला तर ? म्हणजे सगळीच कामं व्यवस्थित पार पडतील. रेल्वेचा खजिना लुटण्याचा आमचा बेत त्याला समजावून देऊं आणि इतरांही साऱ्या गोष्टी निवांतपणानं बोलून टाकूं—”

“तें खरं. पण माझी न त्याची भेट होणं मात्र शक्य नाही !—”

“कां बरं ? तुला पारडाशिंग्याला यायला काय हरकत आहे ? वाटल्यास पडद्याच्या मोटारीतून जाऊं—”

“पडद्याच्या मोटारीतून फार तर कळंबपर्यंत जातां येईल, पुढं हि जर तुम्ही मला पडद्याच्या गाडीतून नेलं, तर लोक नाना प्रकारचीं तर्कटं लढवतील न् सारा प्रकार साहेबांच्या कानांवर जाईल—”

“खरं आहे तुझं म्हणणं ! गांवांत तुला कशीहि नेली, तरी तें पचायचं नाहीं.—मग कशी होणार तुम्ही न जयंताची भेट ?—”

“नाहीं होणार. नाहीं तरी गेल्या तीन वर्षीत आम्ही कुठं एकमेकांना भेटलों आहों ?—कदाचित् यापुढं आमची कधीहि भेट होऊं नये, असाच मुळीं दैवयोग असेल—”

बोलतां बोलतां इयामासुंदरीचा आवाज भरून आला व आपल्या मनाचा तो क्षोभ त्याच्या लक्षांत येऊं नये म्हणूनच की काय ती एकदम उठून खिडकी-जवळ जाऊन बाहेर पहात उभी राहिली.

सूर्य या वेळीं मावळण्याच्या वेतांत होता. खिडकीतून आंत आलेल्या त्याच्या सोनेरी प्रकाशाच्या झोतांत तिची पुष्ट, पाठमोरी रेखाकृति सुरम्य दिसत होती. तिनें एक हात वर करून खिडकीचा गज धरला होता. त्यामुळे पद आपोआप आंवरला जाऊन तिचा त्या बाजूचा उरोज अर्धवट दिसत होता; व त्या हातावर मस्तक टेकल्यामुळे तिच्या चेहऱ्याचा त्याच्याकडे कललेला भाग त्या संधिप्रकाशांत त्याला अत्यंत मोहक वाटला. फिक्या जास्वंदी रंगाचें पातळ ती नेसली होती. बाहेर पडलेला अरुण संधिप्रकाश, तिची गऱ्हासारखी सांवळी अंगकृति, त्या पातळाचा जास्वंदी रंग, भांगेंतील सिंदूराची रेषा आणि टवटवीत ओष्ठयुग्मावरील तांबूलाची लाली यांच्यांत उत्पन्न झालेली रंगसंगति जितकी मनोहर सितकीच मादक होती.

आपल्या नाकांतून बाहेर पडणाऱ्या धूम्रबलयांत तो तिच्याकडे अनिमिष नेत्रांनीं पहात होता. विरळ धुक्यांतून दिसणाऱ्या आरक्त उषेसारखीच जणुं तिचा ती मूर्ति त्याला विलोभनीय वाटली.

त्यानें सिगारेट विझवून रक्षापात्रांत टाकली. नंतर तो हळूच उठून तिच्या जवळ गेला आणि तिच्या खांद्यावर हात ठेवून उद्गारला—

“इयामा—”

त्याबरोबर ती एकदम त्याच्याकडे वळली; व आपल्या खांद्यावरून त्याचा हात काढण्याचा तिनें प्रयत्न केला. तेव्हां तिचा तो हात आपल्या हातांत घेऊन त्यानें पुनः पुन्हा त्याचें चुंबन घेतलें.

तिनें अगदीं संथपणें तो चुंबनवर्षाव सहन केला. नंतर त्याच्या हानांतून आपला हात सोडवून घेऊन ती त्याला सरोष पण आर्जवयुक्त आवाजांत म्हणाली—

“जया, हें शोभत नाही तुला !—”

“कां बरं ? तुझें प्रेम नाही माझ्यावर, इयामा ? ”

“प्रेम असलं म्हणून काय झालं ? प्रेमाच्या बाबतींत पुरुष अमर्यादपणानं वागूं शकतात. पण बायकांचं मात्र मर्यादा सोडून चालत नाही. मी तुला एकदां सांगितलंय ना माझ्या शरीरावर माझी सत्ता नाही म्हणून ? आराकानच्या जंगलांत मशिनगनला साक्ष ठेवून भी माझं हृदय जयंताला अर्पण

केलं आणि माझ्या शरीरावर त्याला वाटेल तशी सत्ता गाजवू दिली. तू मला खरी कितीहि प्रिय असलास, तरी मर्यादेपलीकडे जातां येणार नाहीं आपल्याला—”

“पण सांप्रदायिक नीतीवर आपला विश्वास नाही, असं तू म्हणत असतेस ना नेहमी ?—”

“होय. नाही खराच. पण सांप्रदायिक नीतीवर विश्वास नसला म्हणून काय झालं ? सांप्रदायिक नीतीवर ज्यांचा विश्वास नसतो, त्यांचं स्वतःचं असं एक नीतिशास्त्र त्यांनीं आपल्यासाठीं निर्माण केलेलं असतं; व तें सांप्रदायिक नीतिशास्त्रापेक्षांहि पुष्कळदां अधिक कठोर असतं. मनुष्य जें बंधन आपल्या बुद्धीनं स्वतःवर लावून घेतो, तें पाळण्यांत त्याला एक प्रकारचा आनंद असतो, अभिमान वाटतो—”

“पण जयंतानं माझ्यावर प्रेम करायला मुभा दिली आहे ना तुला ?—”

“तें त्याचं सौजन्य झालं. पण मलाहि माझा धर्म कांहीं पाळला नाहीजे ना ? तुझ्याविषयीं माझ्या मनांत प्रेम उत्पन्न होतांच तसं मी त्याला अगदीं स्पष्ट शब्दांनीं कळवून टाकलं. कारण कोणत्याहि बाबतींत एकमेकांची फसवणूक करायची नाही असं ठरलेलं आहे आमचं. पण त्याला मी कांहींहि कळवलं असलं, तरी माझी मर्यादा मी सोडू शकत नाहीं—”

“पण श्यामा, जी स्त्री एकाच वेळीं दोन पुरुषांवर प्रेम करीत असते, इतिनें त्यांच्याशीं वागतांना भेदाभेद करण्यांत काय स्वारस्य आहे ?—”

“स्वारस्य खात्रीनं आहे. जया, माझं तुझ्यावर प्रेम आहे, तें तुझ्यावर म्हणून नाही; तर जयंताच्या ऐवजीं, त्याच्या अभावीं म्हणून आहे !—”

“म्हणजे ? मी अर्थ समजलों नाहीं तुझ्या या बोलण्याचा !—”

“अर्थ उघड आहे अगदीं. मी तुझ्यावर जें प्रेम करितें, तें तू जयंताचं प्रतिबिंब असल्याचा भास मला सारखा होतो, म्हणून करतें. त्याच्या न तुझ्या रूपांत, वृत्तींत न विचारांत जें साम्य आहे, त्या साम्यामुळे तू मला प्रिय झाला आहेस. जयंताचं पत्र घेऊन जेव्हां दीड वर्षांपूर्वीं तू मला प्रथम भेटायला आलास, तेव्हांची आठवण करून पहा—मी आनंदाच्या भरांत एकंदम ‘जया’

म्हणून हांक मारली तुला; न तूं मला लगेच विचारलंस “तुम्ही मला बचितल्याबरोबर कसं ओळखलंत,” म्हणून !—मी त्या वेळीं कांहीं बोललें नाहीं. पण, संध्याकाळच्या त्या अंधुक प्रकाशांत तूं जेव्हां एकदम आंत आलास, तेव्हां मला जयंतच आल्याचा भास झाला !—त्या दिवसापासून त्या लेभनीय भासावर मी प्रेम करीत आहे; तो भास वारंवार उत्पन्न करणारा म्हणून तूं मला प्रिय आहेस !—”

“किती वरूपणाचं बोलणं आहे तुझं हं, श्यामा !—”

ते शब्द उच्चारून तो एकदम खुर्चीवर जाऊन बसला. आणि त्याने आपलें मस्तक त्या टेबलावर टेकलें.

ती तत्क्षणीच त्याच्याजवळ आली. आणि, आईनें जसें मुलाचें जावळ त्याच्या कुरळ्या केसांत अंगुलि घालून, कुरवाळावे, त्याप्रमाणें त्याच्या त्या अवनें मस्तकावर प्रेमभराणें हात फिरवीत ती म्हणाली—

“माझं बोलणं वरूपणाचं असलं, तरी तें सत्य आहे न सत्य हें वेळीच कळलेलं बरं ! जया, जी गोष्ट मला कदाचित् कधीहि देणं शक्य होणार नाहीं, ता तूं मजजवळ मागूं नकोस, आणि आपलं दोघांचं आयुष्य दुःखी करूं नकोस. आपलं जीवित हें वाहिलेलं आहे. आपलं अंगीकृत कार्य तडीस जाईपर्यंत त्यावर आपला कोणत्याहि प्रकारचा हक्क नाहीं. कोणत्याहि अन्य कामासाठीं आपण त्याचा उपयोग करूं शकत नाहीं किंवा उपभोगहि घेऊं शकत नाहीं. तुझ्या अंतःकरणांत उत्पन्न झालेल्या भावनांचं सासर्थ्य मला कळतं. सृष्टींतल्या कोणत्याहि वादळापेक्षां त्या भावनांचा आवेग प्रबळ असतो. त्या आवेगानं हतबुद्ध होऊन आम्ही एकदांच, जया, आराकानच्या जंगलांत त्या चांदण्या रात्री, प्रणयमधूचा यथेच्छ आस्वाद घेतला. पण त्यानंतर ती गोष्ट पुन्हा घडली नाहीं;—आम्ही निग्रहानं त्या मोहापासून अलिप्त राहिलों. जया, आपल्या ध्येयाला विसरून तूं या मोहांत मला गुंतवूं नकोस !—”

तिनें त्यांचें मस्तक हळुहळू वर उचललें आणि त्याच्या केसांचें, कुरवाळाचें, आसवांनीं भिजलेल्या डोळ्यांचें चुंबन घेतलें.

तिच्या ओष्ठयुग्माचा तो हळुवार स्पर्श त्याला दुःखानें भिजलेल्या फुलांच्या स्पर्शाप्रारखा शीतल वाटला; व त्या स्पर्शाबरोबर ज्ञानबलेलें तिचें मंदमधुर ध्वसन त्याला कृष्णकमळाच्या गंधासारखें शामक वाटलें.

कांहीं वेळ ती दोघें स्तब्ध होती.

नंतर तिचा हात आपल्या हातांत घेऊन तो कुरवाळीत जयसिंग म्हणावा,
“रयामा, आजपर्यंत न सांगितलेली एक गोष्ट तूं मला सांगितली पाहिजेस आज !—”

“कोणती बरं ?—”

“तुझा आणि जयंताचा पूर्वतिहास—”

ती क्षणार्ध कांहींच बोलली नाही. नंतर म्हणाली—

“जयंताचा पूर्वतिहास तुला माहितच आहे.”

“होय. असहकरितेच्या चळवळींत शाळा सोडीपर्यंतचा. पुढचा नाही. तो हिंदु विद्यार्थांठांतून बी. एस्सी. झाला एवढंच फक्त केशवनं सांगितलंय मला. पण मघल्या काळांत तो कुठं होता आणि तुझा न त्याचा संबंध कसा आला याची कांहींच कल्पना नाही. अन् तुझी माहिती तर तूं कधींच मला सांगितली नाहीस.”

“कां बरं ? एक गोष्ट मी तुला सांगितली आहे—”

“कोणती ? ”

“भाईच्या फांसावर जाण्याची !—”

“पण ती एक गोष्ट म्हणजे कांहीं तुझा इतिहास नव्हे. मला तुझं सगळं जीवन कळलं पाहिजे—तूं आणि जयंता कशा रीतीनं एकत्र आलांत तें कळलं पाहिजे—”

“जयंताला मी प्रथम पाहिल्याला आठ वर्ष झालीं असतील आतां, बघ्या ! मी कॉलेजांत होतें त्या वेळीं. माझा भाई दुर्गापूजेच्या सुटींत बनारसहून घरीं आला, त्या वेळीं जयंताला बरोबर आणला होता त्यानं. पूजेच्या उत्सवांत माझी रात्रीच्या रात्री घालविल्या आहेत नाना प्रकारच्या गप्पा मारण्यांत न घेत करण्यांत—”

“कलकत्याला रहात होतात तुम्ही तेव्हां ?—”

“नाहीं. डाक्याला !—तुला आठवत नाहीं का भाई डाक्याच्या कमिशनरला गोळी घालून मारल्याबद्दल फांसावर गेला—”

ती एकदम थांबली.

त्याबरोबर तिच्याकडे स्थिर दृष्टीनें पहात जयानें तिला विचारलें,
“जयंताचा संबंध होता त्या प्रकाराशीं ?—”

जणुं कांहीं तो तिच्या मनाचा ठाव घेण्याचा प्रयत्न करीत होता.

ती प्रथम कांहीं बोलली नाही. पण नंतर त्याची ती भेदक दृष्टि टाळून तिनें म्हटलें, “प्रत्यक्ष असा कांहीं नव्हता. भाईला पकडल्याबरोबर तो जो डाक्याला आला, तो मग शेवटपर्यंत आम्हांला सोडून गेला नाही—”

ती पुन्हा थांबली. तिचे डोळे विस्फारित झाले आणि त्यांत विद्वेषाची दीप्ति धगधगू लागली.

तिच्या चर्येत एकाएकी झालेला तो बदल जया भयसंमिश्र विस्मयानें पहात होता. त्यानें हळूच तिला म्हटलें—

“श्यामा, तूं बोलत कां नाहीस ?—”

“मी बोलतें आहे ना, जया !—तूं मधाशीं विचारलंस मला ‘तूं न जयंता कशा रीतीनं एकत्र आलांत’ म्हणून !—त्या दिवशीं भाईच्या पवित्र शरीराचें दहन करणाऱ्या त्या दिव्य अग्नीला साक्ष ठेवून आम्हीं एकत्र आलों. आमच्या डोळ्यांतील अश्रूंबरोबरच आमच्या जीवनांचेहि ओष एकवटले. पण मी चुकलें ! अश्रु फक्त माझ्या एकटीच्या डोळ्यांतून पडले. जयंत इतक्या निश्चल नजरेनें त्या चितेकडे पहात होता कीं, भाईच्या आत्म्याचें त्या ज्वालांच्या रूपानें धरं उफळणारें सारें तेज जणुं तो आपल्या त्या ताठरलेल्या अश्रुशून्य, कठोर डोळ्यांत साठवून घेत होता !—पाहतां पाहतां त्यानें त्या धडधडणाऱ्या चितेंत हात घातला; व तिच्यांतलें धगधगीत भस्म घेऊन तें प्रथम आपल्या कपाळाला आणि नंतर माझ्या कपाळाला त्यानें लावलें !—”

बोलतां बोलतां तिच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहूं लागले व ती स्तब्ध झाली,

तिच्या मनाचा तो क्षोभ थोडा कमी झाल्यावर जयसिंग म्हणाला, “इयामा, त्या प्रकारानंतर तुम्ही लगेच डाक्का सोडलात ?—”

“सोडणं भागच होतं. कारण आमच्याजवळ जे कांही होतं नव्हतं ते सारं जाऊन पोलिसचा ससोमिरा मात्र अहोरात्र मागं लागला. मामाचं हें भांडार त्या वेळीं निघालेलं होतं. पण, तशा स्थितीत इथं येऊन त्याच्याजवळ राह्यचं, म्हणजे त्याच्याविषयीचा पोलिसांच्या मनांतला बुजालेला दंश हिंविचून जागा करायचा ! म्हणून जयंता मला न् आईला घेऊन कानपूरला आला—”

“कानपूरला कां म्हणून ?—”

“तें मला नीटसं सांगता येणार नाही ! त्याच्या जवळचे पैसे सरले होते; न् म्हणून त्यानं एका मुसलमान जमीनदाराकडे नोकरी धरली. तिथंच त्याच्या घाडसी स्वभाषाची प्रतीति आली मला प्रथम—”

“ती कशी काय ? ”

“एक दिवस कॅटोनमेंटमधील तेलाच्या वखारीला आग लागली. त्या वेळीं मिलिटरीचे लोक आग विझवायचा प्रयत्न करीत असतां हा मदतला धांबला त्यांच्या ! त्या वखारीच्या जवळच्या इमारतीत एक युरोपियन कुटुंब रहात होतं. तीं सगळीं माणसं सुखरूप बाहेर पडलीं त्या आगीतून. फक्त एक लहान मुलगी चुकून आंत राहिली. तिला बाहेर आणण्यासाठीं त्या आगीच्या डोंबाळ्यांत शिरण्याचं धैर्य होईना कोणाला ! पण, हा पाण्याच्या टाकीत स्वतःचं अंग भिजवून ओलं थबथबीत करून घेऊन त्या भयंकर आगीत घुसला न् त्यानं त्या मुलीला बाहेर आणलं ! अतिशय होरपळलं त्याचं अंग त्या वेळीं—”

“होय. आतां मला आठवतं ! मी मुंबईला जेव्हां त्याला चंद्रशेखरकडे पाहिला, तेव्हां त्याच्या उजव्या गालावर न् हातावर भाजल्याचे डाग दिसले होते—”

“त्या युरोपियनाचा त्याच्यावर लोभ जडला तेव्हांपासून न् मिलिटरी हॉस्पिटलमध्येच नेण्यांत आलं त्याला ! त्याचा फायदा त्यानं विलक्षण रीतीनं घेतला. लष्करी डावपेंचांशील दुर्भिळ पुस्तकं न् टिपणं त्यानं वाचून काढलीं तिथं असतांना; न् एका युरोपियन लेफ्टनंटचा स्नेह संपादून मशिनगन चालाबि-

ण्याचीहि माहिती करून घेतली ! त्याच्या धाडसामुळं न दिलदारपणामुळं मिलिटरीतले लोक त्याला अतिशय चहात असत; व त्यामुळंच मागचा पोलीसांचा उपद्रव बराचसा कमी झाला. कानपूरला वर्ष सवा वर्ष काढल्यावर तो पुन्हा शिक्षण पुरं करण्यासाठी आम्हाला वेऊन बनारसला परत आला—”

“ पण आराकानच्या जंगलाचा जो उल्लेख तूं मघांशीं केलास, तो प्रसंग केव्हांचा ?—”

“ कानपूरला असतांनाचा—मशिगननचे सुटे भाग मोठ्या युक्तीनं मिळवले होते त्यानं तिथं. पण ती चालवून पाहणं कांहीं शक्य नव्हतं. म्हणून आम्हीं दोघं चितगांवला आलों. इथंच सूर्यसेनाशीं ओळख झाली त्याची न आराकानच्या जंगलांत त्यानं आपलं लष्करी शिक्षण पूर्ण करून घेतलं—”

“ हा सूर्यसेन कोण ? मी त्याचं नांव कधीं ऐकलं नव्हतं आजवर तुझ्या तोंडून—”

“ मला सुद्धां माहिती नाहीं त्याची फारशी !—”

“ इयामा, तूं खरं सांगत नाहीस मला. ”

“ जया, तूं फक्त आमच्या दोघांच्या जीवनाची माहिती विचारली होतीस. तेवढी सगळी मी खरखुरी सांगतें आहे तुला—”

“ माझ्यावर विश्वास नाही, इयामा, तुझा ? ”

“ विश्वास ?—हा प्रश्न विश्वासाचा नाही जया; सोईचा न गरजेचा आहे. तुला जी माहिती कळण्याची आज जरूर नाही, ती सांगून फायदा काय ? शिवाय, खरंखरं सांगतें तुला मी, मला सुद्धां फारशी माहिती नाही सूर्यसेनाची. ”
तिचे ते शब्द जितके आर्जवी तितकेच निग्रहाचेहि द्योतक होते.

त्याचा चेहरा अगदीं उतरून गेला.

ती क्षणार्ध घुटमळली ! नंतर त्याचे दोन्ही हात तिनें आपल्या हातांत घेतले. आणि पुढें बोलावयाला सुरवात केली.

“ त्या बाजूला तीन एक महिने राहून आम्हीं पुन्हा बनारसला परत आलों. तिथं असतांना त्याच्या धाडसी स्वभावाची पुन्हा एकदां प्रतीति आली मला—”

“हैं कोणतं धाडस आणखी ?—”

“हैं धाडस इतकं विलक्षण आहे कीं, त्याच्या आठवणीनं शहारे येतात माझ्या अंगवर अजून ! डिसेंबरचे दिवस होते ते. जयंता कॉलेजांत गेला अस-
तांना तिथं त्याला कळलं कीं, बनारसला एक सीप्टेन आलं असून तें गंगेच्या
पात्रांत उभं करून ठेवलेलं आहे. तत्क्षणींच त्याच्या मनानं घेतलं कीं, त्या
विमानांत प्रवेश करून आपण त्याच्या रचनेची माहिती करून घ्यावी. पण तें
जमायचं कसं ? विमानाच्या दोहों बाजूनीं खडा लष्करी पहारा होता; न् तें
दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच निघून जायचं होतं. आम्ही पुष्कळ समजूत घातली
त्याची. पण तो कांहीं केल्या ऐकेना. शेवटीं मध्यरात्रीच्या सुमारास आम्ही दोघं
न् त्याचे कॉलेजांतले दोन स्नेही मिळून गंगेवर गेलों. त्याचा एक स्नेही
त्याच्याबरोबर विमानावर जायला तयार झाला होता. त्या दोघांनीं अंगाला
शिरसूचं तेल चोपडून घेतलं होतं. शेवटच्या क्षणापर्यंत मी त्याची पुष्कळ
विनवणी केली. पण माझं बोलणं न् रडणं मनावर न घेतां, उलट माझ्या
भित्रेपणाची टिंगल करीत तो आपल्या त्या मित्रासह पहांटे दोन वाजतां पाण्यांत
उतरला. मला क्षणोक्षणीं वाट, पहारेबाले सार्जेंट जागे होऊन त्यांनीं गोळी
झाडली तर ! कारण, आवाज होऊं नये म्हणून ते जरी अगदीं चपळाईनें
पोहत होते, तरी पाण्याची सळसळ सारखी कानांवर येत होती !—अखेर
विमानाच्या फलकवरून ते दोघे वर चढले व तासभर आंत राहून पहांटे साडे-
तीनच्या सुमारास परत आले. त्याला परत येतांना पाहीपर्यंत माझा जीव सारखा
धाकधूक करीत होता भीतीनं. तो किनाऱ्यावर आल्याबरोबर मी भान विसरून
त्याला घट्ट मिठी मारली व मला ओकसाबोकशी रडूं कोसळलं—”

“काय विलक्षण धाडस ! ”

“त्याच्या विलक्षणपणाची कल्पना वर्णनानं कधीहि येणार नाही. मला
जेव्हां जेव्हां त्या प्रसंगाची आठवण होते, तेव्हां तेव्हां थरकांप होतो माझ्या
काळजाचा अगदीं ! माझा भाईसुद्धां धाडसी होता. पण जयंताचं धाडस कांहीं
अचाटच ! ”

ती कांहीं वेळ स्तब्ध राहिली.

नंतर जयानें तिला विचारलें, “ तूं मुंबईला कशी नाही गेलीस त्याच्या बरोबर ? ”

“ बनारसला आई अत्यवस्थ असतां मामा नामपुराहून आला होता तिला भेटायला. त्यानं मला फार गळ घातली इथं यायची. शिवाय मुंबईला गेल्यावर काय करायचं हें जयंताचं कांहींच नव्ही ठरलेलें नव्हतें. अशा अनिश्चित स्थितींत मी त्याच्याबरोबर जाण्यांत फायदा नव्हता कांहीं. म्हणून मी मामाबरोबर नागपूरला आलों. आपणसीहि एक उद्देश होता त्याचा मला नागपूरला पाठविण्यांत—”

“ कोणता उद्देश ? —”

“ नागपूरला आपलं एक केंद्र असावं.—म्हणजे डाक्ता, कलकत्ता, नागपूर आणि मुंबई यांच्यांत दळणवळण ठेवायला सोपं जाईल असं म्हणत असे तो नेहमी ! त्या उद्देशानं त्यानं मला इथं पाठवली. बाकी तुझी न त्याची जर चंद्र-शेखरकडे भेट झाली नसती, तर माझं इथं रहाणं वायां गेलं असतं !—आपल्या कार्यासाठीं मामाच्या भांडाराचा तूं कुशलतेनं उपयोग करून घे, असं जेव्हां तो मला म्हणाला, तेव्हां मी त्याला स्पष्ट सांगितलं होतं, तूं माझ्याकडून फारशी अपेक्षां करूं नकोस म्हणून !—”

“ खरं आहे तुझं म्हणणं ! जयंताचं पत्र घेऊन येण्यापूर्वी मी पुष्कळ वेळ पाहिली होती तुला इथं ! पण, माझ्या स्वप्नांतहि कधीं आलं नाही, तूं अशा प्रकारची विलक्षण स्त्री असशील म्हणून ! उलट तुझ्या न कृष्णकांताच्या संबंधीं विद्यार्थ्यांत जे प्रवाद प्रचलित आहेत, तेच मीहि खरे धरून चाललों होतो.—”

“ त्या प्रवादांनीं रक्षण केलंय माझं पोलिसांच्या संशयी वृष्टीपासून—”

“ नाही तर तुझ्या चरित्राची दीप्ति डोळ्यांवर आली असती त्यांच्या ! ”
तो तिचे हात आपल्या हातांत घेत म्हणाला. “ श्यामा, जीवनाची एक अगदीं लोकोत्तर बाजू दाखविलीस तूं आज मला ! आपल्यांतली साहसाची प्रवृत्ति इतकी कांहीं कमी झाली आहे कीं, विद्यार्थीदशेंत जें उसळतें तरुण रक्त वाटेल तें अचाट कृत्य करायला बेदरकारपणानं प्रवृत्त व्हावं, त्याची ती सारी उसळी

आज पोरीच्या चेहऱ्यावर, बीरच्या फेंसांवर न् सिगारेटच्या धुरावर उतून वायां जात आहे ! जयंताचं जीवन किती प्रखर, किती तेजस्वी आहे !—”

“ पण तसं तेजस्वी जीवन जगण्याची ज्याला आकांक्षा असेल, त्याला अणुअणुंनी आपल्या सगळ्या शक्तीचं हवन कोणत्या ना कोणत्या तरी अत्युच्च ध्येयासाठीं सतत करावं लगतं ! जया, दहनाशिवाय वीसि नाही. आपण जेव्हा प्रकाशाचा झगझगाट पहातो, तेव्हां आपल्या हें मनांत येत नाही की, तो झगझगाट निर्माण करण्यासाठीं कोणी तरी अणुअणुंनीं जळत आहे, कशाची तरी कणाकणांनीं राख होत आहे ! महादेवाची चिताभस्माची आवड ही ईश्वरी शक्ति मानवजातीपासून जगाच्या उन्नतीकरितां अपेक्षित असलेल्या आत्माहुतीची तर निदर्शक नसेल ना ?—”

पराभूत मनोवृत्ति

१

शिवनिवास धनताली

नागपूर, १२ मार्च १९३०

प्रिय जयंता,

सप्रेम नमस्कार. तुम्हें पत्र वाचून माझी फार निराशा झाली. तू नागपूरला नक्की येणार अशा आनंदांत आम्ही होतो; व म्हणून पारढ-शिंद्याचा कार्यक्रम खूप मजेंत घालविण्याची तयारी आम्ही ठेवली होती. तुझ्या नकाराने आमचा फार विरस केला. बाकी तू येणार नाहीस असे भाकित झ्यामाने आधीच वर्तविले होते !

तू येथे आला असतास, तर तुला अनेक गोष्टी समक्ष दाखविल्या असत्या आणि अनेक गोष्टी आपण बोललो असतो. पेशव्यांच्या राजधानीत बरीच वर्षे घालविलेला तू; तुला या भोसल्यांच्या राजधानीने महाराष्ट्राच्या वैशिष्ट्याची एक निराळीच बाजू दाखविली असती. पुणे बुद्धिप्रधान असेल, तर नागपूर हे बलोपासक आहे; बुद्धिपेक्षांहि जगांत बलाला जास्त महत्त्व आहे, असे मानणारे आहे. तुला कदाचित् वाटेले, भोसल्यांच्या आनुवांशिक अभिमानाने सळसळणारे माझे सरदारी रक्त बोलते आहे ! पण नाही. तू इथे येऊन पहा;—क्षात्रवृत्तीची जोपासना करण्याची ईर्ष्या

अद्यापहि इथल्या लोकांत जागृत आहे. त्या वृष्टीनें तुला एकवार संघांत नेण्याची मला फार इच्छा होती. संघाच्या चालकांचान् आपला वृष्टिकोन अगदीं भिन्न आहे, हें खरें. पण सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गावर विश्वास ठेवणारी आणि त्या भावनेनें थोडी फार तयारी करणारी अशी एवढीच एक संस्था आपल्या महाराष्ट्रांत आहे; व तिचें निमित्त म्हणजे तुला खचित आनंद झाला असता. या अनत्याराच्या युगांत राजाचा-चाराची दीक्षा युवकांना उघड उघड देणारा हा संघ म्हणजे गांधी-बादला मूर्तिमंत आव्हानच होय ! आपले पूर्वज राजपूजक होते याचें स्मरण संघाच्या विजयादशमीमुळे आज लोकांत उत्कटतेनें जिवंत राहिलें आहे.

याहिपेक्षां महत्त्वाची गोष्ट तूं आल्यावर मी करणार होतों. ती म्हणजे पंडितजींची आणि तुझी समक्ष गांठ घालून देणें. गेल्याच आठ-वंद्यांत ते येथें येऊन गेले. त्या वेळीं सशस्त्र क्रांतीच्या शक्याशक्यते-बद्दल आम्ही पुष्कळच चर्चा केली. सारें बोलणें बव्हंशीं तात्त्विक असेंच झालें. कारण मी त्यांना विश्वासांत घेऊन कांहींहि सांगितलें नाहीं. त्यांचें म्हणणें असें पडलें कीं, सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग दिवसेंदिवस जास्त जास्त अशक्य होत चालला असून, सामुदायिक सक्रिय प्रतिकाराच्या (*Active resistance*) मार्गानेंच यापुढें आपल्याला जाणें प्राप्त आहे. विमानें आणि इतर संहारास्त्रें यांच्या शोधांमुळे महायुद्धाच्या काळापेक्षां लष्करी बाबतींत जग आज एकदम कांहीं शतकांनीं पुढें गेलें असून, इंग्लंडसारख्या प्रगत आणि प्रबल राष्ट्राविरुद्ध आतां सशस्त्र क्रांति करणें व्यवहार्य वाटत नाहीं. अशा स्थितींत, पंडितजी मला म्हणाले, महात्माजींच्या राजकीय कार्यक्रमाला एकवार पूर्ण संधि कां देऊं नये ?—त्यांत हानि कोणत्याच प्रकारची नाहीं. उलट, सामुदायिक उठावर्णाचें थोडें तर्ग-शिक्षण लोकांना मिळेल, हें निःसंशय. म्हणून त्यांनीं मला आग्रहानें सांगितलें कीं, अनत्याचारावर विश्वास नसणाऱ्या धाडसां तरुणांनींही तूर्त आपला विरोध बाजूला ठेऊन गांधीजींच्या

चळवळीला मदतच करावी. त्यांच्या या युक्तिवादांत तथ्य आहे असें नाही वाटत तुला ? खरोखरी, त्यांच्याशीं तुझें एकदां समक्ष बोलणें झालें असतें, तर जुन्या पिढीतील क्रांतिकारकांची भूमिका आज कां आणि कशा रीतीनें बदलली आहे, याची तुला चांगली कल्पना आली असती.

स्वामीजी अजून इथेंच आहेत. त्यांच्याशींही मी या विषयाची चर्चा केली. त्यांचें मत पंडितजींच्या अगदीं उलट पडलें. १९२० सालीं गांधींचा वेनला तेवढा अनुभव पुरे झाला, असें ते अगदीं तिट्-कान्यानें म्हणाले. सशस्त्र क्रांतीच्या इष्टानिष्ठतेविषयीं मी त्यांनाहि विचारलें. तेव्हां, अरविंदबाबूंनीं पांदिचरीला जाण्यापूर्वी प्रसिद्ध केलेल्या पत्रांतील शब्दांचा अनुवाद करून ते मला अगदीं गंभीर मुद्देनें म्हणाले, “ ती महान् चळवळ यशस्वी रीतीनें चालवील असा नेता अद्याप निर्माण झालेला दिसत नाही ! ” स्वामीजींचा मुक्काम सध्यां प्रियदर्शनकडे असून त्यांचें योगसाधन नेहमीप्रमाणें चालू आहे.

क्रांतिकारकांच्या गेल्या पिढीतील दोषां व्यक्तींचिं हें मतपरिवर्तन पाहिलें, म्हणजे, मला वाटतें, त्यांच्या मूलभूत तत्त्वज्ञानांतच कांहींतरी कच्चेपणा असावा. दोषांनाहि निराशेनें ग्रासलेलें आहे. फक्त ती बोलून दाखविण्याची दोषांची पद्धत स्वभावानुसार भिन्न आहे, एवढेंच ! पंडितजींची आणि तुझी गांठ मी एवढ्याच साठी घालून देणार होतो की, त्यांचे अमेरिकेंतील अनुभव कदाचित् तुला बोधप्रद वाटले असते. शिवाय गांधीवादावर यत्किंचितहि विश्वास नसतांना गांधींच्या चळवळीशीं समरस होऊन काम करणाऱ्या मनोवृत्तीचाहि एक नमुना तुला पहावयाला मिळाला असता !

माझ्या सगळ्याच मित्रांची तुला प्रत्यक्ष भेटण्याची फार इच्छा होती. कोणत्याहि चळवळीला एकसुत्रापणा यावयाचा म्हणजे तिला प्रेरणा आणि चालना देणाऱ्या व्यक्तीचे तिच्या निरनिराळ्या घटकांशीं

प्रत्यक्ष संबंध घावयाला नकोत काय ? त्याहि वृष्टीनें तूं नागपूरला येण्याचें नाकारण्यांत चूक केलीस, असें नाहीं तुला वाटत ?

तुम्हा
जयसिंग

२

कृष्णा बिल्डिंग, परळ
१८ मार्च १९३०

प्रिय जया,

सप्रेम नमस्कार. माझ्या नकारामुळे तुमची किती निराशा होईल, याची मला जाणीव होती; व तुम्हां सर्वांशीं प्रत्यक्ष संबंध येण्याच्या वृष्टीनें मी नागपूरला येणें जरूर होतें, हें तुम्हें म्हणणेंहि मला कबूल आहे. पण, माझ्या न येण्याला कांहीं कारणें असतील, हें निदान तूं तरी लक्षांत घ्यावयाला हवेंस. श्यामाचा या बाबतींतील अंदाज बरोबर आहे. पुढल्या आठवड्यांत मी बहुधा डाक्याला जाऊन येईन; व डाक्याच्या वाटेवर म्हणून नागपूरला उतरणें मला शक्यहि आहे. पण, तें शक्य नसलें, तरी अनेक कारणांमुळे सोईचें मात्र नाहीं.

तुमच्या नागपूरच्या संघाविषयी मला फारशी माहिती नाही; व येथील काँग्रेसवाल्यांचा ग्रह तर त्याच्याविषयी एकंदरीत प्रतिकूलच दिसला. पण शस्त्राचाराचा पुरस्कार करणारी कोणतीहि व्यक्ति किंवा संस्था, मग त्यांचा राजकीय दृष्टिकोन कसाहि असो, मला एकदम आपलीशी वाटते. हत्यारांच्या कायद्यानंतर हिंदुस्थानाचें ज्ञात्रतेज नष्ट करणारें जर कोणतें संकट आपल्यावर ओढवलें असलें, तर तें सध्यां चाललेला अहिंसा आणि अनत्याचार यांचा उदाउद्गो हें होय. किंबहुना

हत्यारांच्या कायद्यापेक्षांही मी अनत्याचाराचें हे प्रस्थ अधिक घातुक समजतों. हत्यारांच्या कायद्यानें फक्त आपल्या हातांतील शस्त्रें काढून घेतली; आपल्या हृदयांत धगधगणारे क्षात्रतेज कांहीं तें कायदा नाहीसें करूं शकला नाही. पण सध्यां बोकळलेलें अनत्याचाराचें तत्त्वज्ञान मात्र आपल्या दुबळ्या समाजांतील उरल्यासुरल्याहि वीरवृत्तीचा अगदीं नायनाट करून टाकणार आहे. परवांच मी सिनेमाला गेला होतो. त्या वेळीं ब्रिटिश वायुदलाचे मॅनूव्हर्स पहात असतां माझ्या मनांत एक-सारखा असा विचार येत होता कीं, युरोपांत जें महायुद्ध बहुधा येत्या दहा वर्षांत घडून येईल, त्यांत आपली निःशस्त्र व अहिंसावादा जनता बकऱ्यांमैदारांसारखी जागच्या जागी गारद होणार ! त्या विचारांनें माझ्या मनाला इतकें कांहीं सतावून सोडलें कीं, शेवटी त्या विचाराच्या भरांत मी चित्रपट अर्धाच टाकून उठून आलों ! पारतंत्र्यामुळे शस्त्राचाराला पारखें झालेलें आणि गांधीवादांमुळे अनत्याचाराचें व्रत घेतलेलें आपलें अहिंसावादी राष्ट्र वाळलेल्या गवताप्रमाणें बसल्या जागीं असहाय-तेनें होरपळून मरणार, या कल्पनेनें ती सारी रात्र मी तळमळत काढली ! अर्थात् संघांतील लष्करी तयारीचें दृश्य पाहून माझ्या मनाला हुरूप खात्रीनें वाटला असता.

स्वामीजींच्या मताविषयीं जें तूं लिहिलेंस, तें वाचून मला आश्चर्य वाटलें नाहीं. हा एक अध्यात्मिक स्वरूपाचा राजकीय दैववाद आहे; व ज्या उदात्त पण इताश मनोवृत्तीतून हा दैववाद आविर्भूत होतो, तिचा मला अगदीं लहानपणापासून अनुभव आहे. महागण्ट्रामध्ये अण्णा-साहेबांनीं आणि बंगालमध्ये अरविंदबाबूंनीं हा दैववाद प्रसृत केला. माझे वडील तुरुंगांतून सुटल्यावर अण्णासाहेबांच्या भजनी लागले; व ज्या टिळकांवर त्यांची तारुण्यांत अलोट भक्ति होती, त्यांच्याविषयीं “ बळवंतरावांनीं समर्थाप्रमाणें तपश्चर्या केल्याशिवाय राष्ट्राचें नेतृत्व स्वीकारण्याची खरी योग्यता त्यांच्या अंगीं येणार नाही ” अशी भाषा त्यांच्या तोंडून निघूं लागली. असल्या दैववादाचा पुरस्कार करणाऱ्या

पांगारकर, पुरोहित, जोग प्रभृति ठिळकशिष्यांचा एक अड्डाच त्या वेळीं आमच्या घरीं असे. हा दैववाद म्हणजे पराभूत मनोवृत्तीचा एक नमुना आहे, असें मी समजतों.

या पराभूत मनोवृत्तीचें एक हृदयस्पर्शी उदाहरण मी बनारसला कॉलेजांत असतांना पाहिलें. माझा एक बंगाली सहाध्यायी मला एक दिवस म्हणाला, “ आज मी तुला पुराणकाळांतील एक अजब क्रांति-कारक दाखवितों. ” आणि खरोखरी त्यानें जी व्यक्ति मला त्या दिवशीं दाखविली, ती जन्मभर विसरणार नाहीं मी. गंगेच्या तीरावरील एका झोंपडीत मध्यरात्रीं घेऊन गेला तो मला. झोंपडीत धुनी पेटलेली होता; व तिच्या समोर सिद्धासन घालून एक जटिल, वृद्ध तपस्वी बसलेला होता. माझ्या मित्रानें आमची ओळख करून दिल्यावर तो अगदीं मोकळ्या मनानें बोलला. त्याचें घराणें पेशव्यांचें पिढीजाद नोकर होतें; व हा तपस्वी बाळपणापासून नानासाहेबांच्या साक्षिध्यांत वाढलेला होता. सत्तावन सालच्या बंडानंतर तो त्यांच्याबरोबर नेपाळांत गेला; व पेशव्यांच्या कुटुंबाची वाताहत झाल्यावर बनारसला येऊन त्यानें संन्यास घेतला. सत्तावनच्या बंडांत आपण केलेला पराक्रम, पेशव्यांच्या निराश्रित कुटुंबाची इंग्रजांनीं केलेली ससेहोलपट, नानासाहेबांनीं मरतांना आपल्या अनुचरांकडून घेतलेलें सूड उगाविण्याचें वचन — वगैरे प्रसंगांचें वर्णन करितांना त्याच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले; व शेवटीं तो उद्गारला, “ स्वतःच्या रक्तानें न्हालेल्या दुर्योधनाची सूड घेण्याची इच्छा अश्व-त्थाम्यानें पांडवांच्या सैन्याची पोराबाळांसकट कत्तल करून तृप्त केली ! पण मी मात्र माझ्या धन्यासमोर घेतलेली शपथ अद्याप पूर्ण करूं शकलों नाहीं ! आज चाळीस वर्षे झालीं. ही धुनी पेटवून आईच्या आदेशाची वाट पहात बसलों आहे मी ! पण अद्याप कांहीं भवानी मातेचा कौल मिळाला नाहीं ! ” तुझ्या स्वामीजींना मी पाहिलेलें नाहीं. पण, तुझे पत्र वाचल्याबरोबर माझ्या डोळ्यांसमोर बनारसला बघितलेल्या त्या वृद्ध तपस्याची करुणगंभीर मूर्ति उभी राहिली !

पंडितजींचीं मते वाचूनहि मला नवल वाटलें नाहीं. मी तुला पूर्वी एकदां लिहिलेंच होतें कीं, गेल्या वर्षी पुण्याच्या टिळक स्मारकमंदिरांत इटलींतील फासिस्टांवर त्यांनीं दिलेलीं तीन व्याख्यानें ऐकून माझा त्यांच्या वक्तृत्वाविषयींचा आदर वाढला, पण व्यक्तिविषयींचा मात्र कमी झाला. त्यांची वृत्ति पावसाळी पतंगांसारखी आहे. पंख फुटलेले ते कटिक जसा प्रकाश दिसतांच त्यानें आकृष्ट होऊन त्याच्यावर झेंप घालतात, तसें पंडितजींचें आहे. ते प्रभावपूजक आहेत. बापट आणि सावरकर यांच्याबरोबर काम केलेल्या माणसाच्या ठिकाणी जें वैशिष्ट्य आणि जो कणखरपणा असावा अशी अपेक्षा आपण साहजिकच करतो, तो त्यांच्या ठिकाणीं अजिबात नाहीं. त्यामुळेंच ते आपली मूळचा भूमिका विसरून गांधीवादाशीं समरस होऊं शकले आणि इतरांनीं छेड्यावे असा उपदेश करीत आहेत. तुरुंगांतून सुटल्यावर माझे वडील अण्णासाहेबांच्या भजनीं लागले हा जसा मी त्यांचा अधःपात समजतो, तसेंच अमेरिकेहून परत आल्यावर पंडितजींनीं गांधीवादाच्या आहारीं जाऊन काँग्रेसचें प्रचारक बनावें, हाहि मी त्यांचा अधःपातच समजतो. क्रांतिवाद हा अगदीं अव्यवहार्य आहे असें मानलें, तरी त्यामुळें गांधीवाद हा स्वीकार्य कसा ठरतो, हें मला कळत नाहीं. पंडितजींचा सारा युक्तिवाद एखाद्या प्रभावपूजकाला शोभण्यासारखा आहे; स्वतंत्र बुद्धीच्या माणसाला नव्हे. गांधींच्या कार्यक्रमाला एकवार पूर्ण संधि द्या म्हणजे काय करा ? स्वतःची बुद्धि सावरमतीच्या आश्रमांत गहाण टाकून गांधींची नुसती री ओढावयाची काय ? शिवाय, १९२० सालीं गांधींच्या कार्यक्रमाला पूर्ण संधि देण्यांत आली होती, याचा विसर पंडितजींना कसा पडला ? दर दहा वर्षांनीं गांधींच्या त्याच त्या कार्यक्रमाला पुन्हा संधि देणें म्हणजे गांधीवादाच्या भोंवऱ्यांत निर्बुद्धपणानें गिरक्या खात रहाणेंच होय ! हिंदुस्थानांतील तरुण पिढी तरी निदान असला आत्मघात करावयाला तयार होणार नाहीं.

गांधीवादाशीं समरस होण्याचा उपदेश जे पंडितजी आपल्याला

आढचतेनें करतात, त्यांनीं स्वतः त्याच्या स्वरूपाचें कधीं तरी पृथक्करण करून पाहिलें आहे काय ? आधुनिक राजनैतिक मूल्यांच्या कसोटीला गांधीचें जीविताविषयीचें तत्त्वज्ञान कितपत उतरतें, याची त्यांनीं चिकित्सा केली आहे काय ? निव्वळ लोकजागृतीच्या बाबतींत गांधींनीं टिळकांच्या पुष्कळ पुढें मजल मारली, यांत शंका नाही. किंबहुना, मी तर असेंहि म्हणेन कीं, आपल्या बहुजनसमाजाची विशिष्ट मनोरचना लक्षांत घेतां त्याच्या सध्यांच्या अप्रबुद्ध अवस्थेंत टिळकांसारख्या बुद्धि-मगधान पुढाऱ्यापेक्षां गांधींसारख्या भावनेपणसक पुढाऱ्याचें नेतृत्वच त्याला अधिक मानवण्यासारखें होतें. देव आणि दैव यांच्यावर श्रद्धा ठेवून चालणारा, उच्च धर्मतत्त्वांचा उच्चार करित करित त्यांना सर्वथैव विसंगत असें आचरण करणारा आणि आपल्या पराभूत मनोवृत्तीला सात्त्विकतेचें सोज्वळ स्वरूप देणारा असा जो आपला वेदांती, दुर्बळ आणि दांभिक समाज त्याचें गांधी हे प्रतीक आणि प्रतिनिधि आहेत. स्वतःवर हाणाऱ्या आक्रमणाचा सक्रिय प्रतिकार करणें ही मनुष्याची सहज प्रवृत्ति आहे. पण, हजारों वर्षें गुलामगिरींत काढल्यामुळें आपल्या समाजांतून ही प्रतिकाराची प्रवृत्ति नष्टप्राय झाली असून, त्या प्रवृत्तीच्या या विनाशाला निर्वैरत्व आणि अहिंसा हीं सोज्वळ नांवें देऊन त्या भीरु-तेचें उदात्तीकरण करण्यांत आलें आहे. गांधींचा अनत्याचार हें सुद्धां आपल्या समाजांतील या नष्ट झालेल्या प्रतिकारसामर्थ्याचें उदात्तीकरण होय. अहिंसेच्या आणि अनत्याचाराच्या तत्त्वज्ञानांत प्रतिकाराला मुळीं कुठें जागाच नाही. तें तत्त्वज्ञान मुकाट्यानें क्लेश सोसावयाला, जे त्यांच्या आक्रमणापुढें निमूटपणें नमतें घ्यावयाला शिकवितें. मी या तत्त्वज्ञानाला पराभूत मनोवृत्तीचें तत्त्वज्ञान म्हणतो. गेली हजारों वर्षें आमचा समाज या तत्त्वज्ञानाच्या आहारीं जाऊन, जे जे बलाढ्य जेते देशांत आले, त्यांना फारसा निकराचा प्रतिकार न करतां, त्यांच्यापुढें नमतें घेत आणि अशा रीतीनें जगत आला आहे. त्या जगण्यांत ओज नाही आणि ईर्ष्याहि नाही. या पराभूत मनोवृत्तीला गांधींनीं अनत्याचार हें नांव दिलें

असून, त्याच्या पायावर हिंदी राजकारणाची पुनर्घटना करण्याचा उद्योग त्यांनी चालविला आहे.

अनत्याचारावर अधिष्ठित झालेलं गांधींचं जीविताविषयीचं एकंदर तत्त्वज्ञानहि अर्थातच अत्यंत प्रणिगामी आहे. गांधीवाद हा क्रांतिकारक आहे असें वारंवार कंठरवानें सांगितलें जातें; व थुद्द, युद्धमंडळ वगैरे शब्दांचा सध्यां जसा कांहीं सुळसुळाट झाला आहे. पण, गांधोवादाला जे क्रांतिकारक म्हणतात, त्यांना, एक तर 'क्रांति' या शब्दाचा अर्थ तरी समजत नसला पाहिजे किंवा लोकांची दिशामूल करण्यासाठीं तरी ते गांधीवादावर हा अवस्त्वारोप करित असले पाहिजेत. गांधी हे समन्वयवादी आहत, विग्रहवादी नाहीत. ही गोष्ट लक्षांत न घेतल्यामुळेंच हा अवस्त्वारोप केला जात आहे. 'क्रांति' या शब्दाचा अर्थच मुळीं असा आहे कीं, कालवृष्ट्या निरुपयोगी किंवा हानिकारक ठरलेली जुनी स्थिति नष्ट करून तिच्या जागीं कालोचित अशी नवी हितकारक स्थिति निर्माण करणें. क्रांतीचें कार्य विध्वंसक आणि विधायक असें दुहेरी असतें. गांधीवाद हें कार्य आज करित आहे काय ? जीवनाचें कोणतोंहे क्षेत्र व्या. त्यां गांधीवादाची भूमिका क्रांतिकारक म्हणजे जुन्याचा विध्वंस करून नवीनाला जन्म देणारी अशी असल्याचें दिसणार नाही; तर उलट जगांत उद्भूत झालेल्या नवीन शक्तींशीं झुंज देण्याची हिंमत नसल्यामुळें त्यांची जुन्याशीं कशीबशीं सांगड घालण्याचा प्रयत्न करणारी म्हणजे पर्यायानें प्रतिक्रांतिकारक आहे. वसाहतीच्या स्वराज्यावर संतोष मानण्याची गांधींची तयारी, चातुर्वर्ण्याला त्यांनीं दिलेली मान्यता, जमीनदारीच्या उच्छेदाला असलेला त्यांचा विरोध किंवा कामगारांत वर्गयुद्धाची भावना उत्पन्न होऊं न देण्याची त्यांची दक्षता, हें त्यांचें एकंदर धोरण काय त्यांचें तत्त्वज्ञान क्रांतिकारक असल्याचें द्योतक आहे ? उलट, गांधीवाद हा भौतिक प्रगतीला प्रतिकूल असून, आजचें प्रगत आणि सुसंस्कृत मानवी जीवन हें जास्तीत जास्त निसर्गानुगामी कसें होईल, याचा प्रयोग गांधींनीं व्यक्तिशः आणि राष्ट्रशः आरंभिला आहे. चरखा

आणि तकली हीं त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचीं प्रतीके असून, खादी हा त्यांच्या निसर्गानुगामी संप्रदायाचा गणवेश आहे. गांधीचा आग्रह केवळ जुने कायम ठेवण्याचा नाही; तर जमल्यास त्याहिपेक्षां जुनाट स्थितीचा जीर्णोद्धार करण्याचा आहे. म्हणून मी म्हणतो की, गांधीवाद हा क्रांतिकारक नाही, तर प्रतिक्रांतिकारकच आहे; इतकेच नव्हे तर दांभिकहि आहे.

पण या दांभिकतेबद्दल मी गांधींना दोष द्यावयाला मात्र तयार नाही. अनत्याचार हे ज्या वेळी त्यांनी जीवनाचे धारक तत्त्व (*Basic Principle*) आहे असे मनले, त्याच क्षणी त्यांच्या वर्तनांत दांभिकता आपोआप उत्पन्न झाली. जीवनाचे धारक तत्त्व फक्त एकच होऊ शकते; व ते म्हणजे अभ्युदयाची दुर्दम आकांक्षा. अनत्याचाराच्या तत्त्वावर जीवनाची प्रतिष्ठा करण्यासाठी धडपडणे म्हणजे द्वंद्वमय व म्हणून स्वभावतःच कलहात्मक अशा जीवनाच्या कठोर वास्तव स्वरूपाकडे दुर्लक्ष करणेच होय. निर्दिष्ट स्थिति हे अध्यात्मवाद्यांचे केवळ एक मनोराज्य आहे; व त्यांत रमण्यामध्ये जरी कदाचित् बौद्धिक आनंदाची नशा असली, तरी ते व्यवहारांत कधी उतरेल अशी आशा करणे वेढेपणाचे होईल. गांधींची मोठी चूक ही की, त्यांनी अनत्याचाराचे ध्येय स्वतःपुरते मर्यादित न करतां ते सर्व राष्ट्रावर लादण्याचा अट्टाहास चालविला आहे. व त्यामुळे व्यक्तिशः त्यांच्यापासून तो संघशः कॉंग्रेसपर्यंत आज सर्वत्र ढोंगीपणा बोकाळलेला दिसत आहे. हिंसा आणि स्तेय नको म्हणून गाईचे दूध प्यावयाचे नाही आणि बकरीचे मात्र प्यावयाचे, हा दांभिकपणा नव्हे तर काय ? जमीनदारी आणि भांडवलशाही यांची उभारणीच मुळी पिळणुकीच्या तत्त्वावर झाली आहे; व श्रमजीविकांच्या कष्टांचा अन्याय्य फायदा घेतल्याविना जमीनदारी किंवा भांडवलशाही एक क्षणभरहि टिकणे शक्य नाही. अशा या अत्याचारी वर्गाशी किसान आणि कामगार यांनी झगडा न करतां तडजोड करावी असे जो म्हणतो, तो अन्यायी आणि अत्याचारी समाजपद्धति कायम

ठेवावयाला उघड उघड मदत करीत नाही काय ? आणि गांधींनी तर या दोन्ही वर्गांना वारंवार अभयवचन दिले आहे. अमदावादच्या गिरणी कामगारांपुरती भांडवलवाल्यांशी झगडा न करण्याची आपली कल्पना त्यांनी अंमलांतहि आणली आहे. पुढे कधी काळी जर हिंदुस्थानांत गांधीराज्य खरोखरीच स्थापन झाले, तर औद्योगिक कलह उत्पन्न करण हा गुन्हा ठरून कामगारांचा संपाचा प्राथमिक हक्क हिरावून घेतला गेला, तर नवल वाटावयाला नको ! अत्याचारी समाजपद्धति जिवंत ठेवावयाला जो अनत्याचार वचनबद्ध झालेला असतो, तो अनत्याचार नव्हे; तर अत्यंत आत्मबंधक असा दांभिकपणा होय.

गांधींनी सुरू केलेल्या ज्या या कायदेभंगाच्या चळवळीला 'स्वातंत्र्य-युद्ध' असे भडक नांव देऊन तीत सामील होण्याचा आग्रह पंडितजीं-सारखे जुने क्रांतिवादी आपल्याला अडाहासाने करीत आहेत, त्या चळवळीला ते नांव कितपत शोभते याचा विचार त्यांनी केला आहे काय ? गांधींनी ही चळवळ कांहीं स्वयंस्फूर्तीने सुरू केलेली नाही; तर त्यांच्या इच्छेविरुद्ध त्यांना ती सुरू करणे भाग पडले आहे. ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध देशांत धुमसत असलेला तीव्र प्रक्षोभ लाहोरच्या राष्ट्रीय सभेत स्वातंत्र्याच्या घोषणेच्या रूपाने प्रकट झाला; व बाँबच्या ठरावावर जी चर्चा विषयनियामक मंडळांत झाली, तिच्यावरून गांधींना हे स्पष्ट कळून चुकले की, देशांतील एकंदर सुशिक्षित वर्ग तर राहोच, पण खुद्द काँग्रेसच्या अनुयायिवर्गांतहि अनत्याचारावर याकिंचितहि श्रद्धा नसणारांचीच प्रबल अल्पसंख्या आहे. लाहोरच्या राष्ट्रीय सभेमध्ये देशांतील या वादत्या अत्याचारी प्रवृत्तीच्या—जिला गांधी वारंवार 'दुष्ट शक्ति' (*The Forces of Evil*) या नावाने संबोधित असतात—सामर्थ्याची चुणूक त्यांच्या अनुभवाला आली; व परकीय सत्तेचा उच्छेद करण्यासाठीच केवळ नव्हे; तर या 'दुष्ट शक्ती'चा नायनाट करण्यासाठी त्या अहिंसेच्या प्रणेत्याने ही कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली आहे. व्हाईसरॉयाला पाठाविलेल्या निर्वाणीच्या खलित्यांत त्यांनी असे स्पष्ट

म्हटलें आहे की, “ही चळवळ सुरू करण्यांत माझा उद्देश ब्रिटिश सरकारच्या संघटित अत्याचारी शक्तीप्रमाणेंच देशांतील वर्धिष्णु असंघटित अत्याचारी शक्तीचा प्रतिकार करण्याचा आहे.” (*It is my purpose to set in motion that force as well against the organised violent force of the British rule as the unorganised violent force of the growing party of violence.*) दहा वर्षांपूर्वी असहकारितेची चळवळ सुरू करितांना गांधींचा उद्देश निर्भेळ स्वराज्यसंपादनाचा होता. पण, आजची ही चळवळ सुरू करण्यांत मात्र त्यांचा मुख्य हेतु स्वातंत्र्यप्राप्ति हा नसून देशांत बळावत असलेल्या क्रांतिकारक पक्षाच्या चळवळीला शह देण्याचा—तिचा नायनाट करण्याचा आहे. आज चालू असलेली त्यांची सारी तळमळ आणि धडपड ही स्वातंत्र्यासाठी नाही; तर स्वातंत्र्याच्या आकांक्षेनें उर्दीपित होऊन जो तरुण पक्ष निःशस्त्र वा सशस्त्र, जमेल तशी क्रांति घडवून आणावयाला उत्सुक झाला आहे, त्याला हाणून पाडण्यासाठी आहे. अशा उद्देशानें सुरू केलेल्या या चळवळीला ‘स्वातंत्र्ययुद्ध’ हें नांव कोणत्या तोंडानें द्यावें ? आणि तीत सामील तरी कशासाठी व्हावयाचें ? मी तरी या चळवळीला स्वातंत्र्ययुद्ध म्हणत नाही; तर स्वातंत्र्योपासकांच्या विरुद्ध पुकारलेलें युद्ध म्हणतो. कारण, गांधींना स्वातंत्र्यपेक्षां अहिंसा अधिक प्रिय असून, अहिंसेसाठी ते स्वातंत्र्यावर पाणी सोडावयाला बेशक तयार होतील.

सत्याचा उदो उदो करीत आरंभिलेल्या या चळवळींत क्रांति, युद्ध किंवा स्वातंत्र्य या शब्दांचा दुरुपयोग करून जनतेची जितकी पद्धतशीर फसवणूक आज केली जात आहे, तितकी ती पूर्वी कधीहि करण्यांत आलेली नव्हती. कायदेभंगाच्या चळवळीला युद्धच काय पण क्रांति म्हणून संबोधणेंहि अतिशयोक्तीचें ठरेल. शिवाय, नुसता कायदेभंग हा शब्द उच्चारल्याबरोबर जो काय बंडखोरीचा थोडासा ध्वनि त्यांतून उमटतो, तोहि ‘सविनय’ (civil) या विशेषणाची पुस्ती त्याला

जोडून गांधींनीं गारद करून टाकला आहे. जी दशा कायदेभंगाची, तीच स्वातंत्र्याचीहि. तरुण पिढीच्या समाधानासाठीं जरी स्वातंत्र्य या शब्दाचा जप गांधी सारखा करीत असले, तरी त्यांच्या मनांत मात्र वसाहतीच्या स्वराज्याशिवाय दुसरे कांहींहि नाही. वसाहतीच्या स्वराज्याची कल्पना हे भांडवलशाही मुत्सद्देगिरीचे गोंडस अपत्य आहे. आपल्या ताब्यांतील दुबळ्या राष्ट्रांना नुसती कच्च्या मालाची कोठारें बनवून टाकल्यानें बाजारपेठ या दृष्टीनें त्यांचा फारसा उपयोग होऊं शकत नाही, असें जेव्हां ब्रिटिश भांडवलशाहीच्या प्रत्ययाला आले, तेव्हां तिनें वसाहतीच्या स्वराज्याची कल्पना काढली. वसाहतींतील भांडवलदार आणि मध्यम वर्गीना आर्थिक आणि राजकीय बाबतीत दुय्यम दर्जाची भागीदारी यावयाची आणि त्यांच्या साह्यानें तेथील बहुजनसमाजाला पिळून काढण्याचा आपला क्रम अव्याहत चालावावयाचा, हे या कल्पनेचे मर्म आहे. हिंदुस्थानाला वसाहतीचे स्वराज्य देण्याचे अभिवचन ब्रिटिश सरकारच्या तोंडून बाहेर पडल्याबरोबर जे राष्ट्रीय पक्ष आज स्वातंत्र्याच्या, क्रांतीच्या आणि ब्रिटिश साम्राज्यांतून बाहेर पडण्याच्या वलगना करीत आहे, त्याची ती बडबड ताबडतोब थांबेल; व ब्रिटिश भांडवलशाहीची भागीदारी मिळण्याच्या आशेमुळे तो उलट क्रांतिविरोधी होईल. हिंदुस्थानाला वसाहतीचे स्वराज्य मिळणे म्हणजे आज राष्ट्रीय चळवळीच्या आघाडीला असलेल्या भांडवलदार आणि मध्यमवर्गीना ब्रिटिश भांडवलशाहीची भागीदारी प्राप्त होऊन ते वर्ग क्रान्तिविरोधी (*de-revolutionization of the Nationalist Bourgeoisie*) होणें होय. गांधीच्या चळवळीमुळे जर कोणती क्रांति घडून येणार असेल, तर ती ही! जया, गांधी जी ही क्रांति घडवून आणण्यासाठीं धडपड करीत आहेत, तिचे हे प्रतिगामी स्वरूप लक्षांत घेतल्याबरोबर, त्यांच्या मनानें क्रांतिकारकांच्या अत्याचारी चळवळीची एवढी दहशत कां घेतली आहे, हे तुला कळून येईल. क्रांतिकारकांचा मार्ग धोक्याचा तर आहेच, पण कदाचित् अव्यवहार्यहि असेल. तथापि, तो मार्ग बहुजनसमाजाला

स्वातंत्र्य आणि लोकशाही यांच्याकडे वेऊन जाईल, हें मात्र निःसंशय. त्यांचा मार्ग धोक्याचा असला, तरी त्यांत फसवणूक नाही. गांधी स्वतः-ला दरिद्रनारायण खुशाल म्हणवून घेवोत; पण त्यांच्या चळवळीमुळें कल्याण मात्र नवकोट नारायणांचेंच होणार आहे. असल्या या वंचक आणि प्रतिगामी चळवळींत आपण भाग घ्यावा, असें तुला खरोखरीच वाटतें का ?

जया, गांधीचे गुण मला दिसत नाहीत, असें नाही. त्यांची कळकळ, त्यांचा चिबटपणा, त्यांचें संघटनचातुर्य, त्यांचा विशाल दृष्टिकोन, स्वतःच्या मतानुसार राष्ट्राची सर्वांगांनी पुनर्घटना करण्याचे त्यांचे प्रयत्न, या त्यांच्या गुणांपुढें मी दहादां मस्तक नमवीन. पण त्यांच्या मागाहून जाणें मात्र मला कालत्रयींहि शक्य नाही. उलट, त्यांनीं पुकारलेल्या बेगडी स्वातंत्र्ययुद्धाच्या दाम्भिक स्वरूपाचा परिस्फोट करून त्यांचें तत्त्वज्ञान आणि नेतृत्व हें कसें प्रतिगामी आहे, ही गोष्ट लोकांच्या निदर्शनास आणून देणें हें मी माझें कर्तव्य समजतो. पंडितजींसारख्या बुद्धिमान पुरुषानें या युद्धांत भाग घेण्याचा उपदेश आपल्याला करावा, याबद्दल मला खरोखरीच त्यांची दया येते. आपल्या देशांतील सुबुद्ध व्यक्तींची तत्त्वनिष्ठासुद्धां किती लवचीक असते आणि एकाद्या नवीन चळवळीच्या धारक तत्त्वांची आपल्या स्वतःच्या मतांच्या दृष्टीनें कसून छाननी न करितां तिच्या भपक्यानें ते कसें भुलून किंवा भांबावून जातात, याचा पंडितजींचा उपदेश हा एक उत्तम मासला आहे. पण, आपण मात्र देशांतील वाढत्या लढाऊ चळवळीचे पाय ओढण्याच्या गांधींच्या या कारस्थानांत सामील न होतां शक्य त्या उपायांनीं ते हाणून पाडण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

पुढच्या महिन्याच्या १८ तारखेकडे लक्ष ठेव.

तुझा

जयंत

अपुरे राहिलेले प्रणयवचन

“ त्याच्या पत्रांतल्या त्या शेवटल्या वाक्याचा उमज पडला नाही मला, चारू !—”

“ कांहीं तरी विलक्षण घडणार असलं पाहिजे त्या दिवशीं ! एरवीं त्यानं लिहिलं नसतं तें वाक्य ! ”

“ मला आश्चर्य वाटतं तें या गोष्टीचं कीं, त्यानं जर एवढी तारीख दिली आहे, तर त्याला थोडंसं सूचक लिहायला काय हरकत होती ? इतका सुद्धां कां विश्वास असूं नये त्याला आपला ?—”

“ मी त्याला दोष नाही देणार त्याबद्दल, जया ! तूं पाहिलंस ना ?—तें पत्र वाचल्यावर दिदी किती तरी वेळ स्तब्ध न् गंभीर होती अगदीं; तिला कांहीं तरी कल्पना असली पाहिजे काय घडणार आहे याची ! कारण त्या दिवसापासून तिच्या वृत्तीतला उल्हास मावळून गेलाय अगदीं न् तिच्या बोलण्यांत विसंगतपणा आलाय एक प्रकारचा—”

“ खरं आहे तुझं म्हणणं ! मी जेव्हां तिला विचारलं, जयंत सूर्य-सेनाला भेटण्यासाठीं डाक्याला जातो आहे का, म्हणून, तेव्हां ती हो म्हणाली प्रथम ! पण मागाहून तिंनं निराळंच कांहीं तरी सांगायला सुरवात केली—”

“ त्याचा अर्थ एवढाच कीं, तिला कांहीं तरी नक्की माहित आहे, पण ती कांहीहि बोलायला तयार नाही त्या बाबतीत—”

“ पण असं कां ? तुझा सुद्धां विश्वास असू नये का, चारू, तिला ?—”

“जया, हा विश्वासाचा प्रश्न नाही. पुष्कळदां असं होतं कीं, कोणतीहि योजना तडीस जाण्यापूर्वीं जर तिची वाच्यता प्रमाणाबाहेर झाली, तर विघ्नें उपस्थित होतात नाहीं तिथून ! शिवाय, गुप्त संस्थांचा असा एक अलिखित नियमच आहे कीं, जें सांगण्याची गरज नाहीं तें सांगायचें नाहीं निष्कारण दुसऱ्याला—”

“पण मला चैन नाहीं तें पत्र वाचल्यापासून, चारू ! सारखें वाटतंय कीं आपणहि त्याच्याबरोबर डाक्याला जावं—”

“पण त्याच्या डाक्याला जाण्याचा तूं कां संबंध जोडतोस त्या तारखेचीं ?—”

“नाहीं. माझ्या मनानं अगदीं पक्कं घेतलंय कीं, त्याच्या डाक्याला जाण्याचा न त्या तारखेचा संबंध असला पाहिजे कांहीं तरी ! तो कांहीं सूर्यसेनाला भेटायला उगाच जात नाहीं—”

“कोणाला ठाऊक ! पण, जया, आपणहि मागें रहातां कामा नये आतां—”

“नाहीं. कदाचित् आपण आघाडीच मारूं ! रेल्वेचा खजिना लुटण्याचा आपला बेत जर तडीस गेला, तर मला वाटतं, आपलें पाऊल पुष्कळच पुढें पडलं, असं म्हणतां येईल !—तुला नाहीं वाटत आज दुपारचें आपलें वेषांतर बेमालूम साधलं होतं असं ! बिजू कांहीं ओळखूं शकली नाहीं आपल्याला पहिल्या सपाट्याला !—”

“पण का रे ! उमाला तूं कां वगळतोस अलिकडे आपल्यां बेतांतून ?—”

“कारण कांहींच नाहीं !” जयानें खांकरल्यासारखें करून म्हटलें. “त्याच्या मनाची तयारी झालेली नाहीं, असं वाटतं मला ! आजचंच पहा तूं ! आपण चौघे हरियलची शिकार करण्याच्या निमित्तानं दूर दूर भटकत गेलों; पण तो आपला मोटेवर बसून बिजूशीं गप्पा मारीत होता—”

“न मागाहून तर तीं दोघं संझ्याच्या बगीचांत कुठें अवृश्य झालीं, तीं त्यांना बोलवायला मनुष्य पाठवल्यावरच परत आलीं ! उमाची मनोवृत्ति अगदीं

भिन्न आहे, जया, आपल्यापेक्षां न त्या वृष्टीनं तुझं त्याला वगळण्याचं घोरण योग्य वाटतं मला अगदी—”

“ मनोवृत्ति फारशी भिन्न म्हणायला कांहीं मी तयार नाहीं. आपल्या-पैकीं प्रत्येक जण थोडा फार प्रेमांत पडलेला आहे. पण, विजूला न त्याला जी मोकळीक न सवलत सुदैवानं लाभली आहे, ती आपल्याला मिळाली नसल्यामुळंच आपल्या त्या बाबतींतील भावना दबल्या गेल्या आहेत इतकेंच !—”

“ असं नाहीं मला वाटत, जया ! प्रणयाची प्रवृत्ति ही तारुण्यांत अत्यंत प्रबळ असते, हें खरें. पण साहसाची ईर्ष्याहि तितकीच प्रबळ नसते का या वयांत ? तुझंच उदाहरण घे ! पारव्याप्रमाणें आपल्या आवडत्या पोरीभोंवतीं पिंगा घालात इष्काचं नशेबाज आयुष्य कंठण्यापेक्षां ससाण्याप्रमाणं आकाशांत संचार न शिकार करीत ईर्ष्येचं उत्संखल आयुष्य घालविणं तुला खचित अधिक आवडेल. प्रणय आणि पराक्रम या दांहेतहि नशा आणण्याचा गुण आहे; पण प्रणयाची नशा ही माणसाला शेवटीं दुर्बल बनविते; तर पराक्रमाच्या नशेनं मनुष्य जास्त जास्तच ईर्ष्येला चढतो. उमा जात्याच प्रणयलेलुप आहे, जया !— ”

“ कुणाला ठाऊक ! मी सुद्धां कदाचित् तसाच असेन ! त्याच्या हृदयाच्या हांकेला तत्परतेनें साद देणारी विजू मिळाली म्हणून त्याची प्रणयलेलुपता आपल्या नजरेस आली ! आपल्या हृदयाच्या हांकेला ओ देणारी कोणी भेटली नाहीं, म्हणून आपला उत्साह कदाचित् या मार्गाकडे वळला असेल ! यौवनांतील उसळत्या रक्ताचा आणि उमलत्या शक्तींचा उन्माद हा कोणत्या रूपानं प्रकट व्हायचा हें माणसाच्या अभिरुचीइतकंच त्याला मिळणाऱ्या संधीवरहि अवलंबून असतें, चारू ! मी असं ठरवून टाकलंय पण आतां कीं, उमाला कांहीं आपल्या-बरोबर ओढायचा नाहीं होतां होईल तों या भानगडीत—”

“ याचा विचार तू आधींच कां नाहीं केलास, जया ? तुला एक गोष्ट माहित नाहीं.—या पंथांत अर्धवट ओढलीं गेलेलीं माणसं हीं आपलाहि घात करतात न दुसऱ्याचाहि घात करतात पुष्कळदां !—”

त्याचे ते शब्द कानांवर पडतांच जयाच्या हातांतली सिगारेट गळून पडली.

पण चारूच्या तें लक्षांत आलें नाहीं. सप्तमीच्या चांदण्याची छायाबहुल शोभा न्याहाळण्यांत त्याचे डोळे गुंतले होते. आंव्याचे डेरेदार गर्द वृक्ष, चिंचेच्या चिमुकल्या पानांचा विरळ विस्तार, अगस्त्याच्या पानें गळून गेलेल्या पांडुरक्या फांद्या आणि संव्याचीं पर्णभारानें लवलेलीं ठेंगणां झाडें यांची त्या कलत्या चांदण्यांत दिसणारी शोभा जितकी वैचित्र्यपूर्ण तितकीच मनांत गूढता उत्पन्न करणारी होती. झोंपड्यांतून बाहेर पडलेल्या धुराला धुक्याची जोड मिळून मध्येच एखादा बगीचा त्यांनीं अर्धवट झांकून टाकल्यासारखा दिसत होता. जणुं कांहीं राखी रंगाचें विरविरीत अस्तरच त्या डुबऱ्या झाडांवर घालण्यांत आलें होतें. पलिकडच्या बाजूचें कांपणीला आलेलें गव्हाचें शेत पांढरें पांढरें दिसत होतें; व त्यांत उभे केलेलें बुजगबाहुलें पाहून त्या पांडुरक्या शेतांत आणि पांडुर चंद्रप्रकाशांत डोक्याला टापशी बांधून एखादा म्हातारा उभा राहिला असावा, असा भास होत होता. झाडांच्या लांबट सांवल्या, आंबा आणि संजी यांचा काळसर गहिरा रंग, चिंच, अगस्ति आणि शेवगा यांची अधिकाधिक विरळ होत गेलेलीं पानें व गव्हाचें लांबच लांब पसरलेलें पांढरें भुरकें शेत—सारी सृष्टि वृद्ध आणि विषण्ण दिसत होती त्या छायासंमिश्र प्रकाशांत ! मोटेच्या पाण्याचा दुरून येणारा आवाज, पिंगळ्याचें मधून मधून कानांवर पडणारें क्रंदन, चिंचेवर बसलेल्या दिवाभीताचा अंतराअंतरानें होणारा घूत्कार आणि मध्येच डोक्यावरून जाणाऱ्या वाघळाच्या पंखांची फडफड—मनाला उदास करणारे असले नाना प्रकारचे विचित्र आवाज त्या निःशब्द शांततेतून एक सारखे उठत होते ! जयाच्या हातांतून पडलेली सिगारेट मातीच्या ढकळावर जळत होती. तिच्याकडे लक्ष जातांच त्याचा हात एकदम घट्ट धरून चारून विचारलें, “ करे, बोलन कां नाहींस, जया ? ”

“ मी बोलत नाहीं का ? तूंच बोलनां बोलतां मध्येच गप्प झालास एकदम ! कसलें एवढं ध्यान लागलें हातं तुझें, चारू ?—”

“ ध्यान ?—मी तुझ्या महाराष्ट्राचं रूप न्याहाळून पहात होतो. तुमच्या-कडलीं हीं शेतं, हे डोंगर न या नया पाहिल्या, म्हणजे माझ्या मनांत पुष्कळदां असं येतं कीं, तुम्हीं महाराष्ट्रीय इतके रुक्ष आणि गंभीर असावेत हें साहजिक आहे अगदीं ! पाण्याच्या लाटांवर नाचणाऱ्या चांदण्याचं निर्भय हास्य किंवा विपुल जलसिंचनानं बहरलेल्या वेलींचं विलोल नृत्य ज्यांच्या डोळ्यांना सदैव पहायला मिळतं त्या आम्हां बंगाल्यांचा स्वभाव तरल आणि भावनेतकट असावा हें जितकें नैसर्गिक, तितकाच उन्हांनं होरपळून गेलंले उबडेवाघडे डोंगर आणि पाण्यासाठीं हपापलेली रखरखीत काळी जमीन यांच्या सांनिध्यांत वाटलेल्या तुम्हां महाराष्ट्रीयंचा स्वभाव विचारी आणि भावनाविमुख असावा यांत नवल नाही ! मी प्रथम मुंबईला गेलों, तेव्हांचा प्रसंग नेहमीं आठवतो मला ! नागपूरला आल्यापासून समुद्र दृष्टीस पडला नव्हता माझ्या. म्हणून जयंताला मी म्हटलं, मुंबईस गेल्याबरोबर पहिल्यांदा सागरदर्शन घडवलं पाहिजेस तूं मला ! म्हणून त्या दिवशीं संध्याकाळीं तो मला जुहूला घेऊन गेला. तिथलें तें मर्मर ध्वनि करणारं रमणीय तालवन आणि त्या ध्वनीनं गुंगूनच जणुं कांहीं पुढं पुढं येत असलेल्या समुद्राच्या लाटा पाहून मला अगदीं वेड्यासारखं झालं ! मी धांवत धांवत त्या लाटांकडे जाऊन त्यांचं फेसाळ पाणी डोक्यावर घेतलं ! मला रडूं कोसळलं आणि त्या वाळूंत एखाद्या शिंगरासारखा हुंदडलों मी ! जयंता मिस्किलपणानं हंसत होता माझा तो सारा पोरकटपणा पाहून ! मी त्याला सांगितलं मागाहून, मनुष्य मायदेशावर म्हणून जें प्रेम करतो, तें कांहीं एखाद्या अमूर्त कल्पनेवर नव्हे ! बंकिमबाबूंचं ‘ वंदेमातरम् ’ तुम्हां महाराष्ट्रीय-यांच्या कानाला जरी लिबलिबीत न नेभळं वाटलं, तरी त्यांतले नादमधुर शब्द आम्हां बंगाल्यांच्या अंतःकरणांत आपल्या मातृभूमीची करुणकामल मूर्ति उभी करतात ! तिच्या तरुलतांचें मृदु आंदोलन आणि नदीनिधारांचें मंजुळ गायन यांचे पडसाद ते आमच्या मनांत उठवितात ! पण माझें हें बोलणें ऐकून जयंता हंसला आणि थड्डेन म्हणाला, “ समाजवादी क्रांतिकारकाला स्वतःचा देश ही चीज माहित असतां कामा नये, चारू ! ” जयंतासारख्या क्रांतिवाद्याच्या तोंडची ही भाषा ! नवल नाही, बंगालमध्ये क्रांतिकारकांची परंपरा

गेलीं तीस वर्षे अप्रतिहत चालूं असतां महाराष्ट्रामध्ये तिला मधून मधून खंड पडलेला दिसावा ! बंगाल्यांतील पहिल्या कादंबरीकारानें तरुण पिढीला कांतीचा संदेश दिला, तर महाराष्ट्रांतील पहिल्या कादंबरीकारानें समाजसुधारणेचे धडे शिकविले. बंगाल्यांतील पहिल्या जहाल पुढाऱ्यानें कधीं कायद्याचा मुलाजा केला नाही; तर महाराष्ट्राचा पहिला जहाल पुढारी आमरण कायद्याच्या मर्यादेत राहून झगडला. जया, तुम्हां महाराष्ट्रीयींच्या या बुद्धिवादाच्या प्रखरतेमुळे साऱ्या भावना आहाळून जळून जातात ! पण मनुष्य नुसता बुद्धीनें चालत नाही. सामान्य माणसाला केवळ बुद्धिगम्य अशा अमूर्त कल्पनेबद्दल आकर्षण वाटणं अशक्य आहे. त्याच्या मनाला आणि बुद्धीला आकृष्ट आणि उद्दीपित करण्यासाठीं कांहीं तरी प्रतीक, कसल तरी दृश्य चिन्ह लागत असतं ! सोव्हियटांनीं सुद्धां आपल्या रक्तध्वजावर विळा आणि कोयता रेखाटला आहे ! ‘वंदेमातरम्’ला जे लोक नाकं मुरडतात, त्यांना सृष्टि ज्या अनेक भाषांनीं आणि भाषांनीं मानवी मनाशीं बोलते, त्यांच्या सामर्थ्याची जाणीव नाही !—”

“पण, चारू, ही एक बाजू झाली ! महाराष्ट्राचे आजचे पुढारी आणि लेखक हे बुद्धिजीवां वर्गातून वर आलेले आहेत. शहरी संस्कृतीत मुरलेल्या त्यांच्या पढीक मनाला निर्गर्भ आकर्षण नसावं, यांत नवल नाही. त्यामुळंच आमच्या कवींच्या आणि लेखकांच्या निसर्गवर्णनांत जिवंतपणा आणि जातिवंतपणा इतका कमी आढळतो. वातचक्राच वर्णन करण्यासाठीं आमच्या केशव-सुताला शेलेषासून स्फूर्ति घ्यावी लागते ! शहरी संस्कृतीनें मानवी जीवनाचा असा कांहीं अजब सांचा निर्माण केला आहे की, त्या सांचातून घडलेल्या माणसांची स्वाभाविकता आणि सहृदयता या दोन्ही नष्ट होऊन जातात; व पढीक वातावरणांत वाढत्यामुळं त्यांची संवेदनक्षमता इतकी कांहीं बधिर होऊन जाते की, सृष्टीच्या विशाल हृदयाची धडधड त्यांच्या हृदयाला जाणवत नाही; तिची चराचरांत घुमणारी शब्दातीत वाणी त्यांच्या कानांना ऐकूं येत नाही. व्हिटमननें म्हटलें आहे की, त्या थोर मूक भूमातेचें वक्तृत्व तिच्या लेकरांना कळल्याशिवाय रहात नाही (*to her children the words of the eloquent dumb great Mother never fail*) पण ही

त्या निसर्गोपासकाची प्रौढी आमच्या पढीक पांढरपेशांनी खोटी पाडली आहे ! मायदेशाचा शेवटचा निरोप घेतांना जाँ ख्रिस्तोफनं हिरवळीचं पुनःपुन्हा चुंबन घेतल्याचं वर्णन जेव्हां मी वाचलं, तेव्हां त्याच्याप्रमाणे माझ्याहि डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले ! आमच्या मराठी वाङ्मयांत नाही म्हणायला शिवरामपंतांच्या कादंबऱ्यांमध्ये मात्र अशा तऱ्हेचा जिव्हाळा दृष्टीस पडतो. जमीन आणि पाणी यांच्यावर ज्यांचं जीवित अवलंबून आहे अशा श्रमजीवी वर्गातून जेव्हां माणसं पुढं येतील, तेव्हां आमचं राजकारण आणि वाङ्मय ही दोन्ही अधिक जिवंत आणि प्रभावी होतील. जयंताच्या मनावरून तूं एकंदर महाराष्ट्राच्या मनोरचनेची कल्पना करू नकोस, चारू ! जयंताचं मन म्हणजे पोलाद आहे नुसतं !— पण काय रे, उमाचा पत्ता नाही ! हींदोधं गेलीं कुठं ? चल बर ! आपण पाहं या तरी—”

“ इतकं भिण्याचं कारण नाही, जया ! पालिकडल्या संन्याच्या बगीचां-तच असतील कुठं तरी ! आपण गेल्यानं विरस मात्र व्हायचा त्याच्या हितगुजाचा—”

चारू उठतां उठतां हंसून उद्गारला.

+

+

+

+

आणि खरोखरीच संन्याच्या बगीचाच्या टोंकाला असलेल्या विहिरीवरील मोटेच्या बांधावर तीं दोघें बसलीं होती. संन्याच्या फुलांचा बहर आतां बहुतेक सर्व गळून गेला होता. पण, उरल्या सुरल्या फुलांचा सुवास आणि आंब्याच्या मोहराचा परिमळ यांच्या संमिश्र गंधानें वातावरणांत मादकता उत्पन्न झाली होती. संन्याचीं दुबरीं झाडें त्या सौम्य चंद्रप्रकाशांत काळसर दिसत होती; तर त्यांच्या काळ्याभोर आळ्यांतील सोकलेल्या पाण्याचा तवंग सायीसारखा पांढुरका दिसत होता. चंद्र अगस्त्याच्या झाडाआड असल्यामुळें त्या दोघांच्या अंगावर चांदण्याचे कवडसे पडले होते. छाया आणि प्रकाश यांची त्या रमणीय दृश्यांत झालेली मनोहर सरमिसळ म्हणजे जणुं कांहीं त्यांच्या प्रणयसंभ्रमानें चाळवलेल्या भावनांचें प्रतिबिंबच होतें.

रहाटाच्या ब्दांड्याला ओठगून तीं दोघें बसलीं होती. तिनें आपलें मस्तक त्याच्या खांद्याला टेंकलें होतें; व त्याचा गाल तिच्या मस्तकाला बिलगला होता.

त्या चमत्कारिक प्रसंगानंतर इतक्या एकांतांत भेटण्याची ही प्रथमच संधि लाभली होती त्यांना !

“—मग तूं वचन दिलें पाहिजेस, उमा, मला असल्या भानगडींत पुन्हा कधी पडणार नाही म्हणून—”

“ तूं असं कांहीं बोलायला लागलीस कीं नाहीं म्हणजे संशय येतो तुझा मला, विजू !—”

“ कसला रे ?—” तिनें एकदम उठून त्याच्याकडे पहात विचारलें.

“ तूं काकांशीं त्या बाबतींत काहीं तरी बोलली असशील असा—”

“ उमा, तूं ही तिसऱ्यांदा शंका घेतली ओडेस माझ्याविषयीं ! पुन्हा जर तूं त्या दिवसाची आठवण दिलीस मला अशा रीतीनें तर आपलं जमायचं नाहीं मुळींच !—”

“ पण त्या दिवशीं घडलेल्या त्या प्रसंगामुळेच आपल्याला एकमेकांच्या हृदयाची ओळख पटली ना ? मग त्याच्या आठवणीनें एवढं चिडून जाण्यासारखं काय आहे त्यांत ?—”

“ तुला नसेल. पण मला आहे. माझ्या आवडत्या माणसाला मी ज्या दिवशीं चोरी करतांना पाह्यलं, त्याची आठवण सहन नाहीं होत मला अगदीं—”

“ चोरी ?—विजू, शब्दांचे अर्थ कळत नाहीत तुला—”

“ शब्दांचे नाहीं कळले तरी चालतील. पण कृत्यांचे अर्थ कळले पाहिजेत. तुला तर ते मुळींच कळत नाहीत—”

“ कोणत्या कृत्याचा अर्थ कळला नाही मला ?—”

त्यानें रागानें विचारलें.

“ सगळ्याच ! नाहीं तर जयाच्या नाडीं लागून तूं अशा रीतीनें वागला नसतास ! जयाचा स्वभाव निराळा, तुझा निराळा—”

“ तुझं म्हणणं असं आहे का, विजू, कीं तुझ्यावर प्रेम करण्यापलीकडे मी दुसरं कांहींसुद्धां आयुष्यांत करूं नये ?—”

“तें सुद्धां नीट करतां येत नाहीं तुला—”

“मग प्रेम कसं करायचें तें शिकव तरी मला तूं !”

त्यानें हाटकून तिची हनवटी वर करून चुंबनाच्या अपेक्षेनें आपलें तोंड तिच्या तोंडाजवळ नेलें.

त्याबरोबर तिनें त्याचा हात बाजूला करून आपली मान दुसरीकडे वळविली.—तत्क्षणींच तिच्या त्या नितळ, गोऱ्यापान मानेवर चांदण्याचा कवडसा पडला.—

तेव्हां त्या उजळलेल्या जागेचें त्यानें पुनःपुन्हा चुंबन घेतलें आणि तें घेतां घेतां हळूच तिच्या कानाच्या नाजुक पाळीला दंश केला—

“अग आई ग ! ही काय रे तुझी प्रेम करण्याची पद्धत ?—”

त्याच्या तोंडावर हात ठेवीत तिनें किंचित् रोषानें म्हटलें.

“मग तुझी पद्धत तूं कां नाहा शिकवीत मला ?”

तो तिच्या त्या हाताचें चुंबन घेत म्हणाला.

“शिकवीन. पण तूं वचन दे मला आधीं—”

त्याचा चेहरा एकदम गंभीर झाला व तिच्या खांद्यावर दोन्ही हात ठेऊन स्थिर दृष्टीनें तिच्याकडे पहात त्यानें तिला विचारलें—

“खरं सांग मला, विजू ! थड्डा नको. तूं आज हा सारखा वचनाचा हट्ट काय घेऊन बसली आहेस ! जयाला मी साथ देऊं नये असं वाटतं का तुला ? मी त्याचा सहकारी व्हायला अपात्र आहे अशी समजूत आहे का तुझी ?—”

ती क्षणार्ध स्तब्ध होती.

नंतर त्याचे हात हळूच आपल्या खांद्यावरून काढून घेऊन ती म्हणाली,
“उमा, तूं रागावतां कामा नयेस मी आतां सागणार आहे तें ऐकून. जया पहिल्यापासूनच अतिशय व्रात्य आणि करारी. साहेब एवढे तापट न जिद्दी असूनसुद्धां त्यांचें कांहीं चाळलं नाहीं त्याच्या निर्धारपुढें ! त्याच्यासारखा जर तुझा स्वभाव धाडसी असता, तर मागितलं नमनं असलं वचन तुझ्याजवळ मी ! पण त्याचा कडवेपणा तुझ्यांत नाही. शिवाय साहेबांचीहि मला फार भीति

वाटते ! आपल प्रेग जर सफल व्हायला हव असेल, तर सोडला पाहिजेस हा नाद तू—”

यावर तो कांही बोलला नाही. त्या पिस्तुलाच्या प्रसंगापासून जयाचें जें या बाबतीत त्याच्याशी तुटक वर्तन होत असे, त्याची आठवण झाली त्याला एकदम; व स्वतःच्या अपात्रतेची जाणीव होऊन त्याचें मन व्यथित झालें.

“ उमा, तू बोलत कां नाहीस ? माझ्या बोलण्याचा राग आला का तुला ?—”

“ तुझ्या बोलण्याचा राग कशाला येईल, विजू ? मला स्वतःचाच राग आला ! माझ्या लायकीविषयीं तुझें मन साशंक आहे. आणि तरीहि अशा नालायक माणसावर प्रेम करावेंस वाटतं तुला, विजू ?—”

“ तू नालायक आहेस असं कधीं रे म्हटल मी ? फक्त जयाचा न तुझा स्वभाव भिन्न आहे आणि म्हणून तू भलत्याच बाबतीत त्याची साथ करूं नयेस एवढंच सांगितलं मी तुला ! उमा, तू वचन नाहीं देणार मला ?—”

“ देतो ! पण तें जर मोडलं गेलं पुढं मागं माझ्या हातून तर तू दोष नाहीं देतां कामा मला—”

“ हें काय रे ? मग वचन कसलं तें ?—”

तो कांही बोलला नाही.

“ उमा, तू विचार कसला करतो आहेस एवढा ? ”

“ माझ्या नालायकीचा—”

“ कांही तरी बोलतोस ! मी जवळ असतांना माझ्याशिवाय दुसरा कसलाहि विचार करतां कामा नयेस तू—”

“ पण तू स्वतःच तर मला विचार करायला लावतेस !—विजू, तुला खरच वाटतं का कीं माझ्या भोंवतालचीं सारीं माणसं आपआपल्या परीनं स्वतःच्या आयुष्याचं सार्थक करण्यासाठीं झटत असतां मी मात्र एखाद्या भंगड माणसाप्रमाणं प्रणयाच्या नशेंत आयुष्य घालवावं ? तुला तरी असला अळणी आयुष्यक्रम असलेला प्रियकर फार दिवस आवडेल का ? ज्या तीन घराण्यांशीं आपला अत्यंत निकट संबंध आहे, त्या घराण्यांतील प्रत्येक पुरुषानं स्वतःच्या

कर्तव्यगारीची चमक कोणत्या ना कोणत्या तरी रीतीन दाखविलेली आहे ! मग मीच तेवढे तुझ्या प्रेमपाशांत स्वतःला गुरफटून घेऊन निष्क्रिय जीवन कंठावं असा आग्रह तूं कां धरतेस ? तुझ्या प्रेमाचा एवढा जबर मोबदला, असली विचित्र किंमत तूं कां मागतेस, विजू ? माझ्या कर्तव्यगारीवर तुमचा कोणाचाच विश्वास नाही, याची जाणीव आहे मला. इतरांच्या अविश्वासाची तितकीशी पर्वा करित नाहीं मी. पण, आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या आपल्या प्रियकरणीचा जर आपल्या कर्तृत्वावर विश्वास नसेल, तर तिच्या मनांत आपल्याविषयीं केव्हां ना केव्हां तरी अत्यंत तीव्र असा अनादर उत्पन्न झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं हे मला समजतं; न म्हणून तुझ्या प्रेमाची भीति वाटते मला. पुढे मागे माझी कर्तृत्वशून्यता पाहून तुला माझा वीट येण्यापेक्षां तुझ्या प्रेमाचा लोभ मी आतांच सोडलेला बरा असं मला वाटूं लागलंय तूं तें वचन मागितल्यापासून ! प्रेमाची भावना ही मोठी विचित्र आहे, विजू ! जगांत इतकी विचित्र भावना दुसरी क्वचितच असेल. एकीकडे हें मत्सरी प्रेम अशी अपेक्षा करते की, त्याच्या-शिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि विषयाला प्रेमिकाच्या हृदयांत थारा मिळतां कामा नये. पण त्याबरोबरच त्या प्रेमाची उत्कटता टिकवण्यासाठीं त्याला सतत कांहीं तरी आकर्षण, कांहीं तरी नावीन्य लागत असतं ! प्रेमाइतकी मत्सरी पण गुणलोलुप भावना जगांत दुसरी सांपडणार नाही. विजू, तूं आपल्या प्रेमाची भलतीच किंमत मागूं नकोस. त्यामुळं आपल्या दोघांच्याहि आयुष्याचं मातेरं होईल !—”

बोलतां बोलतां त्याच्या डोळ्यांत अश्रु आले; व ते तिच्या वृष्टीस पडूं नयेत म्हणून त्यानें मान फिरविली.

ती उठून त्याच्या अगदीं जवळ गेली; व त्याच्या गळ्यांत आपले हात घालण्याचा तिनें प्रयत्न केला.

“ नको नको, विजू !— ”

“ तो एकदम बाजूला होऊन दुःखानें उद्गारला.

आपल्या हातून चुकून जाया झालेल्या आपल्या आवडत्या पक्ष्याला आपण नंतर मायेनें कुत्र्याळण्यासाठीं हात पुढे केले असतां, तो जसा भीतीनें

पंस फडफडावीत दूर होण्याची धडपड करितो, तशी हालचाल होती त्याची ती !

“ नाही, नाही. मी तुझ्या जवळ कसलेंहि वचन मागत नाही; मागणार नाही, उमा !—” ती पुन्हां त्याच्या जवळ जाऊन म्हणाली आणि त्याच्या खांद्यावर तिने आपलें तोंड ठेकलें.

प्रथम तिच्या श्वासाचा स्पर्श त्याच्या उघड्या मानेला जाणवला, नंतर तिच्या ओठांच्या स्पर्शानें त्याचें शरीर थरारून गेलें.

त्यानें हळूच तिचें तोंड वर उचललें आणि तिच्या ओठांना आपल्या ओठांनीं स्पर्श केला.

अगदीं त्याच क्षणाला, एवढा वेळ अगस्त्याच्या फांदीआड असलेला चंद्र थोडा खाली येऊन, त्याचा हंसरा प्रकाश त्यांच्या अंगावर पडला.

आणि त्या प्रकाशांत त्यांना एकमेकांचीं आसवांनीं भिजलेलीं मुखें स्पष्ट दिसली.

त्याबरोबर तीं एकमेकांना अगदीं वृद्धतेनें विलगलीं.

आणि तिच्या ओठांत ओठ मिसळलेले असतांनाच तो तिला कांहीं तरी सांगूं लागला—

—पण तें त्याचें प्रणयवचन पुरतें होण्यापूर्वीच त्यांच्या कानांवर हांक पडली—

“ उमा ! उमा !—”

“ अगबाई, जया न् चारू जवळ आलेले दिसताहेत—”

ती त्याच्यापासून गडबडीनें दूर होत उद्गारली.

“ हो, जयाचीच हांक ही !—” तो गडबडीनें उठून कपडें नीट करीत म्हणाला.

आणि त्याच्या विषण्ण मनांत एकदम अशी कल्पना आली कीं, जयाच्या हांकेमुळे आज जसें आपलें प्रणयवचन अपुरें राहून आपल्याला विजूपासून दूर व्हावें लागलें, तसेंच पुढें आयुष्यभर तर घडणार नाही ना ?

सत्याच्या नांवावर केलेली प्रतारणा

“तुझं त्या दिवसाचं भाषण मोरूपेक्षां सुद्धां जहाल झालं अस ऐकलं मी, प्रिया !—”

सर महादेव हातांतील कांटा प्लेटवर ठेवून नॅपकिननं जिवणीच्या कडा पुशीत म्हणाले.

“असं ? मला तर कांहींच कल्पना नाही. कदाचित् काकांना माहित असेल !—”

“माझ्याकडे रिपोर्ट आला नाही तुझ्या भाषणाचा, प्रिया, अद्याप !—”

यादवराव अगदीं निर्विकार मुद्रें म्हणाले.

“त्याला कशाला ओढतोस मध्ये ? भाषण करतांना तू शुद्धीवर नव्हतास असं दिसतंय मला तुझ्या या बोलण्यावरून !—”

“आतां तरी शुद्धीवर आला आहे का तो, ददा ? नाही तर त्यानं काकांना अशा रीतीनं उगाच टोमणावलं नसतं—”

“नाहीं, राधा, मी काकांना टोमणावण्याच्या उद्देशानें बोललों नाही तसं ! नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणं त्यांच्याकडे रिपोर्ट आला असेल माझ्या भाषणाचा, अशा समजुतीनं म्हटलं तसं मी—”

“माझ्याकडे रिपोर्ट आला नाही आणि आतां येण्याचाहि संभव नाही, प्रिया ! आजच रजा मंजूर झाली माझी—”

“रजा ? केव्हां घेतलीस आणि कां घेतलीस तू ? नव्या गृहमंत्र्यांशीं

जमलं नाही का तुझं, यादव ? तू माझा माणूस म्हणून त्रास तर दिला नाही त्यांनीं तुला काहीं ? तू सांगायला हवं हातंस मला सगळं रजा घेण्यापूर्वी !—”

सर महादेव हातांतील चमचा खाली ठेऊन रोषयुक्त आश्चर्याने उद्गारले.

“ नव्या गृहमंड्यांचा यांत काहीं संबंध नसल्यामुळेच मी बोललों नाही आपल्याजवळ, ददा ! आपले आणि माझे संबंध त्यांना अर्थातच माहीत आहेत. पण, त्यांची एका शब्दानेहि कधी मला जाणीव न देतां मोठ्या संभावितानें वागले ते माझ्याशी ! मी रजा घेतली ती मनस्ताप असल्यामुळे ! आणि त्याच कारणांमुळे मी नागपूर सोडून हे उन्हाळ्याचे तीन महिने बंगलोरला घालविणार आहे, ददा !—”

पण यादवरावांचं हें शेवटलं वाक्य सरसाहेबांनीं ऐकलं कीं नाही कोण जाणें. ते एकदम संतस आवाजांत उद्गारले—

“ मनस्ताप ! कसला आला आहे मनस्ताप ? माझ्या तालमीत वाढलेल्या माणसाच्या तोंडीं असली भाषा शोभत नाही, यादव !—”

यादवरावांकडे बघून ते हे शब्द रागारागाने उच्चारित असतांना संतापातिरेकानें फुगलली त्यांच्या मानांची शीर विद्युद्दीपाच्या झगझगात प्रकाशांत प्रियदर्शनला स्पष्ट दिसली—

—आणि विषय बदलण्याच्या हेतूनें तो काहीं बोलणार, तोंच यादवराव अगदीं लीनतेनें म्हणाले—

“ माझ्या मनस्तापाचीं कारणं मी आपल्याला सांगितलेली आहेत, ददा ! ”

“ होय. माझ्या लक्षांत आला तुझ्या बोलण्याचा अर्थ ! पण मला तीं कारणं त्या वेळीं पटलीं नाहींत आणि आजहि पटत नाहींत. जे वर्डाल माणसांची अवज्ञा करून बेकामपणानें वागतील, ते प्रायश्चित्त भोगतील आपल्या त्या अविचाराचं ! पण त्यांच्यां बेजबाबदार वर्तनामुळे कच खाऊन आपण आपल्या कर्तव्याला चुकणें भित्रेपणाचं आहे. तू अशा रीतीनें वागशील असं वाटलं नव्हतं कधीं मला, यादव ! माझ्या भोंवतालच्या प्रत्येक माणसानें माझी निराशा करायची ठरवली आहे का रे ?—

सर महादेवांनीं इतक्या दुःखपूर्ण आवाजांत ते शब्द उच्चारले कीं, त्यांवर

काय बोलावें हें कोणालाच समजेना. क्षणमात्र सारीच मडळी स्तब्ध होती. जेवणाला नुकताच प्रारंभ झाला असल्यामुळे अर्ध्यावरून उठणेंहि शक्य नव्हतें. सरसाहेबांनीं रुमालानें तोंडाला आलेला घाम पुसला; व मुकाट्यानें प्लेटमधील पदार्थ चमचानें खावयाला सुरवात केली. त्याबरोबर इतरांचेंहि जेवण पुन्हा सुरू झालें.

पण, ती क्षणोक्षणीं अधिकाधिक दुःसह होत चाललेली निःशब्दता कशा रीतीनें नष्ट करावी, हें मात्र कोणालाच सुचेना.

शेवटीं सरसाहेबांच्या उजव्या हाताला बसलेल्या प्रियंवदेनें त्यांना हळूच विचारलें, “आजच्या टाइम्समध्ये आलेलें पं० मालवीयांचं राजीनाम्यांचं पत्र वाचलंत का आपण ?—”

“वाचलें. कां बरें ?—”

“त्यांनीं भलत्याच मुद्यावर राजीनामा दिला असं नाहीं वाटत आपल्याला ?”

“मी तुम्हांला सांगतों त्यांतला खरा मुद्दा !” बं० गुप्ता मध्येच हंसून म्हणाले.

“हें आर्थिक स्वायत्ततेचं जें चव्हाट वळलय त्या बुद्ध्यानें आपल्या पत्रात, त्यांत कांही अर्थ नाहीं, प्रियंवदावाई ! बिर्ला शेठजींनीं तगादा लावला असेल राजीनामा या म्हणून; तेव्हा पंडितजींनीं हें टॅरिफ विलाचं निमित्त सांगून कसं तरा एकदां उपरणं झाडलय निरुपायानं ! काँग्रेसचे पुढारी महात्मा गांधीजी हे बजाज शेठजींच्या मुठींत, तर हिंदु महासभेचे पुढारी महामना मालवीयजी हे बिर्ला शेठजींच्या मुठींत ! पंडितजी लोकमताचा जोर पाहून पश्चात् बुद्धीनें वागत आले आहेत आजपर्यंत !—”

“त्यांच्यासारख्या पापभीरु माणसाविषयी आपण असं कसं बोलतां ?” प्रियंवदेनें किंचित् नाराजीनें म्हटलें.

तिच्या गोच्यापान कपाळाला त्या ईषट्भूभंगानें पडलेल्या नाजूक आठ्यांच्या रेषांकडे लालस दृष्टीनें पहात बं० गुप्ता मोठ्यानें हंसून उद्गारलें—

“पापभीरु ?—होय. पापभीरु खरेच ! पण पाप करायला भितात या अर्थीनं मात्र नव्हेत हो ! तर भीत भीत पाप करतो तो पापभीरु या अर्थीनं !

संस्थानिकांची खुशामत करण्यांत, भांडवलवाल्यांच्या तंत्रानं वागण्यांत आणि ब्रिटिश सरकारशीं अंतःसूत्र ठेवण्यांत महात्माजी आणि पंडितजी यांत अधिक तरबेज कोण हे सांगणं कठीण जाईल ! एक सत्यावतार, तर दुसरा धर्मावतार !”

“ आपण निष्कारण एका थोर पुरुषाची नालस्ती करतां आहांत, गुप्ता-साहेब ! पंडितजी जर सच्चे देशाभिमानी नाहीत तर काय तुमच्यासारख्या सरकारी वकिलांला देशाभिमानी म्हणावं लोकांनी ?—”

प्रियदर्शन एकदम रागानें उद्गारला.

त्याबरोबर प्लेटमधील पदार्थ हळूहळू खात तो संवाद इतका वेळ संथपणानें ऐकत असलेले सर महादेव म्हणाले, “ अरे, इतकं एकदम रागवायला काय झालं तुला, प्रिया ? नालस्ती ही कीर्तीची सांवली आहे. कीर्तीच्या प्रखर प्रकाशांत जो मनुष्य जीवनाचा मार्ग आक्रमित असतो, त्याची सांवली ही नालस्तीच्या रूपानें पडायचीच ! त्यांत एवढं चिडून जाण्यासारखं काय आहे ? पंडितजींच्या देशाभिमानाबद्दल शंका घेतल्याचा जसा तुला राग येतो, तसा ना० शास्त्र्यांच्या देशाभिमानाविषयीं संशय व्यक्त केल्याबद्दल तुला कधीं आला आहे का रे ? देशाभिमानाच्या कल्पनांत सुद्धां प्रकार न् प्रती असतात ! गांधी-सारखा दुसरा देशाभिमानी मनुष्य नाहीं असं तुला वाटतं. पण एखाद्या अराजक क्रांतिकारकाच्या किंवा समाजवाद्याच्या मतानं गांधी हे ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचे प्रच्छन्न हस्तक ठरतात हे तूं विसरूं नकोस ! शिवाय प्रियंवदेनं जी शंका काढली तिच्यांत तथ्य आहे थोडंसं. पंडितजींनीं राजीनामा दिला, तो खरोखरी गांधींच्या चळवळीला मिळत असलेला वाढता पाठिंबा लक्षांत घेऊन ! ती गोष्ट नाकारण्यांत अर्थ नाहीं. बिल्ही शेटजींनीं त्यांना राजीनामा द्यायला सांगितलं असेल किंवा नसेलहि. पण त्यांच्यासारख्या मुरब्बी न् वस्ताद माणसाच्या ही गोष्ट सहज लक्षांत येण्यासारखी आहे कीं, या वेळीं जर आपण गांधींना साथ दिली नाही, तर आजपर्यंत आपण देशाभिमानी म्हणून जो लौकिक आणि लोकप्रियता मिळविली ती सारी संपुष्टांत येईल ! मला तर असं वाटतं कीं, विठ्ठलभाईंचा सल्ला घेऊनच पंडितजींनीं राजीनामा दिला असून, स्वतः विठ्ठलभाईं हि राजीनामा देतील त्यांच्या पाठोपाठ ! प्रिया, तुला वाटतं तितकीं हीं

माणसं सरळ किंवा सोज्वळ नाहीत ! त्यांना वित्तपेणा नसेल कदाचित् ! पण लोकेषणा मात्र खास आहे. आणि जगांत पैशासाठी जितक्या लबाड्या केल्या जातात, त्यापेक्षा कितीतरी जास्त लबाड्या कीर्तीसाठी आणि नेतृत्वासाठी केल्या जातात ! कारण पैसा हे किती झाले तरी केवळ एक साधन आहे. या लोकशाहीच्या युगांत लोकप्रियता आणि नेतृत्व कायम ठेवण्यासाठी कर्तबगार आणि महत्वाकांक्षी माणसे कोणते कृत्य करतील, याचा कांहीं नेम उरलेला नाही ! लोकमत हे ज्या दिवशी राजसत्तेचे अधिष्ठान झाले, त्या दिवशी राज्य-सत्ता ही लक्ष्मीपेक्षांहि लहरी आणि थिछर होऊन बसली !—”

बोलतां बोलतां सरसाहेबांनीं चमचानें सूपचा घुटका घेतला.

सरसाहेबांच्या त्या मार्मिक भाषणानें मध्यंतरी निर्माण झालेली विषण्णता पूर्णपणें नाहीशी झाली; व गंभीरपणानें चाललेल्या त्या भोजनप्रसंगांत आतां उल्हास उत्पन्न झाला. आपण केलेलें विषयान्तर इतकें यशस्वी झालेलें पाहून प्रियंवदाहि संतुष्ट झाली. तिनें पुन्हां त्यांना विचारलें—

“ मग पंडितजींचं राजीनाम्याचं पत्र योग्य वाटतं आपल्याला ?—”

“ होय. आपल्या राजीनाम्यासाठीं इंपिरियल प्रेफरन्सचा मुद्दा निवडून काढण्यांत त्यांनीं मोठाच मुत्सदीपणा दाखविला आहे, यांत शंका नाही. एका परीनं गांधींच्या चळवळीला जोडच दिली त्यांनीं ही एक नवी ! देशांत मिठाचा कर मोडण्याची चळवळ सुरू असतां ब्रिटिश सरकारनं तिच्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून साम्राज्यसवलतीचं तत्त्व हट्टानं देशावर लादण्याचा प्रयत्न करावा, या परता दुसरा अविवेक कोणता ? खरोखरी, पंडितजींनीं अगदीं योग्य वेळीं आणि योग्य कारणं देऊन राजीनामा दिला आहे ! त्यांच्या राजीनाम्याच्या मागें जाऊन त्यांचे हेतु हुडकीत बसण्यांत अर्थ नाही ! तसले आरोप कोणावरहि करतां येतील. राजकारणांत इतकी कुटिलता ही असायचीच—असलीच पाहिजे ! ”

“ पण गांधी तर आपलं राजकारण सत्यावर उभारलं असल्याचा बाणा बाळगतात, तें कसं काय ? ” हिमगौरीनें मध्येच विचारलें.

“ती सुद्धां एक मुत्सद्देगिरीचीच भाषा आहे, हिमा ! रावसाहेब रानडे इंग्रजी राज्याला ईश्वरी वरदान म्हणत असत; व या त्यांच्या मताबद्दल स्वतःकडे सान्या देशाभिमानाचा मक्का आला आहे असं समजणाऱ्या जहालांनी त्यांचा कांहीं थोडी थोडकी टवाळी केली नाही. पण, त्या जहालांना ही साधी गोष्ट कळली नाही की, मराठ्यांच्या सत्तेच्या अभ्युदयावर ज्या महापुरुषाने इतका स्फूर्तिदायक ग्रंथ लिहिला, तो पारतंत्र्य हे ईश्वरी वरदान आहे असें जेव्हां म्हणता तेव्हां त्याचं तें विधान वाच्यार्थानं घेणं मूर्खपणाचं आहे. हिंदुस्थानाच्या कल्याणासाठीच आम्ही हिंदी लोकांवर राज्य करित आहोत अशी भाषा तोंडाने बोलत बोलत त्याचा पद्धतशीर रक्तशोष करणाऱ्या ब्रिटिश मुत्सद्यांना शह द्यायला इंग्रजी राज्य हे ईश्वरी वरदान आहे असें तोंडाने म्हणत म्हणत त्यांच्या विरुद्ध चळवळीची उठावणी करणाऱा तितकाच धूर्त मुत्सद्दी आपल्यांत निवाला याबद्दल आम्ही आनंद मानायचा की त्याला नावे ठेवायची ? टाटांच्या कारखान्यांतील मजूर हे सुस्थिति असल्याबद्दल जो जाहीर प्रशस्तिपत्रक देतो किंवा भोपाळांत रामराज्य नांदत असल्याची घोषणा जो निःशंक मनाने करतो, त्याचें सत्यसंघटत्व, आपलें ब्रम्हचर्य पणाला लावून परिक्षितीला उठविणाऱ्या श्रीकृष्णाच्या सत्यवादिताच्या सदरांत घालावे लागेल ! शिवाय सत्य सत्य म्हणजे तरी काय ? सत्य सापेक्ष असतें, हे तर झालंच ! पण, राजकारणांत ही त्याची सापेक्षता तत्त्वं, पक्ष आणि परिस्थिति यांच्यामुळे इतकी कांहीं वाढते की, शेवटीं एका माणसाचें सत्य हे दुसऱ्या माणसाच्या दृष्टीनें असत्य ठरल्याशिवाय रहात नाही. ज्या गांधींनीं १९२२ साली चौरीचुऱ्याला दंगा झाल्याबरोबर बारडोलीचा संकल्पित सत्याग्रह एकदम तहकूब केला, तेच गांधी य वेळीं कोणी कितीहि अत्याचार केले तरी आपण पुढं टाकलेलं पाऊल मागं घेणार नाहीं असें जाहीर करितात, यावरूनच राजकारणांतील सत्य हे किती चंचल आणि सापेक्ष असतें, हे आपल्याला कळलें पाहिजे. राजकारण म्हणजे उदात्त तत्त्वांचा तोंडाने उद्धोष करणारें संभावित आणि संघटित कौटिल्य !—”

“म्हणजे राजकारणांत चारित्र्याची गरज नाही असं समजायचं का, ददा ?—”

“ नाही. राजकीय चारित्र्य ही एक अगदी स्वतंत्र वस्तु आहे, प्रिया ! ज्या सर्वसाधारण नीतितत्त्वांच्या अनुरोधाने समाजाचे एकंदर व्यवहार चाललेले असतात, व ज्यांच्या कसोटीला लावून आपण सामान्य माणसांच्या चारित्र्याचा बरेवाईटपणा ठरवितो, तीं लौकिक नीतितत्त्वे लोकोत्तर प्रतिभेच्या आणि कर्तृत्वाच्या व्यक्तींना लागू करणे अन्यायाचे ठरेल. आद्यऋषींच्या वाणीमागून अर्थ धांवत जातो, असें भवभूतीने म्हटले आहे. त्याचप्रमाणे अलौकिक व्यक्तींच्या चारित्र्यामागून नीतितत्त्वे धांवत जातात, असें म्हटले तर ते चूक होणार नाही. ज्यांचे बुद्धिसामर्थ्य अचाट असते, त्यांच्या बौद्धिक आणि मानसिक गरजाहि अचाट असतात; व त्या तृप्त करून घेतांना जर त्यांच्या हातून लौकिक नीतितत्त्वांचे उल्लंघन झाले, तर जगाने त्याबद्दल त्यांना जाब विचारणे न्याय्य ठरणार नाही. त्यांच्या खाजगी वर्तनाचा उपसर्ग जोपर्यंत सार्वजनिक कार्यांना होत नाही, तोपर्यंत लोकांना त्याची दखल घेण्याचे कारण नाही. “ माझ्या सार्वजनिक जीवनावर आयलंडचा हक्क आहे. पण माझे खाजगी जीवन हे सर्वस्वी माझे स्वतःचे आहे, ” या पार्लेमेंटच्या उद्घाटनाचे मर्म न ओळखल्यामुळेच आयलंडची अपरिमित हानि झाली ! अंगीकृत कार्याविषयी अविचलित निष्ठा, सार्वजनिक बाबतीत चोख वर्तन आणि लोकांची प्रतारणा न करण्याची वृत्ति या तीन गुणांनाच मी राजकीय चारित्र्य समजतो; व त्या दृष्टीने गोखले, टिळक आणि मोतीलालजी हे तिघेहि मला आपआपल्या परीने चारित्र्यवान् मुत्सद्दी वाटतात—”

“ गांधींना नाही आपण चारित्र्यवान् समजत ?—”

“ प्रिया, तू अगदीच सरळ मुलगा आहेस ! ” इतका वेळ गंभीरपणाने बोलत असलेले सरसाहेब हंसून उद्गारले. “ मी गांधींचे नांव घेतलं नाही यावरूनच तुला कळायला हवं होतं की, त्यांच्या राजकीय चारित्र्याविषयी माझे मत अनुकूल नाही—”

“ ते कां बरं ?—”

“ गांधींचे खाजगी जीवन अत्यंत शुद्ध आहे, याबद्दल मला शंका नाही मुळीच. तसेंच, हातीं घेतलेल्या कार्याविषयी त्यांची निष्ठाहि अमर्याद असते. पण.

लोकांची प्रतारणा करण्याच्या बाबतीत मात्र त्यांनीं युरोपांतल्या निर्दोषलेल्या मुत्सद्यांवरहि ताण केली आहे ! ‘एका वर्षांत स्वराज्य’ हा त्यांचा शब्द-प्रयोग तुझ्या लक्षांत आहे ना ?— मला तो शब्दप्रयोग ऐकला म्हणजे लॉयड जॉर्जच्या ‘हॅंग द कैसर’ या शब्दप्रयोगाच्या जोरावर हुल्लड माजवून जिकलेल्या निवडणुकीची आठवण होत असे !”

“ पण आपल्याच भाषेत बोलायचं म्हणजे तो शब्दप्रयोग वाच्यार्थानं घेणं न्यायाचं होणार नाही, दहा !— ”

“ बरोबर बोललास तू ! पण, ‘एका वर्षांत स्वराज्य’ हा शब्दप्रयोग वापरून लोकांच्या कल्पनाशक्तीला झुलविण्यापूर्वी लोकांची कुवत गांधींनीं कां लक्षांत घेतली नाही ? असहकारितेचा कार्यक्रम अक्षरशः आणि एकदम अंमलांत आणणें अशक्य आहे हें गांधींना दिसत नव्हतें काय ? जर दिसलें नसेल तर गांधींनीं स्वतःची प्रतारणा केली असें म्हटलें पाहिजे; व दिसूनहि जर त्यांनीं तो शब्दप्रयोग वापरला असेल तर त्यांनीं लोकांची प्रतारणा केली असें म्हटलें पाहिजे ! कालच त्यांनीं एका भाषणांत असें सांगितलें कीं, “ एक तर मला जें हवें आहे तें घेऊन तरी मी परत येईन किंवा माझें प्रेत तरी समुद्रावर तरंगतांना दिसेल ! (*Either I shall return with what I want or my dead body will float in the ocean.*) ” असली भाषा म्हणजे निव्वळ हुल्लडबाजी आहे, प्रिया !—”

यावर प्रियदर्शन कांहीं बोलला नाही. सरसाहेबांच्या त्या विधानामुळे जें उपरोधिक स्मित भोवतालच्या मंडळीच्या डोळ्यांत खेळलें, त्यामुळे तो अगदीं वरमल्यासारखा झाला. जेवण आतां बहूतेक संपलेंच हें; व चपराशानें आणलेल्या कांचपात्रांत हात धुऊन सरसाहेबांनीं उठण्याच्या अपेक्षेनें एकवार सभोवती नजर फेंकली.

त्यांच्या मागोमाग सारी मंडळी उठून बाहेरच्या पटांगणांत आली. लगेच चपराशानें बांधीचे पेलें भरून दिले. तिचा घुटका घेत घेत बॅ. गुप्तांनीं सरसाहेबांना म्हटलें—

“ गांधींना अद्याप अटक करण्यांत आली नाही हें आश्चर्य आहे मोठें !—”

“ आश्चर्य कसलं आलं आहे त्यांत ? इर्विन हा धिम्मा माणूस आहे. तो पहातो आहे की, गांधींना कितपत पाठिंबा मिळतो ! परवां दिव्हीला शिया परिषदेपुढे मोठे मुत्सद्देगिरीचें भाषण करून त्यानं मुसलमानांना गांधींच्या चळवळींतून फोडण्याचा डाव शिताफीनं टाकला आहे ! गांधी दांडीला पोचल्यावर जर सर्व देशभर सत्याग्रहाची उठावणी झाली, सर सरळ दडपशाहीला सुरवात होईल ! तोंपर्यंत गांधींना परळून उगाच लोकक्षोभ कशाला उत्पन्न करील तो ? ”

सर महादेव कॉफी चमचानें ठवळीत म्हणाले.

“ बाकी आपल्या नागपुरांत त्या मानानं चळवळीला बराच जोर आहे. नाही, प्रिया ? ”

राधामोहनने प्रियदर्शनकडे पहात उपरोधिक आवाजांत म्हटलें.

“ खरंच राधा, तूं सुद्धां आपल्या कौन्सिलांतील जागेचा राजीनामा देऊन या चळवळींत भाग घ्यावास अशी सूचना आहे माझी तुला ! तुझ्यासारख्या बुद्धिमान् माणसाची जोड जर या चळवळीला मिळाली, तर तिचें सामर्थ्य किती तरी वाढेल !— ”

प्रियदर्शनने तितक्याच उपरोधबुद्धीनं उत्तर दिलें.

त्या दोन भावांमध्ये तो तशा रीतीनें चाललेला संवाद सरसाहेबांना आवडला नाही. कारण अर्धवट प्यालेला कॉफीचा कप एकदम टेबलावर ठेवून ते उद्गारले—

“ राधा, प्रिया, अरे, एका कुटुंबांतल्या माणसांनीं एकमेकांना अशा रीतीनं उपरोधिक बोलणं म्हणजे एकमेकांच्या हृदयाला घेरें पाडणं आहे ! असल्या कुत्सित बालण्यामुळेच परस्परांविषयीं मनं विटून अखेर कुटुंबांत फाटाफूट होते ! आपसांतले मतभेद हे स्पष्ट आणि सरळ शब्दांनीं एकमेकांना सांगावेत नेहमी !— ”

राधामोहन यावर कांही बोलला नाही. तो त्यांना अदबानें अभिवादन करून बें. गुप्ता यांच्यासह आपल्या खोलींत गेला. जेवणानंतरच्या कॉफीपानांत तो कधीच भाग घेत नसे. फक्त आपल्या वाडिलांचें कॉफीपान संपेपर्यंत तेथें थांबण्याची त्याची पद्धत होती.

तो गेल्यावर सरसादेवांनीं चपराशानें पुढें केलेल्या तबकांतील विडा तोंडांत घातला; व ते यादवरावांकडे वळून म्हणाले, “ तूं खरोखरीच बंगलोरला जाणार आहेस का, यादव ?—”

“ होय, ददा ! रजेचे तीन महिने प्रांताबाहेर दूर कुठें तरी घालवायचा विचार आहे माझा !—”

“ मग माझ्याबरोबर पंचमढीला येणार नाहीस तूं नेहमीप्रमाणं ?—”

“ आपण केव्हां निघणार आहां ?—”

“ मी पहिल्या तारखेलाच निघायला हवं होतं खरोखरी ! सर मॉटेग्यूनीं इथून जातांना तशी आठवण मला दिलीहि ! पण, मी इथून गेल्यावर मागं काय घंडल याची खात्री नसल्यामुळं मला धीर होत नाहीं न.ग.पूर सोडण्याचा ! गेल्या पंधरा वर्षांत पंचमढीला जाण्याच्या बाबतींत एप्रिलची पहिली तारीख चुकली नव्हती माझी कधी ! वय झाल्यावरसुद्धां माणसाला कुटुंबाच्या काळजीतून मुक्त होतां येऊं नये, हें खरोखरी दुर्दैव आहे !—”

ते ! प्रयाकडे पाहून बोलत होते. पण तो अगदीं स्तब्ध उभा होता. विद्यु-दीपाचा झगझगीत प्रकाश त्यांच्या तोंडावर पडला होता. त्या प्रकाशांत त्यांच्या आरक्तगौर चेहऱ्यावरील प्रत्येक सुरकुती आणि कानशिलांवरील फुगलेल्या शिरा स्पष्ट दिसत होत्या. त्यांच्याकडे पहातां पहातां प्रियदर्शनच्या मनांत एकदम विचार आला,—या महिना दीड महिन्यांत त्यांची प्रकृति खालावली तर नाही ? आणि ती खालावयाला आपलें वर्तन तर मुख्यतः कारण झालें नसेल ?—

तोच ते पुन्हा यादवरावांना म्हणाल, “ तूं सगळीं मंडळीं बरोबर घेऊन जाणार आहेस बंगलोरला ?—”

“ हो. विचार तरी आहे तसा. पण सगळीं मंडळीं बरोबर येतीलच असं काय नेम ?—”

“ म्हणजे ? मी अर्थ समजलों नाही तुझ्या बोलण्याचा ? ”

“ आज सकाळींच विजू सांगत होती मला, जया नागपूर सोडून कुठंही बाहेर जायला तयार नाहीं म्हणून !—”

यादवरावांचे ते निराशायुक्त उद्गार ऐकून सर महादेव संताप आणि

आश्चर्य यांनीं पुन्हा अगदीं लाल होऊन गेले. त्यांना काय बोलावें, हें सुचेना. आपल्या समोर उम्या असलेल्या प्रियदर्शनकडे आणि यादवरावांकडे ते टकमका पहात होते. त्यांच्या कपाळावरची शीर फुगली होती; व नाकपुड्यांचें स्फुरणहि स्पष्ट दिसत होतें. ते अगदीं स्तब्ध होते फक्त गुडघ्यावर एकांत एक गुंतवून ठेवलेले त्यांचे हात मात्र सारखे हलत होते.

त्यांची ती चमत्कारिक स्तब्धावस्था पाहून प्रियदर्शनला भीति वाटली. आपल्याकडे बघत असलेल्या त्यांच्या त्या भेदक डोळ्यांत शून्यता उत्पन्न होत असल्याचा भास त्याला झाला; त्यानें हळूच यादवरावांना खूण करून त्यांच्याशीं कांहीं तरी बोलण्याविषयीं सुचविलें.

तेव्हां त्यांनीं हळूच इंग्रजीत विचारलें, “आम्हांला जायला परवानगी आहे ना आपली ?—”

त्यांच्या त्या प्रश्नाचा अपेक्षित परिणाम झाला. सरसाहेबांनीं एकदम त्या मूर्खनेतून दचकून सावध होऊन त्यांना विचारलें, “काय म्हणालास तूं ?—”

“कांहीं नाहीं. म्हटलें, आम्हांला जायची परवानगी आहे ना ?—”

“हो. प्रिया, तूंहि निघालास का ?—”

“कांहीं काम असेल तर थांबतो—”

“काम ? माझें काय काम असणार आहे तुझ्याशीं ?” ते विमनस्कतेनें उद्गारले.

“मी उद्यांच बहुतेक पंचमढीला जायला निघेन. तूं जर मोकळा राहिलास तर जरूर ये तिथं ! कांताची प्रकृति कशी आहे ? मी नेली असती तिला आपल्याबरोबर पंचमढीला ! पण ती कांहीं तयार व्हायची नाहीं तुला सोडून तिथं यायला !—तिच्या प्रकृतीची काळजी घे !—”

त्यांचें बोलणें संपण्याचें लक्षण दिसेना; व प्रत्येक शब्दाबरोबर त्यांची मनोव्यथा वाढत असल्याचें स्पष्ट दिसत होतें.

प्रियदर्शनला तें दृश्य बघवेना. तो मध्येच म्हणाला, “मी जमल्यास जरूर येईन पंचमढीला ! मग आम्हीं जायचें ना आतां ?—”

“ ठीक. गुड नाईट !—”

त्यांनीं कपाळावर हात ठेवून अगदीं सावकाश म्हटलें.

त्यांच्या तोंडून ते अनुज्ञेचे शब्द बाहेर पडतांच यादवराव आणि प्रियदर्शन त्यांना अभिवादन करून झपाझप पटांगणाच्या पहिल्या फाटकाशीं आले. त्याबरोबर तेथें उभ्या असलेल्या गुरवा पहारेकऱ्याने त्यांना अदबीनें लवून सलाम केला; स्टँडमध्ये ठेवलेली प्रियदर्शनची सायकल बाहेर काढली.

तोंच यादवराव त्याला म्हणाले, “ माझ्या गाडीतूनच चल तूं आज, प्रिया. मला तुझ्याशीं बोलायचेंय थोडंस !—”

तो क्षणार्ध घुटमळला. पण लगेच त्यानें म्हटलें, “ ठीक आहे !—”

—आणि तो आंत बसला.

यादवराव त्याला गाडी चालू करतां करतां म्हणाले, “ प्रिया, कां कोणाला ठाऊक ! पण मला सारखें मद्याच पासून वाटतेंय कीं, ददांची न आपली भेट कांहीं पुन्हां होणार नाही—”

प्रियदर्शन कांही बोलला नाही.

त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु ठिबकत होते.

युगांतराची साक्ष देणारे अश्रू

कांता बागेंत एकटीच उभी होती.

पण तो एकटेपणा तिच्या आतां अंगवळणीं पडला होता.

आज तिचा तो आवडता दिलरुवाहि तिच्याजवळ नव्हता. मनुष्य ज्या वेळीं एकांतासाठीं आसुसतो, त्या वेळीं त्याला आपल्या अंतर्मनाचें अस्तित्वसुद्धां दुःसह होतें. मग तिच्या हृदयांतील शब्दातीत भावनांना साथ देऊन बोलत्या करणारें तें वाद्य जर तिला आज नकोसं झालें असलें, तर त्यांत नवल काय ?

तिचें मन अत्यंत अस्वस्थ होतें. पडक्या घरांत जशा पाकोळ्या गिरक्या घेत असाव्या, तसे सकाळीं घडलेल्या त्या प्रसंगाविषयीचे विचार तिच्या उदास मनांत सारखे घोळत होते.

आज सकाळीं सर महादेवांनीं मुद्दाम मोटार पाठवून तिला आपल्या भेटीसाठीं बोलावून नेली होती. ते पंचमढीला जाण्याच्या गडबडीत होते. ती आली त्या वेळीं त्यांचा प्रातरुपहार चालला होता. वेताच्या सुंदर टेबलावर चहा, टोस्ट, निरनिराळ्या प्रकारचीं बिस्किटे आणि वड्या, ताजी आणि सुकीं फळें वगैरे पदार्थ ठेवलेले होते. मालिनी आणि ऊर्मिला त्यांच्यासमोर ठेवलेल्या खुर्च्यावर बसल्या होत्या.

ती आंत आल्याबरोबर सर महादेव न्हाणाले, “ ये, बैस कांता ! कशी काय प्रकृती आहे तुझी ? दर आठवड्याला नेमानं मार्टिनकडे जात असतेस ना तूं ?—”

“ हो. कालच प्रकृती पाहिलीन् तिनं माझी. सध्यां तरी सारं कांहीं ठीक आहे म्हणाली ती !—”

कांतानें लीनतेनें उत्तर दिलें; व मालिनीच्या शेजारीं असलेल्या रिकाम्या खुर्चीवर ती बसली.

ऊर्मिलेनें तिच्या कपांत चहा ओतला; व सरसाहेबांकडे पाहून म्हटलें, “ ददा, तुम्ही ताईला कां नाहीं घेत बरोबर आपल्या ? नाहीं तरी प्रिया आतांशा दिवसभर घरीं नसतोच ! मग हिला तरी इथं राहून काय करायचंय ? ”

“ असं कसं म्हणतां तुम्ही ? भाऊजी दिवसभर घरीं नसले म्हणून काय झालं ? ते जोंपर्यंत नागपुरांत आहेत, तोंपर्यंत सध्यांच्या स्थितींत तरी त्यांना हलतां येत नाहीं इथून ! पुरुष घरांत राहोत वा न राहोत. ते जोंपर्यंत घर अजिबात सोडून जात नाहींत, तोंपर्यंत त्यांची आणि घराची आपल्याकडून होईल तितकी काळजी घेणं हें काम आहे बायकांचं !—”

“ बरोबर आहे तुझं म्हणणं, मालिनी ! ” सरसाहेब आपल्या समोर बसलेल्या दोन्ही सुनांकडे आदरमिश्र कौतुकानें पहात उद्गारले. “ पुरुषांचं पाऊल घरांत टिकत नाहीं म्हणून बायकांनीं जर घराची आवाळ केली, तर जगांतील शेंकडा नव्वद संसार धुळीला मिळतील उद्यां ! संसाराच्या बाबतींत पुरुषांपेक्षां बायकांची जबाबदारी मोठी आहे, ऊर्मि !—”

“ पुरुषांवर जबाबदारीच नाहीं मुळीं कसली, ददा !—”

ऊर्मिलेनें संन्याच्या फोडी सोलून सरसाहेबांच्या पुढें ठेवीत किंचित हंसून म्हटलें.

“ खरं आहे तुझं म्हणणं, पोरी ! निदान तुझ्या दोघां भावांना तरी जबाबदारी म्हणजे काय चीज आहे याची जाणीव नाहीं मुळींच !—”

त्यांचें भाषण अशा रीतीनें अप्रिय विषयाकडे वळत असल्याचें पाहून कांतानें मध्येच विचारलें, “ आपण कालच निघणार होतां असं ऐकलं होतं मी !—”

“ होय. पहिला बेत होता खराच तसा ! पण काल सकाळीं उठल्या-बरोबर माझ्या मनाचा निश्चय होईना. तुला माहितच आहेत कारणं ! पण काल

संध्याकाळीं सर माँटेग्रूचं आग्रहाचं पत्र आलं ! तेव्हां असा विचार केला कीं, आपण इथं राहिलों तरीहि कांहीं होणार तें टळत नाहीं. मग चारः पावलं दूरच असलेलं काय वाईट ? म्हणून काल रात्री निघायचं नक्की ठरवलं न् सकाळीं तुझ्याकडे गाडी पाठविली—”

“ पण, दहा, मो तर असं ऐकलंय कीं, आपल्या प्रांतांत कांहीं दडप-शाही सुरू होणार नाहीं इतक्यांत ?—”

“ कोणी सांगितलं, पोरी, तुला ?—”

सरसाहेबांच्या कपाळाला एकदम रागानें आंठचा पडल्या.

पण ऊर्मिलेचें त्यांच्या चेहऱ्याकडे लक्ष नव्हतें. ती त्यांच्यासाठीं संध्याच्या फोडी सोलून तयार करित होती. ती एकदम अलडपणानें उद्गारली—

“ काल गुसाबाबू सांगत होते, पंचमढीला जाण्यापूर्वीं ना० नायडूंची न् त्यांची.....”

“ कोणाची ?—”

सरसाहेब कडाडले.

त्याबरोबर ऊर्मिलेच्या हातांतील संध्याची फोड गळून पडली; व तो विषय काढण्यांत आणि त्याहिपेक्षां तें नांव उच्चारण्यांत आपण केवढी चूक केली आहे, हें तिच्या तत्क्षणींच लक्षांत आलें.

नवे गृहमंत्री ना० बॅ. नायडू हे सर महादेव यांच्यापेक्षां वीस वर्षांनीं लहान होते; व त्यामुळें त्या दोघांत स्पर्धामूळक तेढ उत्पन्न व्हावयाला खरोखरी कांहीं कारण नव्हतें. सर महादेव यांची ज्या वर्षीं गृहमंत्री म्हणून नेमणूक झाली, त्याच वर्षीं ना. नायडू हे स्वराज्यपक्षातर्फे जयलपूर विभागांतून कौन्सिलांत निवडून आले. डॉ. मुंजे हे तेव्हां स्वराज्यपक्षाचे पुढारी होते; व डॉक्टरसाहेबांचा सरसाहेबांशीं अनेक वर्षांचा खाजगी स्नेह असल्यामुळें त्यांचें धोरण गृहमंत्र्यांना फक्त जरूर तेथें विरोध करण्याचें असे. त्यांच्या या स्नेह-संबंधामुळें अशीहि एक कंठी स्वराज्यपक्षांतील कांहीं जहाल सभासदांनीं उठविली होती कीं, मंत्रिपदाचा स्वीकार करून सरसाहेबांच्या सहकारितेनें प्रांताचा राज्यकारभार आपल्या हातांत घेण्याची मसलत डॉक्टरसाहेबांच्या

मनांत घोळत असल्यामुळेच ते गृहमंत्र्यांना करावा तसा जोरदार विरोध कौन्सिलांत करीत नाहीत.

बॅ. नायडू हे ती कंडी उठविणारांत प्रमुख होते; व डॉक्टर मुंजे यांच्या या कारस्थानाची कागाळी पं. मोतीलालजींच्या कानांपर्यंतहि त्यांनी नेऊन पोचविली. पुढें हिंदुमुसलमानांचा समेट घडवून आणण्यासाठीं पंडितजी नाग-पूरला आले असतां सर महादेव यांनी त्यांना आपल्याकडे चहाला बोलाविलें. त्या प्रसंगीं स्वराज्यपक्षाच्या धोरणाविषयी बोलणें चालू असतां पंडितजींनी आपल्या कानांवर आलेल्या या कागाळीची हकीकत सर महादेवांना सांगितली.

तेव्हां सरसाहेब हंसून म्हणाले, “डॉक्टरसाहेबांचा आणि माझा स्नेह लक्षानपणापासूनचा आहे. मण आपणहि त्यांना आतां चांगले ओळखत असाल, असें मी समजतां. त्यांना ज्या दिवशीं आपल्या धोरणाप्रमाणें चालणें अशक्य होईल, त्या दिवशीं ते सरळ विरोध करायला उभे रहातील. पक्षांत राहून अशा प्रकारचीं कारस्थानें करणार नाहीत—”

“—महाराष्ट्र ब्राह्मणांना असा शापच आहे, पंडितजी, कीं दोन महा-राष्ट्र ब्राह्मण कोणत्याहि कारणामुळे एकत्र आले, तरी इतर लोकांना लगेच कारस्थानाचा संशय येतो !” डॉ. मुंजे मध्येच म्हणाले.

“पण माझे हे शब्द आपण लक्षांत ठेवा, पंडितजी ! ज्यांनीं ही कंडी आमच्या विरुद्ध उठविली आणि तिची कागाळी आपल्या कानांपर्यंत नेऊन पोचविली, ते गृहस्थ मात्र अनुकूल संधि दिसतांच काँग्रेस आणि स्वराज्यपक्ष या दोहोंचाहि त्याग करून माझ्या जागेवर येऊन बसण्याचा प्रयत्न केल्या-शिवाय रहाणार नाहीत !—”

सर महादेव यांचें हें भाकित अक्षरशः खरे ठरलें. बॅ० नायडू हे स्वराज्य-पक्षांतून लवकरच निघाले; व पुढील निवडणुकींत ‘स्वतंत्र राष्ट्रीय’ म्हणून कौन्सिलांत निवडून आले. मात्र काँग्रेसपासून त्यांची ज्या प्रमाणांत फारकत होत गेली, त्या प्रमाणांत त्यांचा सर महादेव यांच्याविषयीचा विरोध बाढत गेला.

त्यांच्या या विरोधाचें वर्णन करितांना कौन्सिलांतील राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी श्री. खापर्डे यांनीं एकदां असा मार्मिक टोमणा त्यांना मारला होता कीं,

“ माझे मित्र बॅ. नायडू हे आपली मूळर्चा भूमिका सोडून जसजसे कॉंग्रेसमधून दूर जात आहेत, तसतशी त्यांची गृहमंत्रिपदाविषयीची आस्था वाढत चालली असून, सध्यां सर महादेवांकडून होत असलेला त्या पदाचा दुरुपयोग त्यांना जास्त जास्त दुःसह होत चालला आहे ! ”

पण या विरोधाबद्दल जों जों बॅ. नायडू यांचा राष्ट्रीय पक्षाच्या सदस्यांकडून उपहास होत गेला, तों तों त्याची धार जास्तच तीव्र होत गेली; व सर महादेव हे हंगामी गव्हर्नर झाल्यावर त्यांच्या नेमणुकीच्या कायदेशीरपणाविषयी शंका व्यक्त करण्यापर्यंत त्यांच्या खुनशीपणाची मजल पोचली. त्यामुळे सरसाहेबांच्या एरवीं अत्यंत उदार आणि राजकीय पक्षभेदांच्या बाबतीत विस्मरणशील असलेल्या मनांत बॅ. नायडू यांच्याविषयी कायमचा उबग उत्पन्न झाला; व त्यांचे नांवहि आपल्यासमोर कुणी उच्चारलेले त्यांना सहन होत नसे.

“ हं ! काय सांगत होते गुप्ताबाबू, ऊर्मी ? ”

सरसाहेबांनी तिच्याकडे वळून विचारले. त्यांचा आवाज आतां नरमला होता; व आपल्याला अप्रिय असलेले नांव आपल्या लाढक्या मुलीनें उच्चारले याबद्दल त्यांना प्रथम आलेला राग कमी होऊन त्याची जागा आतां जिज्ञासेनें घेतली होती.

वाचतांना चूक केल्याबद्दल मुलाला दूरढावले असतां ते जसे वर न पाहतां पुन्हा निमुटपणाने वाचण्याचा प्रयत्न करिते, त्याप्रमाणे ऊर्मीला त्यांच्याकडे न पाहतां अगदीं संथपणाने म्हणाली—

“ गुप्ताबाबू सांगत होते, ना० नायडू पंचमढीला जाण्यापूर्वी त्यांची न् गुप्ताबाबूंची भेट झाली असतां, दडपशाही सुरू करण्याच्या बाबतीत आपल्या प्रांताचा नंबर सगळ्यांच्या शेवटीं लागेल, असे उद्गार नव्या गृहमंत्र्यांनी त्यांच्याजवळ काढले—”

“ नव्या गृहमंत्र्यांच्या अंगावरील सफेद खादीला शोभण्यासारखेच उद्गार आहेत त्यांचे हे ! रायपूर, उमरावती, जबलपूर वगैरे ठिकाणी जी धरपकड आज चालली आहे, ती काय दडपशाही नव्हे ! खरं बोलण्याच्या न् बोलण्या-

प्रमाणं वागण्याच्या कलेंत नव्या गृहमंत्र्यांइतका तरबेज इसम दुसरा सांपडणार नाही कुणी !—”

तो विषय थांबविण्याच्या उद्देशाने कांताने मध्येच विचारले, “ चहा झाल्याबरोबर लगेच निघणार !—”

“ होय. ” सर महादेव हातांतील घड्याळाकडे पाहून म्हणाले; व लगेच चहाचा उरलेला घोट घेऊन त्यांनी चपराशाला आपले कपडे आणण्याची आज्ञा केली.

त्याबरोबर त्या तिथी तिथून उठल्या; व पालिकडच्या बाजूला ठेवलेल्या खुर्च्यावर बसल्या.

त्यांचे कपडे घालून होत आहोत, तोंच दोन्ही मोटारी कमानीखाली येऊन उभ्या राहिल्या. त्यांनी लगेच त्या दोघांना आंत बसण्याची सूचना केली; व किंचित् करड्या आज्ञांते ते चपराशाला म्हणाले—

“ छोटा साबूळ बुला देव जलदी !—”

नंतर आपल्यासमोर उभ्या असलेल्या कांताला ते म्हणाले, “ प्रकृतीची काळजी घे नीट आपल्या. दर तीन दिवसांनी पत्र आलं पाहिजे तुझं आम्हांला ! त्याला शिक्षा झाल्याबरोबर पंचमढीला निघून ये ! मग इथं राहण्याचं कांहीं कारण नाही—”

एवढे बोलून ते एकदम थांबले.

ती यावर कांहीं बोलली नाही. फक्त तिने त्यांना वांकून नमस्कार केला.

त्याबरोबर त्यांच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले. त्या अश्रूंत केवढा अर्थ भरला होता !

त्यापूर्वी फक्त एकदांच त्यांच्या डोळ्यांत अश्रु आलेले तिने पाहिले होते. तिच्या लग्नाच्या वेळी त्या दोघांना मांडीवर घेऊन जेव्हां त्यांच्या तोंडांत त्यांनी साखर घातली, तेव्हां त्यांच्या डोळ्यांत अश्रु आले होते. आपल्या अकाली मरण पावलेल्या धाकट्या भावाचा एकुलता एक मुलगा !—त्याच्या संबंधीची आपली जबाबदारी आपण उत्तम रीतीने पार पाडल्याबद्दलच्या समाधानाचे अश्रु होते ते !

त्या अश्रूंची आठवण होतांच तिच्या मनांत विचार आला,—पण प्रियानं त्यांच्याविषयीची आपली जबाबदारी पार पाडली का ?

तो विचार तिच्या मनांत येतो न येतो, तोंच तिच्या कानांवर हांका आल्या—

“ताई, ताई ! कुठं आहेस ग तूं ?—”

तिनें एकदम विस्मयाने मागे वळून पाहिलें. विजू धांवतच तिच्याकडे येत होती.

“हें काय ग, ताई ? संध्याकाळच्या वेळीं एकट्यानं अंधारांत येऊन बसण्याची ही काय तऱ्हा काढलीस तूं ?—मी सारा बंगला धुंदाळला तुझ्यासाठीं !—”

“बरं, पण या वेळीं इकडे कुठें तूं ? ”

“कांहीं नाही. अगदीं सहज आले, पुष्कळ दिवसांत तुझी भेट झाली नाही म्हणून !—”

“अगदीं सहज आलीस ना ? विजू, माणसानं आपल्या मनांतलं लपवूं नये, गडे, अशा रीतीनं ! आज उमा आला नव्हता का तुमच्याकडे ? ”

“ताई, तूं सुद्धां अशा रीतीनं बोलावंस का !—”

“अग, मी बोललें त्यांत कांहीं वावगं आहे का ? उमा तुमच्याकडे येत नाही रोज ?—”

“येतो ना ! ताई ग !—”

“काय, विजू ? ” तिला आपल्याजवळ ओढून कांताने तिच्या केंसां-
वंरून हात फिरवीत म्हटलें. “सांग ना तुझ्या मनांत काय आहे तें अगदीं मोकळेपणानं ! ”

“तूं एक काम करशील का माझं ?—”

“कोणतं ग ?—”

“साहेबांनीं बंगलोरला सारी मंडळी घेऊन जायचं ठरवलंय. पण तो नाही म्हणतो. तूं वळवशील का त्याचं मन ?—”

“जया नाही म्हणतो ? आणि तें काय म्हणून ? ”

“तें कांहीं विचारूं नकोस ! तो कांहीं कारण सांगत नाहीं न येण्याचा हद्द सोडत नाही ! साहेब आज इतके कांहीं रागावले कीं, आम्हांला वाटलं मारतात त्याला आतां हंटरनं ! आई उपाशी आहे ग आज संधंध दिवस ! काय करावं ग या जयाला ? ताई, पुरुषांचा हद्द म्हणजे आपलं बायकांचं मरण—”

तां अगदीं केविलवाण्या डोळ्यांनीं कांताकडे पहात होती.

कांताला वाटलं, आपल्याहि डोळ्यांत अश्रु येतात कीं काय ?

“ताई, तूं तरी सांग त्याला नीट समजावून ! तुझं तो खास ऐकेल. सगळीं माणसं तुझं ऐकतात !—”

“विजू, मी प्रयत्न करून पाहीन. पण तूं म्हणालीस तेंच खरं.—पुरुषांचे हद्द म्हणजे आपलं बायकांचं मरण ! तूं पाठवून दे त्याला माझ्याकडे—”

“म्हणजे तो म्हणेल तूंच कांहीं तरी चहाड्या केल्यास माझ्या ताईकडे जाऊन ! छे, तसं नको मुर्चीच ! तूं उमा आल्याबरोबर त्याला पाठवून बोलावून घे जयाला इथं ! मला कीं नाहीं साहेबांची फार भीति वाटते ! ते एखादे वेळीं संतापाच्या भरांत गोळीसुद्धां घालतील जयाला !—”

“वेडी आहेस तूं ! अग, वडील कितीहि रागावले, म्हणून ते काय गोळी घालणार आहेत का स्वतःच्या पोटाच्या गोळ्याला ?—”

“नाहीं ग, तुला माहीत नाहीं साहेबांचा संतापी स्वभाव ! मघांशीं ते स्पष्टच म्हणाले जयाला, “तूं जर कबूल झाला नाहीस माझ्याबरोबर बंगलोरला यायला अठेचाळीस तासांच्या आंत, तर तुझा निकाल लावून मग घरांतून बाहेर पडेल मी ! मला माहीत आहे, मागं राहून तुला कोणते ढंग इथं करायचे आहेत ते !—”

तिनें उच्चारलेलें तें शेवटचें वाक्य ऐकतांच कांताची मुद्रा एकदम गंभीर होऊन तिनें विजूला विचारलें—

“मग जया काय म्हणाला यावर ?”

“तो एक शब्द बोलला नाही. त्याचं नेहमीचंच आहे तें. तोंडांतून एक शब्द काढायचा नाही, पण ठरवलेलं करायला चुकायचं नाही !—”

“ का ग, पारडाशिंग्याला तुम्हीं गेलां होतात, तेन्हां जया, चारू, उमा न त्यांचे ते दुसरे दोस्त यांनीं काय केलं ग तिथें ?—”

“ मला माहित नाहीं !—”

विजूनें खालीं मान घालून उत्तर दिलें.

“ विजू, तूं हें खरं नाहीं सांगत मला ! ”

कांतानें बोलतां बोलतां हनुवटी वर करून तिचें तोंड वर उचललें.

तिचे डोळे पाण्यानें भरले होते.

“ बरं, मीं तुला आग्रह करीत नाही कांहां सांगण्याचा. पण विजू, उमावर प्रेम आहे ना खरोखरीच तुझें !—”

“ हो. ”

“ त्याच्याशीं आपलें लग्न व्हावं न आपला संसार सुखाचा व्हावा असं वाटतं ना तुला ? ”

“ हो— ”

“ मग तूं एक वचन त्याच्याकडून घेशील ?—”

“ कोणतं ?—”

“ जया न चारू यांच्या नादीं लागून कोणत्याहि भलत्याच फंदांत मी पडणार नाहीं म्हणून !—”

“ मी तसं वचन मागितलं होतं, ताई, त्याच्याजवळ पारडाशिंग्याला असतांना—”

“ मग दिलं न त्यानं तें तुला ?—”

“ नाही. उलट मीच त्याला वचन दिलं, मी तुझ्या आड कधीं येणार नाहीं म्हणून—”

“ वेढे पोरी ! काय केलंस हें ?—”

कांतानें दुःखभरानें म्हटलें.

“ पण ताई, तूं मला कां दोष देतेस ? प्रियानं कायदेभंगांत सामील होऊं नये असं दहांचं न साहेबांचं निश्चून मत होतं आणि तूं त्याचं मन वळवशील अशी दहांना केवढी आशा होती ! पण, त्यानं कायदेभंगांत सामील

व्हायचं ठरवल्यावर तूंच शेवटीं दहांकडे जाऊन त्याची तरफदारी केलीस ना ? झियांचा हा स्वभावच आहे मुळीं कीं, आपल्या प्रियकराचं कृत्य त्यांना मनांतून कितीहि नापसन्न असलं, तरी शेवटीं तें त्या गोड मानून घ्यायला तयार होतात ! द्यूत न खेळण्याबद्दल धर्मराजाच्या परोपरीनें विनवण्या करणारी द्रौपदी अखेर त्याच्याबरोबर वनवासाला जायला तयार झाली ना ?—”

कांता यावर कांहींच बोलली नाहीं. दिवसभर टेनिस खेळण्यांत आणि पियानो वाजविण्यांत कृतकृत्यता मानणाऱ्या या अल्लड पोरीला इतकें शहाणपण आज कोटून आलें, याचें तिला राहून राहून आश्चर्य वाटत होतें.

“ ताई, मी जातें बाई आतां ! तूं तर कांहींसुद्धां बोलत नाहीस ! मला कांहीं बाई तुझ्यासारखं अंधारांत बसून विचार करणं आवडत नाहीं ! काळोखांत डोळे फाडून जगाकडे पहाणारं घुबड हें जरी ग्रीक पुराणांत ज्ञान-देवतेचं प्रतीक मानलेलं असलं, तरी आपल्या पुराणांत सुंदर पिसारा उभारून थयथय नाचणारा मोर हाच सरस्वतीचा आवडता पक्षी मानलेला आहे ! पण तूं जयाला खरोखरीच बोलावून समजुतीच्या गोष्टी सांगशील कीं तेंहि विसरून जाशील या काळोखांतल्या समार्धीत !—”

तिनें हंसत हंसत कांताच्या गळ्यांत हात घातला.

“ उगाच नाहीं उमाला वेड लागलंय तुझें ! तुझा हा खेळकरपणा जन्मभर असाच कायम रहावा, अशी इच्छा आहे माझी, विजू !—मी खरंच जयाला बोलावून त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करतें. तूं काळजी करूं नकोस अगदीं—”

बोलतां बोलतां तिनें विजूचे गालगुच्चे घेऊन तिच्या कपाळावरले केंस मार्गे सारले.

ती जशी धांवत आली होती, तशीच पुन्हां धांवत परत गेली.

सुंदर पांखरांचा थवा किलाबिल करित एखाद्या झाडावर येऊन बसावा आणि कांहीं वेळानें त्या झाडावरून तो उडून गेल्यावर तें जसें पुन्हां स्तब्ध आणि उदास दिसवें, तशी अवस्था झाली ती गेल्यावर कांताच्या मनाची !

पूर्व दिशा उजळल्यामुळें बाहेरचा अंधार आतां कमी होत चालला होता. पण तिच्या मनांतला अंधार मात्र वाढत होता. प्रिया सकाळीं घरा-बाहेर पडल्याला आतां बरोबर बारा तास होत आले होते. पण तो अद्याप घरी परत आला नव्हता आणि केव्हां येईल याचाहि कांहीं नेम नव्हता. गेले तीन चार दिवस अशी दाट बातमी होती—प्रियानेच तिला सांगितली होती—की, तो लवकरच पकडला जाईल.

त्यामुळें तिचें मन अधिकच त्रस्त झालें होतें. एखादी अनिष्ट गोष्ट घडणार असल्याचें नक्की कळल्यावर ती जर अपेक्षेप्रमाणें चटकन् घडून आली नाही, तर मनावर जो बेसुमार ताण पडतो, त्याचा असह्य त्रास सध्यां तिला होत होता. त्यांतच आज सकाळीं दहा पंचमढीला गेल्यामुळें आपण आतां अगदीं निराधार झाल्यासारखें तिला वाटत होतें. ते येथें राहिल्यानें प्रियावरील खटला टळत होता, असें नाही. पण, ते नागपुरांत आहेत या भावनेमुळें जो एक धीर तिच्या मनाला मिळत होता, तो त्यांच्या जाण्यामुळें सुटून आज तिचें मन पराकाष्ठेचें अस्वस्थ आणि उदास झालें होतें.

विजूच्या येण्यामुळें तिच्या मनाची अस्वस्थता वाढली मात्र. तिच्या मनांत पुनःपुन्हां असा विचार येई की, चुलत्यापुतण्यांतील आणि बापलेकां-तील राजकीय मतभेदांमुळें ठाकूर आणि कदम या दोन्ही कुटुंबांची वाताहात होणार का ? आणि ती थांबविण्याचा कांहींच का उपाय नाही ?

त्या विचाराची टेंचणी आणि तो एकांत तिला आतां दुःसह झाला. तिला वाटलें, आपण जर या वेळीं दिलरुवा वाजविला, तर आपल्या मनाचा उदासपणा कमी होईल.

चतुर्थीचा चंद्र आतां क्षितिजावर आला होता. त्याचें तें वरची बाजू कापून टाकल्यासारखें दिसणारें अपुरें बिंब कोरड्या काळसर ढगांच्या शकलांतून वाट काढीत होतें. त्याच्या प्रकाशामुळें अंधार जरी बहुतेक नाहीसा झाला होता, तरी वान्यानें डुलणाऱ्या झाडांच्या सांवल्यांचे मनोहर खेळ सुरू झाले होते.

त्या चंद्रप्रकाशामुळें हवेंतील काळोख आणि उष्मा कमी झाल्याकारणानेंच

कीं काय तिच्या मनाची उदासीनताहि कमी झाली. ती उठली आणि समोरच्या फुलझाडांच्या गर्द ताटव्यापाशीं गेली—

चांदण्याचा शुभ्र प्रकाश त्या ताटव्यावर पडला होता—

आणि त्या प्रकाशांत अर्धवट उमललेल्या कळ्या हळुवारपणानें हंसत होत्या.—त्यांचें तें लाजरे मधुरहास्य पाहून तिच्या मनाला कसलीशी सूक्ष्म वेदना झाली आणि तिच्या हृदयांतल्या अबोध भावना गाऊं लागल्या—

या वेळीं माझ्या ये रमणा

शांतीची दाहि फिरे सजणा

कानोसा मी घेतां थकले

तुझीं न ऐकूं येति पाउले

कां मग मजला वेड लाविलें ?

किति विलंब करिशिल आगमना ?

तिच्या मुखांतून गाण्याचे सूर निघत होते आणि डोळ्यांतून अश्रु ठिबकत होते.

त्या गानसमूह अवस्थेंत ती असतांनाच प्रियदर्शनच्या सुखोष्ण श्वासाचा स्पर्श आपल्या मानेला होत आहे असें तिला वाटलें—

—आणि तिनें एकदम मागें वळून पाहिलें.

—त्याबरोबर त्याच्या आतुर ओठांचा स्पर्श तिच्या कपाळाला झाला.

त्यानें तिच्या खांद्यावर हात ठेवले आणि तिच्या आर्त वृष्टींत आपली वृष्टि मिसळून तो म्हणाला—

“ मी सारा बंगला पालथा घातला तुझ्यासाठीं न मग तुझा आवाज ऐकून शेवटीं इथं आलों. ही काय वागेंत येऊन बसण्याची वेळ आहे, कांता ? ”

“ मग सारा दिवस घरांत एकट्यानं बसून तरी काय करूं मी ? — ”

त्या प्रश्नाला काय उत्तर द्यावें हें त्याला सुचेना.

म्हणून त्यानें विचारलें, “ सकाळीं दहा काय बोललं तुझ्याशीं हें तूं सांगितलं नाहीस मला अद्याप— ”

“ केव्हां सांगणार बरं ? मी त्यांच्याकडून परत आले, त्या वेळीं तुम्हीं घरीं होतात का ? तुम्ही नवाला जे घरांतून बाहेर पडलांत, ते आतां बारा तास झाल्यानंतर पुन्हा वृष्टीस पडतां आहांत माझ्या !—तुम्हांला शिक्षा झाल्यावर पंचमढीला रहायला बोलावलेय ददांनीं मला— ”

“ मग तूं कबूल केलंस जायचं ? ”

“ मी तुमच्या मागोमाग सत्याग्रहांत सामील होऊन तुरुंगांत येण्याचा विचार करतें आहे !— ”

“ भलतंच कांहीं तरी !— ”

“ भलतंच काय आहे त्यांत ?— ”

“ अशा स्थितींत बायका कुठें तुरुंगांत जातात का ?— ”

“ अशा स्थितींत आपल्या बायकोला टाकून पुरुष कुठें तुरुंगांत जातात का ?— ”

“ ददांचं छत्र डोक्यावर असल्यामुळंच मी तुला सोडून तुरुंगांत जायचा धार केला आहे, कांता !— ”

“ आज ददांच्या डोळ्यांतून टिपं पडलीं मला निरोप देतांना— ”

“ त्या अश्रूंच्छल वार्डट वाटण्याचं कारण नाहीं, कांता ! त्यांच्या-सारख्या मानधन आणि कर्तबगार पुरुषांच्या डोळ्यांत येणारे अश्रु हे त्यांच्या कर्तृत्वाचें युग संपल्याचे निदर्शक असतात !— ”

कहने के तो मैं भूल गया

विजयेन उठून उशालगतच्या टेबलावर ठेवलेल्या घड्याळाचा गजर बंद केला.

चारच्या ठोक्याबरोबर झालेल्या त्या खणखणाटाने तिला जागे केलें, पण अंधरुणावरून उठण्याची इच्छा मात्र तिला होईना. गजर बंद केल्यावर पुन्हा अंधरुणावर पडण्यापूर्वी तिने पायथ्याशी असलेल्या खिडकीतून बाहेर पाहिलें. उन्हाळ्यांतील तिरपें ऊन्ह समोरच्या ज्ञेत जमिनीवर पडलें होतें; व त्याच्या प्रकाशांत झाडांच्या हिरव्या रंगांतल्या निरनिराळ्या छटा खुलून दिसत होत्या. त्या उन्हाने तापलेल्या वातावरणांतील लहरीतून क्षितिजाचा नीलिमा आणि त्याच्या कडेने पसरलेल्या झाडांची हरित द्युति यांची झालेली सरमिसळ तिच्या आळसावलेल्या डोळ्यांना सुखकर वाटली. तिने पुन्हां डोळे मिटले; व उशाला हात घेऊन ती अंधरुणावर पडली.

पण तिला जसे उठायेंसे वाटत नव्हतें, तसेंच आतां निजावेंसेहि वाटेना.

झोंपेचें असें असतें कीं, एकदां ती मोडली, म्हणजे तिची तंद्री जरी डोळ्यांवर शिळक राहून सुस्तावल्यासारखें वाटलें, तरी पुन्हा कांहीं मग पहिल्यासारखी स्वस्थ झोंप लागत नाहीं. त्यांतून विजया तर अर्धवट पाहिलेल्या स्वप्नांतून जागी झाली होती. तें स्वप्न तिला आतां चांगलेंसे आठवत नव्हतें. पण, अर्धवट उमललेल्या फुलाच्या सुवासाप्रमाणे तिचें मन मात्र त्या स्वप्नाच्या माधुरीनें कोंदून गेलें होतें.

त्यामुळे तिला झोप येईना, पण अथरुणावरून उठावमोहि वाटेना. शेवटी अंगावरली चादर तिने पायाने दूर भिरकावली; व चटकन् उहा हाऊन उशालगतच्या टेबलावरील आरशांत पाहिले.

तेव्हां तिला दिसून आले की, आपले केंस पूर्णपणे विभक्तून गेले आहेत.

तिने उशीर गिरदी ठेवली; व तिच्यावर हनुवटी टेकून आरशात पहात निजल्या निजल्याच वेणी उकलावयाला प्रारंभ केला.

वेणी उकलीत असतांनाच तिला काय बटलें कोण जणें ! ती एकदम उठली; निळ्या सुरईनील पाणी तिने दान्ही हातांनी आपल्या तोंडावर यथच्छ शिडकावले, व दुबालानें तोंड पुसून ती आरशासमोर येऊन उभा राहिली.

ताच तिला आपल्या पायाला गुद्गुल्या झाल्यासारखा वाटल्या.—

—तिचा आवडता समा तिच्या पायाला तोंड घाशात होता.

तिने त्याला उचलला; त्याच्या तोंडाला आपले तोंड भिडविले; व त्याला टेबलावर ठेवला.

नंतर पुन्हा आपली वेणी उकलावयाला सुरुवात केली.

तिच्या अंगांत शुभ्र मलमलीचा सैल बनियन होता; व त्याच प्रकारचा सुनना तिने पेहरला होता. त्या तलम बनियनमधून तिचा उरोभाग स्पष्ट दिसत होता. वेणी उकलतां उकलतां तिने बनियनची बटने काढली; व घामाने ओलावलेल्या आपल्या उरोभागावर आणि मानेवर पावडरीचा हपडा दिवा.

वेणी पूर्ण उकलून होतांच तिने कंगवा हातांत घेतला.

आण तो केसांतून फिरवात अमतांनाच ती गाऊ लागली.—

महरूमे तरब है दिलें दिलगीर अभीतक

बाकी है तेरी इष्ककी ताशीर अभीतक

तिचे ते स्नेहशून्य, सळसळणारे, मानेगी छटा अबलेले पिंगट केंस सशाच्या अगावर पडले होते. गजलाचा चरण म्हणतां म्हणतां तिने केसांतून कंगवा फिरवीत फिरवीत ते झटकन आपल्या हातावर घेतले.

त्याबरोबर त्या सशानें आपल्या मागल्या पायांवर उभे राहून तिच्या मालाला आपलें तोंड भिडविलें.

तेव्हां तो हंसली आणि त्याच्या तोंडावर हळूच चापट मारून उद्गारली,—

“तुला सुद्धां कळतों का रे या गझलाचा अर्थ ?—”

आणि ती कस विंचरतां विंचरतां पुन्हा गाऊं लागली—

कहने के तो मैं भूल गया हो मगर ऐ यार
है खानए दिलमें तेरी तस्वीर अभीतक

ती तो शेवटचा चरण पूर्ण करते न करते, तोंच दार ढकललें गेलें—
—आणि उमा आंत आला.

त्याच्या त्या अचानक आंत येण्याने तिची विलक्षण धांदल उडाली. निवें हातावर घेतलेले केंस एकदम मागें भिरकावले; चाईचाईनं बनियनचीं बटणं लावलीं; किंचित् खालीं घमरलेला सुतना वर केला; व रागानें त्याला म्हटलें—

“तूं कां आलास रे मला आधीं विचारल्याशिवाय आंत ?—”

“तूं माझी आठवण केलीस म्हणून आलों मी !—”

“केव्हां केली रे आठवण ?—”

“आतांच तूं नाहीं म्हणालीस ?—”

कहने के तों मैं भूल गया हो मगर ऐ यार
है खानए दिलमें तेरी तसवीर अभीतक

“वात्रट कुठला ! त्या गजलाचा न् तुझा काही अर्थीअर्थी पबंध ? काल साहेबांनीं माझ्याकडून हसरत मोहानीचा हा गजल आंगनवर बसवून घेतला. म्हणून तो गुणगुणत होतें मी स्वतःशीं !—”

“मला वाटलं, तूं मलाच आठवून म्हणत आहेस तो !—”

“आणखी नाहीं काहीं वाटलं का ?—”

“आणखी पुष्कळच वाटलं तुला पाडिल्यावर !—”

“बरं बरं !—पण उमा, माझ्या मनांत कीं नाहीं एक छान कलना आली आहे आज—”

“कसली ग ?—”

“तू वचन दे प्रथम मला मी तिला संमति देईन म्हणून—”

“छट् ! तू भलभलती वचनं मागत असतेस अलिकडे, विजू !—”

“मग बाहेर हो आधीं खोलीतून माझ्या !—”

“होत नाही ! तू माझी आठवण काढलीस म्हणून आलोंय मी !—”

“माझं अडलंय तुझी आठवण काढायला ! पहा आनां बंगलोरला गेल्या-
वर एक ओळ तरी तुला कवीं लिहिते आहे का ?—”

“ठरलं तुमचं बंगलोरला जायचं नक्की ? जयानं कबूल केलं तुमच्या-
बरोबर यायचं ?—”

“हो, ताईनं वळवलं अखेर मन त्याचं !—मी अगदीं ठरवून टाकलंय
तू जर माझं ऐकलं नाहीस, तर तुला एक चिठोसुद्धां पाठवायचं नाही बंगलोरहून.”

आणि त्याच्याकडे पाठ वळवून तिने पुन्हा केंस विचारावयाला आणि
गजल म्हणावयाला सुरवात केली.

कहने के तो मैं भूल गया हो.....

तो शीळ घालून त्या गजलाला साथ देत देत तिच्या मागे येऊन
उभा राहिला.

आणि आपल्या हाताने घडू लगेहून त्याने तिला जवळ घेण्याचा
प्रयत्न केला.

त्याबरोबर झटकन त्याचा हात झिडकारून ती म्हणाली, “तुला वचन
दायचं नाही ना मला ? मग येऊं नकोस जवळ माझ्या !—”

“पण तुझी कल्पना काय आहे एवढी तें तर ऐकूं या आधीं !—”

“माझी कल्पना अशी आहे की, तू उद्यां आमच्याबरोबर बंगलोरला
चलावंस—”

“विजू, तू शुद्धीवर आहेस का ? ताईचा हळींच्या स्थितीन एकटी इथं
टाकून मी बंगलोरला कसा येऊं तुझ्याबरोबर ?—”

“स्वरंच ! माझ्या लक्षांत नाही आलं !—”

“खरोखरीच निघणार तुम्ही उद्यां ? मला वाटलं, प्रियाच्या प्रश्नाचा निकाल लागेपर्यंत जाऊं नये काकांनीं इथून ! आतां ददा सुद्धा नाहीत इथ—”

“मां म्हटलं तसं रात्रीं सोडवांना ! तेव्हां ते म्हणाले, “प्रियाला अटक झालेली आपल्या डोक्यांनीं पहावी अशा इच्छा नाही माझी ! त्यांतून तो जर बचाव देणार असता, तर इथं राहण्यांत कांहीं स्वारस्य होतं ! पण तो मुकाट्यानं तुरुंगांत जाणार ! मग करायचंय काय इथं थांबून आपण ?” त्यांचं हें म्हणणं बरोबर नाही वाटत तुला ?—”

“बरोबर कसं समजतेस तूं ? प्रियानं जरी बचाव दिला नाही, तरी अशा अनेक गोष्टी आहेत कीं, ज्यांत काकांची मदत होऊं शकेल. उद्यां प्रिया पकडला जायचा न ताई आणि मी यांच्याशिवाय कोणीहि त्या प्रसंगीं इथं नसायचं;—बरं दिसतं कीं हें तुला तरी ? आणि तूं पाहलंस का, ताई आतांशा किती खगब झाली आहे ?—”

“हो. मला त्या मागच्या तिच्या ऑपरेशनची आठवण झाली, म्हणजे भीति वाटते बघ !”

“आणि नेमका तोच महिना चालू आहे सध्यां तिला !—”

“काल कीं नाहीं तिनें मला तुझ्याबद्दल विचारलं—”

“काय विचारलं ?—”

“विशेष कांहीं नाही. तिचं म्हणणं असं कीं, तूं जयाच्या नादीं लागूं नयेस—”

“तिच्या जिवाला जी विवंचना आहे, ती खरोखरी माझ्याबद्दल नाही; तर प्रियाबद्दल आहे. तो जर या चट्टबळीत पडला नसता, तर तिला वाटली नसती एवढी काळजी माझ्याविषयी—”

“असं कां म्हणतोस रे ? तिचं प्रियाइतकेंच तुझ्यावरहि प्रेम आहे, उमा !—”

“कळत नाहीं तुला कांहीं अजून, विजू ! आमच्याकडे एक बंगाली योगी आला होता मागें. तो म्हणत असे, स्त्रियांची प्रीति ही अधोगामी असते. पित्याकडून पतीकडे, पतीकडून पुत्राकडे आणि पुत्राकडून पौत्राकडे अशी ती

बदलत, बदलत खालीं खालीं जाते; न् तिच्या या अधोगामित्वामुळेच मानव-जातीचं संगोपन चांगल्या रीतीनं होतं ! तुला अजून नवऱ्याच्या प्रेमाची गोडी कळली नाही म्हणून !—”

“तुझ्या आपल्या कांहीं तरीच कल्पना ! बाकी ताईची आपल्या लग्नाला संमति आहे, उमा !—”

“कशावरून ? तिचा तर ऊर्मिकडे फार ओढा आहे—”

“पण आपलं दोघांचं प्रेम लक्षांत आल्यामुळं कदाचित् मन बदललं असेल तिचं—”

“पण विजू, आपलं प्रेम सफल होईल का ग कधी ?”

“कां रे शंका येते अशी भलतीच तुझ्या मनांत ?—”

ती एकदम जवळ जाऊन त्याच्या गळ्यांत हात घालून म्हणाली.

“कुणाला ठाऊक कां येते ती ! पण, असं वाटतं खरं की आगलं हें प्रेम कांहीं सफल—”

“मी बोलू देणार नाही तुला ते शब्द ! मी निश्चय केलाय तसलं कांहीं ऐकायचं नाही म्हणून !—”

तिने त्याच्या तोंडावर हात ठेवून म्हटलें.

तो हात त्याने बाजूला केला आणि आपले ओठ तिच्या ओठांजवळ नेले—

तोंच दार उघडलें गेलें आणि जया आंत येतां येतां म्हणाला—

“उमा, अरे प्रयाला अटक झाली ना ?—”

“केव्हा ?—”

उमा झटकन तिच्यापासून दूर होऊन म्हणाला.

“आतां इतक्यांत. अभ्यंकरांच्या बंगल्यावरच अटक झाली त्याला. मी युनिव्हर्सिटी लायब्ररीतून परत येत होतो, तो वाटेंत गर्दी दिसली म्हणून आंत घुसलों.—तोंच मारुभाऊंनीं मला हांक मारून सांगितलं—”

“ताईला कळलं असेल ?—”

“बहुधा नसावं. मोरुभाऊंनी पटवर्धनांना किंवा दातारांना पाठवून मुद्दाम कळवलं असलं, तर कोण जाणें ! पण आपण जाऊं या ना तुमच्या घरी ?—”

“मी नाही येत तुमच्याबरोबर ! तूं विजूला न माला घेऊन जा—”
त्याचे डोळे पाण्याने भरून आले.

“असं कसं करून चालेल, उमा ? तूं नको का ताईजवळ असायला या वेळी ? दहा इथं नाहीत. ती बिचारी एकटी काय करील ?—”

“काकांना कळवलंस तूं ?—”

“नाहीं. ते घरीं कुठं आहेत ! मी चपराशाजवळ चिठी लिहून दिली आहे त्यांना आल्याबरोबर देण्यासाठी ! पण आम्ही कोणीहि गेलों, तरी तुझ्या जाण्याची गोष्ट निराळी आहे, उमा ! चल तूं—”

“नाहीं. मी नाही येणार. तुम्ही दोघं जा व ही बातमी सांगा तिला, तोंपर्यंत येतो मी ! मी सांगणार नाहीं ही बातमी माझ्या तोंडात तिला—”

त्याच्या डोळ्यांतील अश्रु गालांवर आले.

त्याच्याशीं जास्त बोलून कांहीं उपयोग होणार नाही, हें जयाच्या लक्षांत आलें. म्हणून तो विजूला घेऊन खाली आला. त्यानें आईलाहि आपल्याबरोबर घेतलें; व ती तिघें व्हरांड्यांत आलीं.

तोंच यादवराव पायऱ्या चढून वर आले.

त्यांचा चेहरा घामानें डबडबला होता.

त्या तिघांना समोर पाहून ते घुटमळले. पण लगेच म्हणाले, “काय रे, प्रियाला पकडल्याचं कळलं का तुम्हांला ?—”

“हो. आम्ही ताईकडेच चाललों आहों. आपण येताहांत ना ?—”

“नाहीं, मी आधीं कोतवालींत जाऊन सगळी चौकशी करनो; दहांना तार पाठवतो; न मग ताईकडे येतो. तुम्ही इतलं नका तिच्याजवळून. ती जर कबूल असेल, तर इथंच घेऊन या तिला. उमा असेलच बहुतेक घरी—”

“नाहीं. तो वर आहे विजूच्या खोलींत.—तो येत नाहीं म्हणतो घरी ! इतक्यांत !”

“ वेढा मुलगा ! असं करून कुठं चालतंय का ? ठीक आहे. नसेल येत तर राहूंदे. त्यालाहि जपलं पाहिजे आपल्याला. मी त्याला घेऊन जाईन माझ्याबरोबर कोतवालीत—”

ते कपाळाला आलेला घाम पुशीत जयाला म्हणाले; व वऱ्हांड्यांतील खुर्चीवर बसून त्यांनीं चपराशाला गाडी काढावयाला सांगितली.

ती बातमी ऐकल्यापासून त्यांच्या मनांत एकच विचार वारंवार येत होता,—दहांच्या मनावर या बातमीचा काय परिणाम होईल ? प्रिय पकडला जाणार याबद्दल त्यांची खात्री होती, हें खरें. पण तशी खात्री असणें निराशें आणि प्रत्यक्ष तो पकडला जाणें निराशें ! प्रियाच्या या बाबतीतील वर्तनाच ! विचार द्वा सबंध घराण्याच्या दृष्टीनें करीत असत, याची त्यांना जाणीव होती; व त्यामुळेच त्यांचें मन ती बातमी ऐकल्यापासून चिंताग्रस्त झाल होतें. एकदां त्यांना वाटे, अपेक्षेप्रमाणें सारा प्रकार घडल्यामुळे द्वा अगदीं शांत मनानें आपले व्यवहार करतील. पण, पुन्हा वाटे, प्रियाला जर वाजवीक्षां कडक शिक्षा झाली, तर त्याचा परिणाम त्यांच्या मनावर काय होईल ? ना. नायडूचे आणि त्यांचे संबंध लक्षांत घेतां असल्या कोणत्याहि घटनेमुळे त्यांचें मन क्षुब्ध होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. त्या मनःक्षोभाचा परिणाम त्यांच्या प्रकृतीवर काय होईल ?

तो प्रश्न त्यांच्या मनांत उद्भवला आणि त्यांच्या अंगावर एकदम शहारे आले. तेव्हां, तो प्रश्न मनांतून घालवून टाकण्यासाठीं त्यांनीं चपराशाला हांक मारून, गाडी बाहेर काढावयाला इतका उशीर कां झाला, हें पहावयाला सांगितलें.

तोच बॅ. गुप्ता यांची मोटार बंगल्याच्या कमानीखाली येऊन उभी राहिली; व तें दांपत्य पायच्या चढून वर आलें.

बॅ. गुप्ता डोक्यावरील टोपी काढून उद्गारले, “ काय, तुम्हांला कळलीच असेल बातमी ?—आम्ही कांताला भेटण्यासाठीं निघालों. पण म्हटलं वाटेंत तुम्हीं घरीं असल्यास पाहून घ्यावं. चलतां आमच्याबरोबर !—”

“ नाही. मी कोतवालीतून जाऊन चौकशी करून येतो आधी. दहांना कळवले पाहिजे तार करून सारं कांही—”

“ हो. मला बान्नी ऐकल्यासुन सारखं वाटतंय, त्यांच्या मनावर काय परिणाम होईल या प्रकागचा ?—”

हिमगौराने भुवया आकुंचित करून म्हटलें.

“ अं ! ते आनंदानं तोंड देताल या प्रसंगाला ! मला शंका नाही त्याबद्दल ! जें संकट अगोक्ष्य अपतें, त्याच्या परिणामाची तावता बोथट होऊन जाते अगदी !—तुला उगाच काळजा वाटते, हिमा !—”

“ त्यांची काळजी अगदी बरोबर आहे, गुप्तासाहेब ! प्रियाला अटक झाली यांत कांही विशेष नाही. पण त्याला जर वाजरीपेक्षां कडक शिक्षा ठाठावण्यांत आली, तर दहांच्या मनावर तिचा काय परिणाम होईल हें सांगणं कठीण आहे.”

“ पण कडक शिक्षा होईल असं वाटायला कारण ? ”

“ कारण अगदी सरळ आणि सवळ आहे, हिमा ! नागपुरांतला हा अशा प्रकारचा पहिलाच खटला आहे. तेव्हां चळवळीत पडणाऱ्या लोकांना धडा मिळवावा न दहात बसवी अशा दृष्टान्तच शिक्षा देण्यांत येईल बहुधा प्रियाला ! साऱ्या प्रांतांत किंबहुना साऱ्या हिंदुस्थानांत खळबळ उडेल या बातमीमुळे !—सर महादेवांच्या पुत्रण्याला मंगलग्रहामुळे अटक !—आठव दिवसांपूर्वी ना. नायडू म्हणाले होते मला,—आरंभी आरंभी तरी सरकारला कांही शिक्षा जर बसण्यासारख्याच द्यायला लागतील. ”

“ पण ते तर दहापशाही इतक्यांत सुरू होणार नाही असं म्हणाले होते ना तुमच्याजवळ ? ”

“ तें खरंच आहे. अग, एका कोकिलाच्या कूजनानं वसंत ऋतु सुरू झाला अतं ज्याप्रमाणं म्हणतां येत नाही, तशीच एका माणसाच्या अटकेनं दहापशाही सुरू झाली असं म्हणतां येणार नाही. प्रियाबरोबर जर आणखी पांच सहा माणसांना अटक झाली असती, तर मग म्हणतां आलं असतं दहापशाहीला तोंड लागलं म्हणून !—”

“अहो, एवढ्या मोठ्या मोहऱ्याला पकडल्यावर आतां दडपशाहीला काय शिंगं असतात आणखी ?—मला सारखी काळजी वाटते दहांच्या मनावर काय परिणाम होईल याची !—”

“हें पहा, तुला पचमढीला जायचें असलें तर आज आतांच चालनी हो ! उगाच भलतींच निमित्तं कशाला शोधून काढतेस ?—मग परवांच सरसाहेबां-बरोबर कां नाही गेलीस पचमढीला पियंवदाचाईप्रमाण ?”

बै. गुप्ता यांच्या भाषणांत उमटलेलें तें गृहच्छिद्र बघण्याची यादव-रावांना इच्छा नव्हती. म्हणून ते बै. गुप्तांना म्हणाले, “मग तुम्हीं जाता आहांत ना दोघं कांताला भेटायला ?—”

“हो तर !—पण मला कीं नाहीं सुचत नाहीं, काय जाऊन तिच्याशीं बोलावें हें !—”

“त्यांत एवढें कठीण काय आहे, हिमा ? तिला सांग, प्रियाला शिक्षा झाल्याबरोबर आपण दोघी पचमढीला जाऊं सरसाहेबांच्या प्रकृतीची काळजी घेण्यासाठीं !—”

“आणि मी इथून टळल्यावर तुम्ही न राधामोहन सद्मरमधल्या अँग्लो-इंडियन पॅरीना घेऊन रात्रभर धुमाकूळ घाला ! गोरेवाढ्याचा बंगला आहेच शृंगारून ठेवलेला तुमच्यासाठी !”

“पण राधामोहन इथे आहे कां तरी ? उगाच का काहीं तरी बोटतेस ?”

“तुम्हीं कसे तोंडाला येईल तें बोलतां ? राधामोहन आज इथं नसला म्हणून काय झालं ? येणारच तो दूर शनिवारच्या शनिवारी नेहमीप्रमाणं ! त्याला कुठं चैन पडायचंय पचमढीला ?—”

“बरं, पण तुम्हीं आतां जा कांताकडे ! मी चाललों कोतवालीत.—”

आपली गाडी आलेली पहातांच त्या संभाषणाला कंटाळलेले यादवराव उठतां उठतां म्हणाले.

तें जोडपेंहि लगेच उठून मोटारीत जाऊन बसलें.

त्यांच्या मागोमाग यादवराव स्वतः आपल्या मोटारीत जाऊन बसणार, तोच त्यांना वर उमा एकटाच असल्याची आठवण झाली.

त्याबरोबर त्यांनी चपराशाला वर जाऊन त्याला तावडतोव खाली पाठवून देण्याविषयी सांगितलें.

आणि ते पुन्हा खुर्चीवर येऊन बसले.

तेव्हां त्या दांपत्याच्या संभाषणाची आठवण होऊन त्यांच्या मनांत असा विचार आला, किती विचित्र नवरात्रायको आहेत ही ! कांताचा समाचार दगड्याला म्हणून बाहेर काय पडनात आणि गिऱ्हाइनासमोर एकमेकांची उणीं दुर्णीं काय काढतात ! अँग्लो-इंडियन पोरीसंबंधी जो टोमणा हिमगौरिनिं बें. गुप्तांना मारला होता, त्यावरून त्यांना दोन वर्षांपूर्वी घडलेल्या एका चमत्कारिक प्रसंगाचें स्मरण झालें. त्या दिवशीं रात्री राधामोहन आणि गुप्ता हे डान्सिंग हॉलमधून दोघां पोरींना बरोबर घेऊन बाहेर पडले आणि त्यांनीं दारूच्या धुनांमध्ये रस्त्यांत एका पानवाल्याच्या ठेल्यासमोर गडबड केली. तेव्हां पोलिसांनीं मोठ्या प्रयासानें त्यांना पकडून ठाण्यावर नेलें. तिथं त्यांचीं नांवें विचारलीं असतां बें. गुप्तांनीं जेव्हां शिबीगाळ करीत आपलें आणि राधाचें नांव त्या सब-इन्स्पेक्टरला सांगितलें, तेव्हां तो चपापला; व एवढ्या अपरात्रीं त्यान आपल्याला फोन करून या बड्या मेहमानांचा कसा इंतजाम करावयाचा याची चौकशी केली. त्यावर आपण त्यांना बद्देशस्तानें तावडतोव घरीं पोचविण्याची व्यवस्था करण्यावषयी त्या सब इन्स्पेक्टरला कळविलें.

हा प्रसंग त्यांना आठवला आणि त्यांच्या मनांत अशी कल्पना आली, आपण राधा आणि गुप्ता यांना त्या वेळीं जसें सोडविलें, तसें प्रियाला आपल्याला आज कां सोडवितां येऊं नये ? कायद्याचें उल्लंघन त्या बाबतींत जसें झालें होतें, तसेंच ते याहि बाबतींत झालें आहे. तिथें आपण दावादावी करूं शकलों, पण इथें मात्र.....

हा चमत्कारिक विचार त्यांच्या मनांत येत आहे, तोंच उमा त्यांच्यासमोर येऊन उभा राहिला.

त्याबरोबर ते त्याच्या पाठीवरून हात फिरवून हिंद्दीत म्हणाले, “बेटा, असं धीर सोडून कसं चालेल ! चल, आपण कोतवालींत जाऊं या—”

मोटार शहरांतून येत असतां रस्त्यांत जागोजाग लोकांचे थवे चर्चा करीत उभे असलेले त्यांच्या दृष्टीस पडले. पूनमचंदजींच्या दुकानावर लावलेल्या फळ्यावर प्रियाला पकडल्याची खड्डनें लिहिलेली बातमी त्यांना दिसली; व दुकानांत आणि बाहेर शंभर दीडशें माणसेंहि त्या बातमीसंबंधी मोठमोठ्यानें बोलत उभी होती.

त्या गर्दीतून वाट काढून ते पुढें आले, तों कोतवालीसमोरहि माणसांचा मोठा जमाव त्यांच्या दृष्टीस पडला.

त्यांची मोटार गर्दीतून वाट काढीत कोतवालीच्या आवारांत शिरत असतां लोकांनीं त्यांचें नांव घेऊन उच्चारलेले दुःशब्द त्यांच्या कानांवर पडले; व त्यांच्या आधींच दुखावलेल्या मनाला डागण्या दिल्यासारख्या वेदना झाल्या.

मोटार थांबतांच एका शिपायानें धांवत पुढें येऊन दार उघडलें. तेव्हां उमाला आंत बसावयाला सांगून ते एकटेच खाली उतरले.

सिटीसाहेबांच्या अभिवंदनाचा स्वीकार करून त्यांनीं हळूच विचारलें,

“ केव्हां नेल सेंट्रल जेलमध्ये ?—”

“ लगेच ! खटला उद्यां अकराला सुरू होईल—”

“ तुमचा अंदाज काय आहे ? ”

“ हा प्रश्न आपण मला विचारतां ?—”

“ हो. मी सध्यां रजेवर आहे ना ?—”

“ रजेवर असलां म्हणून काय झालं ? माझ्यापेक्षां आपली माहिती केव्हांहि गहिरी रहाणार ! माझा अंदाज असा आहे कीं, शिक्षा फार कडक—*Exemplary*—होईल !—”

ते शब्द कानांवर पडतांच यादवरावांनीं टेबलाचा आधार घेतला.

कृपाछत्र कोसळलें

जयसिंग 'ठाडूरभवना'च्या आशारांत शिरला, त्या वेळीं बरेच लोक त्याला तेथें उभे असलेले दिसले.

कांता व्हरांड्यांतील खुर्चीवर बसली होती; व अभ्यंकर आणि खरे यांच्या-कडील मंडळीशीं बोलत होती.

जयसिंग आपल्या आईसह पायऱ्या चढून वर येनांच ती उठून उभी राहिली; व पुढें येऊन त्याच्या आईला तिनें अर्दीनें खुर्चीवर बसविलें.

“प्रियाला अटक झाल्याचं तुला केव्हां कळलं, ताई ?” जयान विचारलें.

“इथंच आले होते पहिल्यांदा वॉरंट घेऊन ! मीच पाठविले त्यांना मोरूभाऊंकडे !” —

तिनें हंसतमुखानें उत्तर दिलें.

“साहेब कोतवालींत गेलं आहेत चौकशी करायला न ते बहुधा दहाना तार करूनच येतील इथं” —

“हो, त्यांना प्रत्येक गाष्ट वेळेवर कळवणं जरूर आहे—”

ते शब्द उच्चारतांना तिच्या चेहऱ्यावर उमटलेली विषादाची सूक्ष्म छटा जयाच्या नजरेतून नसटली नाहीं.

पण, त्याला एवढेंच वाटलें कीं, या पहिल्या आघाताला तरी तिनें हिंमतीनें तोंड दिलें आहे; व त्याच्या मनांत असा विचार आला कीं, तिच्या प्रकृते-विषयी जी धास्ती उमा अलीकडे बारंवार प्रकट करित असे, त्या धास्तींत प्रेममूलक अतिशयोक्तीचा भागच अधिक आहे.

हा विचार त्याच्या मनांत येत आहे, तोंच बें. गुप्ता यांची मोटार कमानीखाली येऊन उभी राहिली; व तिच्यांतून जवळ जवळ उडी टाकूनच वर आलेल्या हिमगौरानें आपल्या स्वागतार्थ उठून पुढें आलेल्या कांताचे दान्ही हात घट्ट धरले.

क्षणार्ध त्या दोघी एकमेकींकडे पहात स्तब्ध उभ्या होत्या.

तोच बें. गुप्ता म्हणाले, “यादवरव ददांना तार करणार आहेत सारी चौकशी करून. एकदरीत आपल्या अपक्षप्रमाणच घडल सार—”

“हो. जयानं आतांच सांगितल तसं मला—”

“त्यांचा तार मिळाल्यावर ददा कदाचित् यतीलहि इथं !—त्यांच्यावर काय परिणाम होईल कोण जाणें या बातमीचा !—”

हिमगौरानें रुमालानें डोळं पुशीत म्हटलें.

“त्यांनीं येतां कामा नये आणि येऊन कांहीं फायदाहि नाही ! मला वाटतं, उद्यां दुपारपर्यंत निकाल लागेल सगळ्या गोष्टींचा ! ते इथं आल्यानं उगाच त्यांना मनस्ताप मात्र व्हायचा—”

“होय. तुझं म्हणणं बरोबर आहे, कांता ! पण ते स्वतः नाहीं आले तरी राधाला पाठावितल तूं इथं एकटी आहेस—”

“एकटी कशानं ? आपण दोघं आहांत, काकासाहेब आहेत. शिवाय मोरूभाऊंनीं आणि डॉक्टरसाहेबांनीं सगळा कांहीं पत्कर घेतला आहे त्यांचा—”

“घेतला असला तर त्यांत नवल काय ? ज्यांनीं प्रियाला तुरुंगांत घातलं त्यांना त्याचा पत्कर घेणं जरूरच आहे—”

“असं कां म्हणतां आपण ? ते तुरुंगांत गेले यांत अभ्यंकरांचा न् स्वऱ्यांचा काय दोष ? त्यांना वाटलं म्हणून ते चळवळीत पडले; व पूर्ण विचारातीं केलेल्या कृत्याचा परिणाम मुकाट्यान भोगण्यांत शहाणपणा असतो—”

“पण तुला खरंच वाटतं का ग, प्रियानं जें कांहीं केलं तें सारं पूर्ण विचारातीं केलंय म्हणून ? आपली त्याची कड घेऊन बोलायचं म्हणून तूं आतां हें बोलते आहेस ? आपल्या कृत्याचा स्वतःचा भवितव्यावर, कुटुंबाच्या

परिस्थितीवर न ददांच्या प्रकृतीवर काय परिणाम होईल याचा थोडा तरी विचार केला होता का ग प्रियानं ?—”

“तुझ्या सारखे हळवे नाहीत ददा असल्या बातमीनं खचून जायला, हिमा ! कांताबद्दल तुला किती घास्ती वाटत होती सारखा ! पण तिनं किती धैर्यानं तोड दिलं आहे पहा या प्रसंगाला ! ”

“बायकांचं धैर्य कों नाही थजलेल्या तुयासारखं असतं ! तें तूप दगडा-सारखं बट्ट होतं थिजल्यावर; पण जरा आंच लागतांच विरघळतं ! प्रियाला आता कुठं अटक झाली आहे. अजून खरं दुःख पुढंच आहे—”

“तू काताला धीर द्यायला आली आहेस की घाबरवून सोडायला ?—”
बॅ. गुप्तांनी विचारलें.

“त्यांनी मला घाबरवून सोडायला मी काय लहान मूळ आहे का ! त्या म्हणाल्या तेहि बरोबर आहे. कांहीं असलं तरी ददा इथं न आलेलेच चांगले—”

“मीहि तसं कळवलंय त्यांना तारेंत स्पष्ट !” मोटारीतून उतरलेले यादवराव बर येतां येतां उद्गारले.

त्यांच्या मोटारी मागोमाग बगीचांत उभी असलेली मंडळीहि सर्व ब्हरांड्यांत आली; व त्यांना कोतवालींत कळलेली माहिती ऐकण्यासाठी त्यांच्या भोंवती जमा झाली. पण, उद्यां अकरा वाजतां खटला तुरुंगांत सुरू होणार आहे, एवढंच फक्त यादवरावांनी त्यांना सांगितलें.

मंडळाची पांगापांग झाल्यावर त्यांनी कांताला आपल्या घरी येण्याविषयी पुष्कळ आग्रह केला. पण, तिने सांगितलें की, पचमढीहून ददा कोणाला तरी पाठविण्याचा नक्की संभव असल्यामुळे आणि घरांतून हलगे इष्ट होणार नाही.

तेव्हां आपल्या पत्नीला आणि जयाला ते तिथें ठेवून विजूपह घरी परत गेले.

कांताचा अंदाज खरा ठरला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी प्रियंवदा पचमढीहून आली. तिच्याबरोबर राधालाहि सरसाहेबांनी पाठविला होता. पण तो बॅ. गुप्ता यांच्याकडे मुक्कामाला गेला. नऊच्या सुमाराला तो बॅ. गुप्ता यांच्यासह

कांताला भेटावयाला आला, व तिच्याशी औपचारिक बोलून ते दोघे तुरुंगांत प्रियदर्शनला भेटण्यासाठी गेले.

ते तेथे जाऊन पोचले, त्या वेळी प्रियदर्शनने कोर्टात वाचून दाखविण्यासाठी जे पत्रक तयार केले होते, त्याबद्दल तो अभ्यंकरांशी चर्चा करित होता. ते त्याने गुप्ता आणि राधा यांनाहि दाखविले. बॅ. गुप्ता यांनी ते मुकाट्याने चाळून राधाला दिले. राधाने ते काळजापूर्वक वाचून त्यांतील कांहीं भाग अजिबात गाळण्याची व कांहीं बदलून लिहिण्याची सूचना प्रियाला केली. त्याने त्या सूचना निमूटपणे ऐकून घेतल्या. पण, अभ्यंकरांनी त्याच्याशी वाद घालावयाला सुरवात केली; व तो वाद लवकरच इतका विक्रोपाला गेला की, प्रियदर्शन आणि गुप्ता यांना मध्ये पडून ते भांडण मिटवावे लागले.

“ गुलामी वातावरणांत वाढलेल्या तुझ्यासारख्या इसमाला या पत्रकाचा ‘ टोन ’ कसा कळणार ? ”

अभ्यंकर त्याला शेवटी तुच्छतेने हंसून म्हाणाले.

“ मग प्रिया तरी दुसऱ्या कोणत्या वातावरणांत वाढला आहे ? ” राधाने संतापून विचारले.

“ अरे, तो गेली तीन वर्षे माझ्याचरोबर काम करतो आहे ना ? तुझ्यासारखा वाडिलाचा बशिला सांगून मागच्या दाराने कौन्सिलांत नाही जाऊन बसला !—”

अभ्यंकरांचे ते उद्गार त्याला मर्मी झोचले; व त्यानंतर तो जो तेथून बॅ. गुप्तांसह परत गेला, तो कांहीं मग खटल्याच्या वेळी सुद्धा हजार राहिला नाही.

खटल्याचा निकाल लागेपर्यंत कांताच्या वृत्तीतील उत्साह कायम होता. पण, निकाल देनांना जेव्हा न्यायाधीशाने अजरा महिने सक्त मजुरी आणि पांच हजार रुपये दंड अशी जबर शिक्षा जाहीर केली, तेव्हा तिच्या मनाचा धीर तर सुटलाच, पण अभ्यंकर आणि खरे याचेहि चेहरे अगदी उतरून गेले.

तरीहि तिने आपले मन धैर्याने आवरल; व घरी आल्यावर प्रियदर्शनला नेहमी लागणाऱ्या सर्व वस्तु आणि त्याचे कपडे घेऊन ती प्रियवदेसह दुपारी चारच्या सुमारास पुन्हा तुरुंगांत आली.

सकाळीं खटला ऐकावयाला जेव्हां ती तुरुंगांत आली, तेव्हां तेथील अमानुष वातावरणाची जाणीव निला झाली नव्हती. पण, या वेळीं त्या द्राघीना जेलरच्या कचेरींत बराच वेळ थांबावें लागलें; व ती वेळ तुरुंगाच्या निर- निराळ्या भगांत आणि बाहेरील आवारांत कामें करणाऱ्या कैद्यांना परत आणण्याची असल्यामुळे, तेथील यांत्रिक जीवनाचा अमानुषणा तिच्या निदर्शनाला आला. पळून जातां येऊं नये म्हणून पायांन बेड्या ठोकलंके कैदी पाण्याच्या कावडी किंवा खडीची घमेलीं डोक्यावरून कष्टानें आणतांना जेव्हां तिने पाहिले, तेव्हां तिच्या हृदयाची विलक्षण कालवाकालव झाली.

पण, त्याहिपेक्षां त्या कचरीच्या समोरच्या बाजूला उभारलेल्या एका मोठ्या थोरल्या पिंजऱ्यांत बाहेर गांवाहून आणलेल्या राजकीय कैद्यांच्या शारी- रिक झडतीचा जो विधि चालला होता, तो पाहून तिच्या काळजाचा थरकांप झाला. प्रत्येक कैद्याचे कपडे उलटे सुलटे करून आणि त्याला उघडा बाघडा करून बॉर्डर त्याची कसून झडती घेत होते. त्या खानेतलाशींत एका सोळा सतरा वर्षांच्या पोरसवदा कैद्याची तुमान सैल करून बॉर्डर झटकीत असतां तिच्यांतून एक कागदाची घडी खाली पडली. ती उचलावयाला तो मुलगा खाली वाकला त्याबरोबर त्या बॉर्डरचें लक्ष एकदम त्या कागदाकडे जाऊन तो “ये क्या है बेवकूब ?” असें वसकून त्याच्या अंगावर खेंकसला; व त्यानें ताडदिशीं त्या कैद्याच्या तोंडांत भडकाविली. त्या तिरमिरसरसा तो मुलगा कोलमडून खाली पडला. तेव्हां बॉर्डरनें त्याला हात देऊन सांवरण्याऐवजीं उलट त्याच्या पाठींत रपाटे घातले. त्याच्या भोंवतालीं उभे असलेले कैदी भयचकित होऊन तो प्रकार मुकाट्यानें पहात होते. कांताला तें दृश्य बघवेना. म्हणून तिनें तोंड फिरविलें. तथापि, तिच्या मनांत चटकन् कल्पना येऊन गेली, प्रियाचे तर असे हाल होणार नाहींत ना ? पण छे ! तो किती झालें तरी वकील आणि त्यांतून सर महादेवांचा पुतण्या ! त्याची व्यवस्था त्याच्या दर्जाला शोभेसारखीच केव्हांहि केलेली असणार !

जेलर कचेरींत हजर नसल्यामुळे प्रथम त्यांची कोणी दादच घेईना. पण, प्रियंवदा ही तुरुंगाची सरकारानयुक्त न्हिजिटर असल्यामुळे, तिनें आपली

परिचयपत्रिका काढून दुय्यम जेलाच्या हातीं देतांच, त्यांना बसावयाला खुर्च्या मिळाल्या; व लगच तो प्रियदर्शनची चौकशा करावयालाहि गेला.

थोड्या वेळानें परत येऊन तो प्रियवदेला म्हणाला—

“ आपण आणलेल्या सामानाची गरज नाही त्यांना !—”

“ कां बरं ? त्यांनीं सामान ठेवून घेऊं नका असं सांगितलं का तुम्हांला ?— ”

“ नाही. त्यांना सी क्लासांत ठेवलेले असल्यामुळें खाजगी सामान वापरतां येणार नाहीं !— ”

“ काय म्हणतां ? सी क्लासांत ठेवले आहेत त्यांना ? अहो, ज्यांना पांच हजार रुपये दंडाची शिक्षा ठोठावण्यांत आली आहे, त्यांना सी क्लासांत कसे ठेवलेत तुम्ही ?— ”

“ आपण म्हणतां तें खरं आहे, मिसेस देशमुख ! पण, शिक्षा देणाऱ्या न्यायाधीशाने जर आपल्या निकालांत कैद्याला कोणता गर्ग द्यावा हें स्पष्ट नमूद केलेलं नसलं, तर स्थानिक सरकारचा हुकूम येईपर्यंत त्याला सी क्लासांत ठेवण्याची पद्धत आहे आमची !—”

“ चांगली आहे ही पद्धत तुमची ! न्याय धीशाला फक्त पांच हजार रुपये दंड ठोठावण्यापुरती त्यांच्या दर्जाची आठवण राहिली. नंतर त्याची स्मरणशक्ति एकदम लटकली पडलेली दिसते आहे !—”

“ पण आमच्यावर रागावण्यांत काय अर्थ आहे, मिसेस देशमुख ! आम्हांला काय माहित नाहीं का मि. ठाकूर कोणाचे कोण आहेत ते ! पण इथं नियम म्हणजे नियम ! आपण सरळ सुपरिटेंडेन्टसाहेबांच्या बंगल्यावर जाऊन विचारा त्यांना ! आपल्या परिचयाचे आहेतच ते नाहीं तरी !—”

“ खरंच ! यांनीं सांगितलं तें बराबर आहे, माई ! यांच्याशीं वाद घालण्यांत काय फायदा आहे ? आपण निघू या आता इथून !—”

आपल्या डोळ्यांत येणारे अभु आवरण्याच्या फिकिरीत असलेली कांता म्हणाली.

प्रियंवदेला ते तिचें म्हणणें बरोबर वाटलें; व त्या देधी तुरुंगाच्या मोठ्या दारांतून निघून बाहेरच्या पटांगणांत आल्या.

बाहेर आल्यावर प्रियंवदा तिला म्हणाली, “चल, आपण मेजर बखल्यांना भेटून आतांच्या आतां निकाल लावून घेऊं या भानगडीचा ! त्यांना कदाचित् माहितहि नसेल प्रियाला सी क्लासांत ठेवलय हें ! हे खालचे अधिकारी म्हणजे नियमाच्या अक्षरांची तामिली करणारे निबुद्ध हमाल असतात केवळ !—”

“असं नाहीं मला वाटत ! हें जें सारं चाललय तें हेतुपुरःसर झालेलं दिसतय मला तरी ! न म्हणून बखल्यांकडे जाऊन कांहींहि उद्योग व्हायचा नाहीं असं वाटतं मला ! तुम्हांला जर आशा वाटत असेल, तर तुम्ही एकट्याच जाऊन प्रयत्न करून पहा ! मी थांबतें इथेंच ! मला इथं कुठेंच जाऊन कांहीं करण्याची इच्छा नाहीं !—”

“अग, असा धीर सोडून कसं चालेल, कांता ? बरं, तूं मोटारीत जाऊन बस ! मी आतां मेजरसाहेबांना भेटून क्लास बदलून घेतें प्रियाचा ! तुला माहित नाहीं !—दहांच्या कारकीर्दीतच त्यांना हंगामी आय. जी. होण्याची संधि मिळाली न ते मेजरहि पण त्यांच्याच शिफारशीनं झालेले आहेत.—”

“पण या जुन्या गोष्टींची आठवण असेल का त्यांना आतां ? मला कठीण वाटतं. पण त्यांना तुम्ही भेटून यायला हरकत नाहीं मुळीच.—”

प्रियंवदा घाईघाईनें मेजर बखले यांच्या बंगल्यावर गेलें; व आपली परिचयपत्रिका तिने चपराशाबरोबर आंत पाठविली.

ते आंत जाऊन पंधरा मिनिटें झालीं; पण लवकर बाहेर येण्याचें कांहीं लक्षण दिवेंना.

तेव्हां व्हरांड्यांतील खुर्चीवर तिष्ठत बसून कंटाळलेल्या प्रियंवदेनें अखेर दातावरिल विजेची घंटी जोगनें दाबली.

त्याबरोबर चपराशी धांवत बाहेर आला; व त्यानें तिला साहेबांनीं आंत बोलाविलें असल्याचें सांगितलें.

ती आंतल्या खोलींत जातांच मेजर बखले आपल्या समोरच्या खुर्चीकडे हात करून म्णाले, “ आपल्याला थोडं थांबावं लागलं, नाही, मिसेश देशमुख ! पण काय करावं ? तुमच्या या नव्या चळवळीमुळं की नाही निवांतपणानं चिरूट ओढायला सुद्धां फुरसत मिळनाशी झाली आहे अलिकडे ! ”

बोलतां बोलतां त्यांनीं तोंडांतला पाईप काढून तो रक्षापात्रावर ठेवला.

“ आमच्या चळवळीमुळं ? म्हणजे तुम्ही काय कायदेभंगांतली सत्याग्रही समजलांत मला, मेजरसाहेब ? ”

प्रियवदेनें उपरोधानें हंसून म्हटलें.

“ तसं समजायला कांहीं हरकत नाही आतां फारशी !—पण आज या वेळीं कशा आलांत आपण ? आज कांहीं राजडंचा दिवस नाही आपल्या— ”

“ तुम्हांला माहित आहे मी कां आलें आहे हें !—”

“ नाही. मी खरंच समजलों नाहीं आपल्या येण्याचं कारण !—”

मे. बखल तिची उपरोधिक वृष्टि टाळण्यासाठीं आपल्या पुढील कागदांची चाळवाचाळव करीत म्हणाले.

“ असं ? आपण सर महादेवांची ओंढख विसरलेले दिसतां, मेजर-साहेब !— ”

“ कां बरं ? त्यांचा निरोप आणला आहे का आपण पचमढीहून ? आज सकाळींच राधा येऊन भेटून गेला मला. पण तो तर कांहीं बोलला नाही माह्याजवळ— ”

मेजरसाहेब रक्षापात्रावर ठेवलेला पाईप तोंडाशी नेत उद्गारले.

“ राधा भेटून गेला ना ? मग प्रियाहि भेटला असेल तुम्हांला ?— ”

“ प्रिया ?—हो, आजच शिक्षा होऊन तुरुंगांत दाखल झाला तो— ”

“ त्याला कोणत्या बर्गांत ठेवला आहे हें आठवतं तुम्हांला ?— ”

“ मला फुरमत नाही झाली अद्याप कचेरीत जायला ! कां ? आपण चौकशी करून आलांत होय ?—”

“ मला असिस्टंट जेलरनं असं सांगितलं की, न्यायाधीशानं आपल्या निकालांत क्लास नमूद केलेला नसल्यामुळं त्याला सी क्लासांत ठेवला आहे तूर्त—”

“हैं नियमाला धरून झालं अगदीं !—”

“मेजरसाहेब, आपणच बोलतां आहांत ही भाषा ?—”

“मांच कशाला ? आपण सुद्धां आजपर्यंत प्रत्येक राऊंडच्या वेळीं कैद्यांच्या तक्रारीना उत्तरं देतांना हांच भाषा वापरीत आलां आहांत, मिसैस देशमुख !—”

“पण ते कैदी आणि प्रिया यांना एकाच मापानं मोजतां आपण ?—”

“तुरुंगांत सगळ्यांना एकच माप !—पण आपल्याला माझ्यापासून काय अपेक्षा आहे तें सरळ सांगा मला ! उगाच वाद नको—”

मेजरसाहेब आपल्यापुढें ठेवलेल्या फाइलीच्या राशीतील एक फाईल काढून तिची फीत सोडीत उद्गारले.

त्यांच्या त्या वर्तनाचा अर्थ प्रियंवदेच्या लक्षांत आला; व ती एकदम लभी राहून म्हणाली—

“मला कसलीच अपेक्षा नाही आपल्यापासून !—आपला वेळ घेतला याबद्दल माफ करा, मेजरसाहेब !—”

आणि ती बाहेर आली.

ती मोटारीजवळ येतांच कांतानें उत्कंठेनें विचारलें, “काय म्हणाले मेजरसाहेब, माई ?—”

तेव्हां प्रियंवदेनें विषण्ण आवाजांत उत्तर दिलें, “तूं म्हणालीस तें खरें ठरलं, बाई ! मेजरसाहेब ओळख विसरले दहांची !—”

“हा दोष त्यांचा नव्हे ! बदलेल्या परिस्थितीचा आहे. असलीं माणसं हीं बदलत्या काळाबरोबर बदलत असतात. मला खात्री आहे कीं, हें सारं वरून सुटलेल्या हुकुमानुसार घडलेलं आहे—”

प्रियंवदा कांहीं बोलली नाही.

मोटार चालू झाल्यावर ती म्हणाली, “कांता, आपण पंचमढीला जायचें आतांच्या आतां !—”

“त्यांना इथं अशा स्थितींत सोडून ?—”

“तू इथं राहिलीस, तरी प्रियाला काय उपयोग होणार आहे तुझ्या त्या राहण्याचा ? आपण पचमढीला जाऊं या. मी प्रथम ना. नायडूंना भेटते !—”

“एक ठेच लागली तेवढी पुरे नाही का झाली ? आणि तुम्ही नव्या गृहमंड्यांना भेटलेलं दहांना आवडेल का, माई ?—”

“वेळ काय कोणाची आवड निवड पहाण्याची आहे का ? या वेळी जर आपण अडून बसायचं ठरवलं, तर प्रियाचो नाही नाहीं ती अगिष्टा होईल ! छे, छे ! दहा रागावले तर रागावले ! मी पाहून घेईन त्यांचा राग ! त्याचो काळजी नको करूंस तू ! आपण पचमढीला गेलंच पाहिजे आतांच्या आतां ! तशी तार करूं या दहांना—”

दुसऱ्या दिवशी सकाळी त्या दोघी जेव्हां पचमढीला जाऊन पोचल्या, तेव्हां प्रियंवदेने ड्रायव्हरला म्हटलें, “प्रथम मोटार ‘माउंट प्लेजंट’ वर घे—”

“हें काय ? तुम्ही खरोखरीच दहांना आधी न भेटतां परस्पर ना. नायडूंकडे जाणार !—”

कांताने आश्चर्याने विचारलें.

“हाय. मागाहून दहांनीं नाहीं म्हटलं, तर मग अशक्य होईल मला त्यांच्याकडे जाणं ! त्यापेक्षां आधींच त्यांना भेटून मला जें काय करतां येण्यासारखें आहे तें करून टाकणार आहे मी !—”

कांताला तिच्या त्या उद्गारांत तथ्य आहे असें वाटलें, व ती कांहीं बोलली नाही.

प्रियंवदेला ‘माउंट प्लेजंट’ वर सोडून ती बंगल्यावर येऊन पोचली. त्या वेळीं सरसाहेब व्हरांड्यांत फेऱ्या घालीत होते.

मोटार कमांनीं खालीं येऊन उभी रहातांच ते एकदम थांबले. त्यांचा चेहरा अगदीं शांत आणि गंभीर होता.

कांताला वाटलें, आपल्याला वाटला होता तितका कांहीं त्या तारेचा अनिष्ट परिणाम त्यांच्या प्रकृतीवर झालेला नाही.

ती मोटारीतून खालीं उतरून व्हरांड्यांत आली आणि तिनें त्यांना लवून नमस्कार केला.

त्याबरोबर हंसण्याचा प्रयत्न करून ते उद्गारले, “फिटली एकदां प्रियाची तुरुंगांत जाण्याची हौस ! राधाचा कांहीं उपयोग झाला का तुम्हांला ? तो बहुधा गुप्ताकडे राहिलेला दिसतो !—”

त्यांच्या आवाजांतील उपरोध प्रत्येक शब्दागणिक वाढत होता. म्हणून तिने तें अप्रिय भाषण थांबविण्यासाठीं म्हटलें, “काकासाहेबांची फार मदत झाली ! त्यांची तार पोचली होती ना वेळेवर ?”

“हो. मला दोन्ही तारा अगदीं वेळेवर मिळाल्या. पण प्रियंवदा कुठं आहे ? तीहि राहिली कीं काय नागपूरला ?—”

कांता ज्या प्रश्नाला भीत होती, तोच त्यांनीं नेमका विचारला. त्याला काय उत्तर द्यावें, हें तिला सुचेना.

तिच्या त्या मौनामुळें ते किंचित् क्षुब्ध होऊन उद्गारले, “ती कशासाठी थांबली आहे नागपूरला ? कालच्या तिच्या तारेवरून मला वाटलं होतं तुम्हीं दोघीहि येणार म्हणून—”

“हो. त्याहि आल्या आहेत !—”

“मग कुठं आहे ती ?—”

“त्या वाटेंत उतरल्या त्यांना सी क्लास देण्यांत आल्याचं कळल्यामुळं—”

“कुणाला सा क्लास ? प्रियाला ?—”

“होय. न्यायाधीशानं आपल्या निकालांत क्लास नमूद केलेला नव्हता. म्हणून तुरुंगाच्या नियमांप्रमाणें त्यांना सी क्लासांत ठेवण्यांत आलं आहे तूर्त—”

“मी मेलों नाहीं अजून माझ्या पुतण्याला सी क्लास देऊन ठाडूर घरा. ण्याची अप्रतिष्ठा करायला ! ज्याला पांच हजार रुपये दंड ठोठावण्याची अक्कल सुचली, त्याला त्या दंडाला अनुरूप असा क्लास प्रियाला देण्याचा मात्र विसर पडला अं ! तुम्हीं तक्रार कां नाहीं केलीत तिथल्या तिथं या मूर्खपणाच्या कृत्याविरुद्ध ? राधानं काय केलं नागपूरला जाऊन ?—”

“आम्हांला हा प्रकार कळल्याबरोबर प्रियंवदाबाई मेजर बखल्यांना जाऊन भेटल्या. पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं !—”

“बरोबर ! मी गृहमंत्री कुठं आहे आतां ?—”

“ म्हणून तशाच आम्ही पचमढीला यायला निघालो—”

“ आणि प्रियंवदा वाटेत उतरली ? कुठे उतरली ? गव्भेंड हाऊसवर उतरली ?—”

“ नाहा—”

“ मग कुठे उतरली ? सांग, सांग लवकर ! दुसऱ्या कुणाला भेटून उप-योग व्हायचा आहे इथ ?—”

“ मला सुद्धा आशा नव्हती उपयोग होण्याची. पण या वेळी तरी देव नवसाला पावला म्हणायचा—”

दिवाणखान्याच्या दारावरील पडदा बाजूला सारून घाईघाईने व्हराड्यांत आलेल्या प्रियंवदेने म्हटले.

ना. नायडूंच्या मोटारीतून आल्यामुळे ती बंगल्याच्या मागल्या बाजूला उतरली होती.

ती पुढे म्हणाली, “ माझ्या समोरच तार केली त्यांनी मेजर बघल्यांना ! प्रियाला साऱ्या सवलतीमह ए क्लास दण्याची शिफारस केली आहे त्यांनी—”

एक प्रकारच्या उल्हासाने प्रियंवदा हे कांताकडे पाहून बोलत होती. त्यामुळे आपल्या त्या बोलण्याचा सरसावठावर काय परिणाम होत आहे, हे तिच्या लक्षांत आले नाही.

“ कोणी तार केली ? तू कोणाला भेटायला गेली होतीस ?—”

ते संतप्त आवाजांत उच्चारलेले कठोर शब्द कानांवर पडतांच तिच्या सारा आनंद मावळला, सारे अवसान गळाले.

भीतीने तिच्या तोंडून शब्द निघेना.

“ कुणाकडे गेली होतीस तू ? मला कळले पाहिजे सारं, प्रियंवदे ! ”

त्या हुकमा शब्दांनी तिच्या हृदयाचा अगदी भेद केला.

“ मी, ‘ माऊंट प्लेजंट ’ वर उतरले होते येतां येतां ! ”

“ आणि तिथे जाऊन माझी न् माझ्या घराण्याची अप्रतिष्ठा करण्याचा विडा उचलून बसलेल्या त्या इसमासमोर माझ्या नांवाने पद पसरून तू प्रियासाठी ए क्लास मिळविलास ! प्रियंवदे, काय केलंस तू हे ? माझे आणि

नव्या गृहमंत्र्यांचे संबंध कशा प्रकारचे आहेत हे माहीत आहे तुला ! तरी सुद्धा तू तिथे जाऊन दयेची याचना केलीस ! इतकी वर्ष माझ्या सहवासांत राहूनही माझी ओळख पटली नाही तुला ! पुरुष धनासाठी, सत्तेसाठी, कार्मीसाठी किंवा ध्येयासाठी जगनो आणि झगडतो ! पण स्त्री ही मात्र केवळ संसारसाठी जगते आणि झगडते ! मायेने आंधळ्या झालेल्या तिच्या डोळ्यांना मानहानीची खंत वाटत नाही किंवा ध्येयहानीचं दुःख जाणवत नाही. तू सुद्धा अखेर स्त्रीजातीच्या या स्वभावावर गेलीस ! तुला हे कळायला हवे होतं की, प्रियाला जे सी क्लासांत डांबण्यांत आले, ते काहीं तुरुंगाचे नियम तसे आहेत म्हणून नव्हे तर, तर केवळ माझी मानवंडणा करण्यासाठी ! त्याला झालेली तो कडक शिक्षा आणि नंतरचा हा उपमर्द !—तुला समजायला हवं होतं हा कुणाच्या खुनशी बुद्धीचा खेळ आहे ते ! आनां उद्यां पंचमढीतल्या साऱ्या कलवांतून अशी कंटा उठाविली जाईल की मी तुला मुद्दाम भेटीला पाठवून माझ्या पुतण्यासाठी ए क्लास मिळविला ! प्रियंवदे, काय केलंस तू हे ? मी हंगामी गव्हर्नर असतांना माझी नेमणूक बादशाही हुकुमानं झाली नसल्याचें कारण दाखवून कौन्सिलांत गव्हर्नर या नात्यानं बेलण्याचा हक्क मला नाही असा प्रश्न ज्या वेळी त्याने उपस्थित केला, त्या वेळी तू लॉबॉन हजर होतोस ! आणि मी गव्हर्नर म्हणून कौन्सिल हॉलमध्ये प्रवेश करताच तो जेव्हा तावातावाने उठून बाहेर गेला, तेव्हा तो प्रकार तू प्रेक्षकांच्या गॅलरीतून आपल्या डोळ्यांनी पाहिला होतास ! तरीसुद्धा माझा अकारण मत्सर करणाऱ्या त्या माझ्या बैऱ्याकडे जाऊन तू माझ्या नांवानं दयेची भिक्षा मागितलीस ! प्रियंवदे, काय केलंस तू हे ? तुम्ही साऱ्यांनीच माझी या वृद्धापकाळांत सगळ्या बाजूनी अप्रतिष्ठा करण्याचा कट केला आहे का ग ?—”

—ते शब्द उच्चारून सर महादेव एकदम थांबले.

त्यांचा श्वास जोराने चालला होता.

पण क्षणार्धातच तो मंद हाऊं लागला.

त्यांची वृष्टि त्या दोघींच्या चेहऱ्यावर स्थिर झाली होती.

त्या दृष्टीत शून्यता उत्पन्न होत आहे, त्यांचे ते आपल्याकडे पहात असलेले भेदक डोळे थिजत आहेत, असा भास कांताला झाला. आणि आपले दगान्ही हात पुढे करून ती अत्यंत आर्त शब्दांनी उद्गारली,

“ नका हो नका अशा रीतीनं आमच्याकडे पाहू ! अरे देवा ! कसे पहाताहेत हो हे ! ”

हे शब्द ती करुण वाणीने उच्चारित आहे, तोंच सर महादेव धाडकन खाली कोसळले.

उत्तरक्रिया

त्यानंतर चार दिवसांनीं सर महादेवांच्या अस्थींचें विसर्जन, त्यांच्या मृत्युपत्रानुसार, नर्मदेमध्ये करून ठाकूर मंडळी नागपुरास परत आली.

ते मरण पावल्याबरोबर कांतानें तार करून नागपुराच्या तुरुंगांत असलेल्या प्रियदर्शनला ती बातमी कळविली होती.

घरी येनांच त्या तारेला उत्तर म्हणून त्यानें पाठाविलेलें तुटक पत्र तिच्या हातीं पडलें त्या पत्रांत त्यानें लिहिलें होतें—

“तुझी तार मिळाल्यापासून मला सारें जग कसें अगदीं ओसाड आणि भयाण वाटत आहे. दहांचें तें भव्य आणि गौरवर्ण मस्तक पाहिलें, म्हणजे युरोपांत असतांना बाचितलेल्या दिग्विजयी रोमन सम्राटांच्या पुतळ्यांची मला आठवण होत असे. त्यांच्या मृत्युमुखें या प्रांताच्या राजकारणांतील सारा रुबाव, सारी मुत्सद्देगिरी आणि सारा उदात्तपणा अस्तमाय झाला आहे.

या आपत्तीमुखें आपलें कौटुंबिक नुकसान किती झालें आहे, याची मला कल्पनाहि करवत नाही. कांता, त्यांची उज्वल परंपरा, या बदललेल्या परिस्थितीत, आपआपल्या मतानुसार कायम ठेवण्याचा प्रयत्न आपण केला, तरच त्यांच्या आपल्यावरील उपकारांचें कांहीं सार्थक झालें, असें म्हणतां येईल.”

तिला अपेक्षा होती, अनुतापाचा एक तरी शब्द, आपल्या वर्तनामुळे त्यांचें मरण जवळ आलें अशा जाणिवेचें एकाद्वे तरी बाक्य त्या पत्रांत आढ-

लेल. पण, जणुं कांहीं, वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध करावयाला पाठविण्यासाठीच त्यानें तें पत्र तिला लिहिलें होतें.

तिच्या मनांत आलें, बुद्धीला स्तिमित करणारा जो संगमरवरी कठोर-पणा द्वांच्या ठिकाणीं होता, तो त्याच्याहि वृत्तींत आहे.

पण त्याच्या त्या पत्राविषयी फार वेळ विचार करण्याइतका निवांतपणा कांहीं तिला लाभला नाहीं. सर महाद्वांच्या मरणाच्या दुःखापेक्षां दारुण असं संकट ठाकूर मंडळीपुढें लवकरच दत्त म्हणून उभें राहिलें.

सरसाहेबांच्या मृत्यूनंतर पहिल दोन तीन दिवस दुखवट्याच्या तारांचा आणि पत्रांचा असा कांही वर्षाव राधामोहनवर झाला कीं, त्यांना उत्तरे पाठविण्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि कामाकडे लक्ष द्यावयाला त्याला फुरसत झाली नाहीं. सरसाहेबांचें मृत्युपत्र त्यांच्या इच्छेनुसार यादवरावांनीं फोडलें; व नागपुरला गेल्यावर त्याप्रमाणें व्यवस्था करू, असें राधाला सांगून ते पुढें निघून आले.

ठाकूर मंडळी नागपुरला आल्यावर तिथेहि त्यांचे पहिले तीन चार दिवस दुखवट्याच्या भेटी घेण्यांत आणि नंतरचे उत्तराक्रियेच्या विधींत गेले. त्यांतून मोकळा झाल्याबरोबर राधामोहनला मृत्युपत्राची आठवण झाली; व यादवरावां-जवळ तें त्यानें वाचावयाला मागितलें.

त्यावर ते म्हणाले, “ द्वांची इच्छा अशी आहे कीं, कुटुंबांतल्या सगळ्या मंडळींच्या समोर तें वाचलें जावें; व नंतर त्याप्रमाणें व्यवस्था करण्यांत यावी. तेव्हां मी तें उद्यां सायंकाळीं तुमच्याकडे येऊन वाचून दाखवीन सगळ्यांना एकत्रमच ! तूं कांताली बोलावून घ मोटार पाठवून— ”

“ निचा काय संबध आहे यांत ?—”

“ तें तुला मृत्युपत्र ऐकल्यावर समजेल !—अरे, द्वांनीं जरी प्रियाची स्वतंत्र व्यवस्था करून दिली होती, तरी त्याला मुलाप्रमाणेंच मानीत असत ते. म्हणून कांता हजर रहायला हवी उद्यां ! बाहेरच्या माणसांपैकीं फक्त मला न् प्रियवद्वाचाईना हजर रहायचें आहे.—म्हणून त्यांना तूं निरोप पाठव न् कांताला आणायला मोटार जाऊं दे !—”

“तुम्ही घेऊन या येतांना तिला आपल्या मोठारीतून !—पण प्रियंवदा-
बाईना जर बोलवायचं तर मग बॅ. गुस्तांनी काय पाप कलंय ?—”

“अरे, हा कांहीं पापपुण्याचा प्रश्न नाही कुणाच्या, राधा ! पण मृनाच्या
इच्छेला आपण मान द्यायचा आहे. मृत्युपत्र प्रथम फोडून ते अमलांत आण-
ण्याची जबाबदारी जशी द्वांनां माझ्यावर सोंपविली आहे, तशीच त्याच्या
वाचनाच्या वेळीं कोणी हजर रहावें याचीहि यादी त्यांनीं प्रास्ताविक भागांत दिली
आहे. त्याप्रमाणें वागायला नको का आपण ?—”

राधा यावर कांहीं बोलला नाही; व दुसऱ्या दिवशीं सायंकाळीं पांच
वाजतां मृत्युपत्र वाचावयाचें असें ठरून यादवराव निघून गेले.

त्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं सायंकाळीं सर्व मंडळी ‘सागर व्हिला’तील
प्रशस्त दिवाणखान्यांत जमा झाली. सर महादेवांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या त्या
आवडत्या प्रासादांत आणि त्यांतील त्या अनेक राजकीय घडामोडी पाहिलेल्या
भव्य दिवाणखान्यांत एकत्र बसण्याच्या त्यांच्या कुटुंबांतील मंडळीचा तो पहिलाच
प्रसंग होता. त्यामुळे तिथें आल्हावर प्रियंवदा, कांता, मालिनी आणि ऊर्मिला
यांच्या डोळ्यांत अश्रु आल्याशिवाय राहिले नाहीत. राधाची मुद्रा मात्र त्रस्त
दिसत होती; व डोळे किंचित् तारवटून लाल झालेले होते.

यादवरावांचा चेहरा अत्यंत गंभीर होता. एकाद्या विकट आणि नाजूक
शस्त्रक्रियेच्या प्रसंगी कुशल अशाहि धन्यंतऱ्याच्या मुद्रेवर ज्या प्रकारचें जबाब-
दारीचें गांभीर्य येतें, त्या प्रकारचा गंभीरपणा होता तो.

पण त्या प्रसंगाचें कारुण्य आणि गांभीर्य हीं दोन्हीहि राधानें टिंकुं दिशीं
नाहींत. इतर कोणाला कांहीं बोलणें त्याला शक्य नव्हतें. पण ऊर्मिलचे हुद्के
जेव्हां लवकर थांबेनात, तेव्हां तिच्या अंगावर बसकन् ओरडून तो उद्गारला—

“किती वेळ रडशील ऊर्मी, तूं आतां ? आपण इथं कांहीं रडण्या-
साठीं नाहीं जमलों आहोंत आज ! गेला सचंध पथरबडा रडण्यांत घालवूनसुद्धां
तुमच्या डोळ्यांतल पाणी संपललं दिसत नाहीं मला ! तूं जग बागेंतून फिरून ये
वाटल्यास ! मृत्युपत्र वाचावयाच्या वेळीं तूं हजर नसलीस, तरा काका कांहीं
रागावणार नाहीत तुझ्यावर—”

“ राधा ! ओरे, तिच्यावर एवढं रागवायला काय झालं तुला ? तू आईच्या प्रेमाचं सुख भोगलेलं असल्यामुळं तुझ्या मनावर परिणाम होऊं नये ददांच्या मृत्यूचा फागसा हें ठक आहे. पण तिचं तसं नाही. ददा हेच निला वटिलांपमाणं आईच्याहि ठिकाणी होते. तेव्हां तिला आज निराधार झाल्यासारखं वाटून इथं बसल्याबरोबर त्यांच्या आठवणीनं रडूं कोसळलं, तर तूं सांत्वन करायला हवं होतंस तिचं गोड शब्दांनीं—”

“ निराधार कशानं झाली ती, माई ? मी आहे ना तिचा थोरला भाऊ तिची काळजी घ्यायला जिवंत अजून ! शिवाय आणखी दोन माहिन्यांनीं लग्न करून देतो तिचं म्हणजे तोहि भक्कम आधार होईल तिला !—”

तो कदाचित् आणखीहि कांहीं अप्रशस्त बोलला असता. म्हणून प्रियंवदा यादवरावांना म्हणाली—

“ तुम्ही थांबू नका आतां, यादवराव ! ती लहान पोर आहे अजून ! तुम्ही वाचायला सुरवात केलीत, म्हणजे थांबेल रडं तिचं आपोआप—”

तिच्या सूचनेचें मर्म यादवरावांच्या लक्षांत आलें; व त्यांनीं घसा साफ करून मृत्युपत्र वाचावयाला सुरवात केली.

मृत्युपत्राच्या प्रारंभी ठाकूर घराण्याचा वृत्तांत थोडक्यांत देऊन आपली सर्व मालमत्ता स्वसंपादित असल्याचें सरसाहेबांनीं नमूद केलें हातें. नंतर राधा-मोहन आणि प्रियदर्शन यांनीं आपल्या इच्छेविरुद्ध कसे वर्तन केलें, याची हकीकत दिली होती; व त्या दोघांचा आपल्या मालमत्तेवर कोणत्याहि प्रकारचा हक्क राहूं नये, असें म्हणून मग मिळकतीच्या व्यवस्थेची कलमें दिली होती.

या कलमांनुसार कांता आणि उर्मिला यांना प्रत्येकीं वीस हजार रुपये दिले होते. ‘सागर विला’ सुव्यवास्थित ठेवण्याकरितां कायम मुदतीच्या ठेवीतून तीनशें रुपये वार्षिक खर्चासाठी मिळण्याची सोय केलेली होती; व राधा त्यांत रहात आहे तोपर्यंत त्याच्या व्यक्तिगत खर्चासाठी त्याला दरमहा दीडशें रुपये आणि एक गाडी वापरावयाला द्यावी, असें कलम त्याच्याविषयीं होतें. मिळकतीची सर्व मालकी मालिनी आणि राधामोहन यांची संताति व त्यांच्या अभावी

कांता आणि प्रियदर्शन यांची संताति यांच्याकडे जाण्याची कायदेशीर व्यवस्था केलेली होती.

मृत्युपत्राच्या शेवटच्या कलमानुसार मालिनीला सर्व इस्टेटीची मालक ठरवून यादवरावांना तिचे सल्लागार नेमले होते.

निरनिराळ्या संस्थांना देण्या देण्यासाठी पंचवीस हजार रुपये वेगळे काढून ठेवले होते.

मृत्युपत्राचे वाचन संपल्यावर क्षणिक कोणीच कांहीं बोलले नाही.

नंतर राधाने विचारले, “हं मृत्युपत्र तयार करण्यापूर्वी दहांनी तुमच्या-शिवाय आणखी कोणाचा सल्ला घेतला होता, काका ?—”

“मला वाटतं, सुभेदार आणि किनखेडे यांचा घेतला असावा पंचमढीला जाण्यापूर्वी त्याचा शेवटचा मसुदा तयार करून त्यांनी मला दाखविला—”

“बरं, मी जाऊं आतां ?—मला वाटतं, झाला आपला आजचा कार्य-क्रम पूर्ण ?—”

त्यांच्या शेवटच्या वाक्याकडे दुर्लक्ष करून राधा म्हणाला. त्याच्या त्या बोलण्यातली तुच्छतेची झाल्यादवरावांच्या ध्यानांत आल्याशिवाय राहिली नाही.

“मला एवढंच म्हणायचं आहे शेवटीं की, या मृत्युपत्राप्रमाणं व्यवस्था करण्याच्या कामीं तुम्ही सर्वांनीं सहाय्य केलं पाहिजे मला मनापासून—”

“मी सहाय्य करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही, काका !—”

“कां बरं ?—”

“मला दहांनीं नुसता पेन्शनर करून टाकलाय आपल्या मृत्युपत्रांत !—तुम्ही मालिकिणीच्या सल्ल्यानें काय कराचं तें करा !—”

तो उपरोधाने हसून म्हणाला आणि लगेच तिथून उठून गेला.

त्याच्या त्या हास्यानें दिवाणखान्यांतील वातावरण मात्र अत्यंत गंभीर झाले. क्षणभर सर्वच मंडळी अगदीं सन्ध होती.

नंतर मालिनी म्हणाली, “मृत्युपत्राप्रमाणं व्यवस्था नाही केली, तर चालणार नाही का, काकासाहेब ?—”

“हे काय भलनंच बोलतेस तू, मालू ! ददांनीं केलंय तें पूर्ण विचारांतीं न दूरवर वृष्टि देऊनच केलंय—”

“त्यांनीं दूरवर वृष्टि दिन्ही हें खरं. पण ती देतांना पायांखालचा विस्तव त्यांना दिसला नाही. तुम्ही ऐकलांत ना आतांचा टोमणा, माई ! आजपर्यंत ददांचं छत्र डोक्यावर होतं, म्हणून या घरांत दिवस निभले माझे कसे तरी ! पण पचमढीहून परत अल्यापासून घर कसं खायला उठलंय मला !—”

बालतां बोलतां ! तच्या डोळ्यांतून टिपें पडूं लागली.

“असा धीर सोडून चालणार नाहीं तुझं आतां, मालू ! ददांनीं तुझ्यावर टाकलेली जबाबदारी लक्षांत घेऊन यापुढं कणखरपणानं वागलं पाहिजे तुला.—”

“माझ्यापेक्षां त्यांनीं बाईवर जर ही जबाबदारी टाकली असती तर बरं झालं असतं, माई ! त्या माझ्यापेक्षां जास्त शिकलेल्या आहेत, कर्तबगार आहेत न कणखरहि आहेत—”

“नवऱ्याला आवरण्याच्या नाबर्तीत कांता तुझ्याइतकीच कमकुवत आहे, हें सिद्ध झालंय आतां ! ददांनीं केलंय तें कायद्याच्या न चालीरीतीच्या वृष्टीनं अगदीं बरोबर केलंय, मालू ! तूं थोडी चातुर्यानं न कणखरपणानं वागलीस तर आपोआपच निभेल सगळं ! फार तर प्रथम कांहीं दिवस त्रास होईल थोडासा—”

“पण तुमचं सगळ्यांचं पाठबळ मिळालं पाहिजे मला ! बाई, तुम्हीं आतां इथंच राह्यला या उद्यांपासून म्हणजे तितकाच धीर वाटेल माझ्या मनाला—”

“खरंच कांता, तुला इथं येऊन राह्यला कांहीं हरकत दिसत नाहीं मित्रदर्शन सुटेपर्यंत !—तुम्ही दोघा असल्यात म्हणजे तितकाच बचक वाटेल राह्यला !—”

“ही तुमची समजूत व्यर्थ आहे, माई ! भाऊजीना ददांशिवाय कुणाचाच बचक कधीं वाटला नाहीं न त्या वृष्टीनं मी इथं राह्यला येऊन कांहीं उपयोगहि नाहीं ! शिवाय, मी इथं येऊन राह्यलें, म्हणजे एवढापासून मी माझा हक्क शाबूत करायला आलें असं वाटायचं त्यांना आणखी ! त्यापेक्षां चार पाचलं

दूर असलेलं बरं.—त्यांतूनहि मी आलें असतें. पण उमाला घरीं एकदा सोडून येणं इष्ट नाही होणार मुझीच—”

“मग त्यालाहि इथं घेऊन या—”

“मी पुष्कळ आणीन ! पण तो इथं यायला कबूल झाला पाहिजे ना !”

“खरं आहे तुझं म्हणणं, कांता !” यादवराव मध्येच म्हणाल. “मालू, तुला इतकी धास्ती वाटण्याचं कारण नाही. राधा किती झालं तरी बॅरिस्टर आहे. तो मघांशीं म्हणाला तें कांहीं खोटं नाही. मृत्युपत्रांनं परिस्थिति बदलून टाकली आहे सगळी ! तो तुला बहुधा आतां त्रास देणार नाही पूर्वीं गारखा.—शिवाय त्यानं गडबड केलीच, तर तूं केव्हांहि बोलवूं शकशील आमहांला—”

“मलाहि बरोबर वाटतं यादवरावांचं म्हणणं ! सध्यांच्या स्थितीत बाहेरच्या कोणत्याहि माणसानं इथं येऊन रहाणं चांगलं दिसणार नाही ! वाटल्यास थोडा अनुभव घेऊन मग ठरवूं काय तें.—तूं मात्र जबाबदारीनं न धीरानं बागलं पाहिजेस मालू, आतां !—”

“तें कसं काय जमतं मला तें पहायचं, माई !” मालिनी म्हणाली.

त्यानंतर अर्ध्या तासानें कांता घरीं परत आली.

पण, राधानें तुच्छतेनं केललें तें विदारक हास्य आणि मालिनीच्या डोळ्यांत आलेले ते असहाय अश्रु कांहीं केल्या तिच्या मनांतून जाईनात.

तिला वाटलें, उमा आल्यावर आपल्याला विसर पडेल या गोष्टींचा. तो अलिकडे दिवेलामणीलाच घरीं येत असे. पण त्या दिवशीं तो उशिरा आला आणि आला तोहि अगदीं विचित्र मनःस्थितीत.

कांता व्हरांड्यांत त्याची वाट पहातच बसली होती. तो वृष्टीस पडल्याबरोबर तिनें त्याला विचारलें, “का रे, उशीर कां झाला आज तुला इतका ?”

तिच्या त्या प्रश्नाला उत्तर न देतांच त्यानें म्हटलें, “ताई, मला भूक नाही आज ! तुझं जेवण झालं नसलं, तर जेवून घे तूं—”

आणि तो मुकाट्यानें आपल्या खोलीकडे जाऊं लागला.

त्याबरोबर कांता उठून त्याला म्हणाली, “अरे, इतका वेळ मी वाट पहात बसलें होतें तुझी न माझ्याशीं कांहीं न बोलतां आपल्या खोलीकडे

चाललास तूं ! उमा, पाठचा भाऊ घरांत रहात असतांनासुद्धां त मला अगदीं ओसाड वाटावं अशा रीतीनं वागायचं ठरवलं आहेत का तूं ? ”

तिचे ते उद्गार कानांवर पडतांच तो एकदम मार्गे फिरला आणि तिला म्हणाला—

“ तूं असं भलतंच कांहीं तरी बोलून माझ्या काळजाला घरं पाडूं नकोस, ताई. तुला जशीं तुझीं दुःखं आहेत, तशींच मलाहि माझीं आहेत !—”

“ पण तुझं दुःख तूं सांगशील तेव्हांच ना मला कळणार, उमा ! खरें सांग मला, आज तुला भूक नसायला काय झालं आहे ? ”

“ कांहीं नाही. माझी भूक मरून गेली आहे आज अगदीं ! ”

“ माणसाची भूक कधी सुखासुखी मरत नसते, उमा ! त्यांना अटक झाली त्या दिवशीं रात्रीं तूं म्हणाला होतास मला, ‘ मी माझ्याकडून तुला शक्य तितकी साथ देईन, ’ म्हणून ! अशीच का रे साथ देणार तूं मला ? तुझ्या मनांतलं दुःख चोरून ठेवून तूं जर उपाशीं पोटीं आपल्या खोलींत जाऊन कुढत बसलास, तर मला तरी जेवण कसं गोड लागेल, उमा !—”

“ ताई काल की नाई आमच्या एका मित्राला अटक झाली ग !—”

तो तिच्या अगदीं जवळ येऊन दुःखानें उद्गारला.

“ कोणता मित्र हा ? कायदेभंगांत भाग घेतला होता का त्यानं !—”

“ नाही ग ! कायदेभंगाशीं कांहीं सुद्धां संबंधं नव्हता त्याचा—”

“ पण हा कोण मित्र तुमचा ? नांव तर कळूं दे मला त्याचं आधीं—”

“ जयंत चितळे ! मुंबईला अटक झाली त्याला—”

“ तुमच्या या मित्राचं नांव पूर्वीं कधीं ऐकलं नव्हतं मी, उमा ! कशा-बद्दल पकडण्यांत आलंय त्याला ?—”

“ पांच दिवसांपूर्वीं चितागांगला सरकारी राजागारावर हल्ला केला क्रांति-कारकांनीं ! त्याच्याशीं संबंध असल्याच्या आरोपावरून पकडण्यांत आलं आहे त्याला ! आजच्या संध्याकाळच्या टाईम्समध्ये बातमी आली आहे—”

त्याने सांगितलेली ही हकीकत ऐकतांच ती मटकन् खुर्चीवर बसली. तेव्हां तो घाबरून जाऊन आश्चर्याने तिला म्हणाला, “ताई, असं काय करतेस तूं ? काय झालं ग तुला एकदम ?—”

क्षणार्ध ती कांहीं बोलली नाही. नंतर तिने त्याचा हात एकदम चव्हरून म्हटलें, “उमा, खरं सांगशील तूं मला ?—”

तिचा आवाज इतका कांहीं संथ आणि खोल येत होता कीं ती नुकतीच कसल्या तरी जबर मूच्छेंतून सावध झाली होती.

“ताई, तूं असं काय विचारतेस ? मी कधीं तरी खोटं बोललों आहे का तुझ्याशीं ?—”

तो तिच्या पायाजवळ बसून भीतीने तिच्याकडे पहात उद्गारला.

तिने त्याच्या खांद्यावर आपले दोन्ही हात ठेवले; व त्याच्या कृष्टीत आपली दृष्टि मिसळून ती त्याला म्हणाली, “उमा, खरं सांग मला !—तुझा कांहींहि संबंध नाही ना या भानगडीशीं ?—त्यांची शपथ घे न खरं सांग—”

“नाहीं, नाही. माझा कांहींहि संबंध नाही या भानगडीशीं. तूं विना-कारण घाबरलीस ताई—”

“कुणाला ठाऊक विनाकारण कीं सकारण तें ! मला आतांशा पुढच्या क्षणीं काय होईल याचा भरंवसा वाटेनासा झाला आहे—”

हे शब्द तिच्या तोंडून बाहेर पडतात न पडतात, तोंच दहांची मोठी मोटार कमानीखाली येऊन उभी राहिली—

आणि तिच्यांतून उडी टाकून धांवत वर आलेली ऊर्मिला घाबऱ्या घाबऱ्या म्हणाली—

“ताई ग, घरी चल आधीं तूं माझ्या बरोबर ! राधा कीं नाही अगदीं बेफाम झाला आहे आज ! जें हातीं लागेल तें फेंकून मारतोय सगळ्यांना ! मी काकांकडे गेलें होतें आधीं.—पण ते एकाएकीं एक्सप्रेसनं मुंबईला गेल्याचं कळलं ! म्हणून तशीच इथं आले. वहिनी विचारि रडते आहे सारखी ! आणि तो तर कुणाला आबरत नाही !—”

कांता उठून मुकाट्याने तिच्या मागोमाग मोटारीत येऊन बसली; व उमा पुढच्या बाजूला ड्रायव्हरजवळ बसला.

मोटार चालू होताच ऊर्मिलेने तिला घट्ट मिठी मारून रडत रडत म्हटले, “ ताई, कसं व्हायचं ग आपलं ?—”

“ मी सुद्धां त्याचाच विचार करते आहे, ऊर्मी ! ददांनीं बाईना आपल्या इस्टेटीचे मालक केले. पण त्यांच्या हें लक्षांत आलं नाही की, पुरुष हा कर्णाच्या कवचकुंडलाप्रमाणं, सगळ्या प्रकारचे स्वयंभू हक्क बरोबर घेऊन जन्माला येत असतो !—पण ऊर्मी, असं धीर सोडून न रडून चालणार नाही आतां. दगडासारखं घट्ट मन करून आपल्याला तोंड द्यावं लागणार आहे या परिस्थितीला—”

“ कसं करायचं ग घट्ट मन, ताई ? तूं आजचा त्याचा अवतार पाहिला नाहीस अजून ! घरांतल्या सगळ्या सुंदर वस्तूंची नासधूस चालवली आहे त्यानं !—”

“ ज्यांनीं स्वतःच्या आयुष्याची आणि संस्मराची नासाडी केली, त्यांना दुसऱ्या कोणत्या वस्तूंची मातब्बरी वाटणार आहे आतां ? ददांनीं एवढ्या हौसेनं बांधलेला आणि त्यांच्या कर्तृत्वाचं एका परीनं स्मारक असलेला ‘सागर व्हिला’च काय तो सुटला होता त्यांच्या तावडींतून ! ददाचं वैभव त्यांच्या मागोमागच जावं असं जर विधिलिखित असलं, तर तें थोडंच टळायचं आहे !”

“ पण ददांना जाऊन अद्याप तीन वार सुद्धां झाले नाहीत ग !—”

“ अग, ज्यांनीं आपल्या अविचारी वर्तनानं त्यांचं मरण जवळ ओढवून आणलं, त्यांना काय वाटायचं आहे त्याबद्दल ?—”

मोटार ‘सग्नार व्हिला’च्या आवारांत शिरल्याबरोबरच बंगल्याच्या दुसऱ्या मजल्यावरच्या आपल्या खोलींत राधामोहन मोठमोठ्याने करीत असलेली ब्रदबड कांताच्या कानांवर आली; व मोटारीचा आवाज ऐकतांच त्यानें खिडकीत येऊन आपल्याकडे बघितल्याचेंहि तिला दिसलें.

मालिनी तिची वाट पहात व्हरांड्यांत उभीच होती. सरसाहेबांचे म्हातारे

चपराशी आणि इतर नोकर पटांगणांत उभे राहून एकमेकांशीं हळूहळू कुज-
बुजत होते.

कांता आणि ऊर्मिला वर आल्याबरोबर मालिनी म्हणाली, “मृत्युपत्राचा
सूड घेणं चाललंय आज घरीं आल्यापासून !”

तोच राधा तणतणत खाली आला आणि तावातावानें ओरडून म्हणाला,
“ हिला कोणी आणलं बोलावून इथं ? ”

“ मी बोलावून आणलं— ”

“ तूं ? तूं कोण हिला बोलावणार ? ”

“ या घराच्या मालक आहेत न त्याच नात्यानं त्यांनीं मला बोलावून
आणलंय इथं !— ”

“ तुम्हा काय हक्क आहे या घरांत येण्याचा ?— ”

“ हाच प्रश्न उलट तुम्हांलाहि विचारतां येईल मला ! ”

“ कांता, तूं माझा अपमान करूं नकोस ! मी फार भयंकर मनुष्य
आहे !— ”

“ तें दिसतंच आहे आम्हांला ! तुमचा अपमान करावा अशी कोणा-
चीच इच्छा नाही. पण तुम्ही मात्र आपला अपमान करून घ्यायचा निश्चय
केलेला दिसतोय— ”

“ संध्याकाळीं वाचलेल्या मृत्युपत्राची धुंदी आहे तुमच्या डोळ्यांवर !— ”

“ आमच्या डोळ्यांवर कसलीच धुंदी नाही !— ”

“—पण लक्षांत ठेवा, माझी इस्टेट मी कोणालाहि पचूं देणार नाही !
तुम्हांला जर वाटत असेल कीं, त्या मृत्युपत्राच्या जोरावर तुम्ही या घरांत
मला पेन्शनर करून ठेवाल, तर ती तुमची चूक आहे ! तें मृत्युपत्र चुकीचं
न खोटं आहे. मी गुप्तांशीं साऱ्या गोष्टी बोलून आलों आहे संध्याकाळीं ! दहांनीं
मृत्युपत्र केलं त्या वेळीं डोकं ठिकाणावर नव्हतं त्यांचं ! नाही तर असलं
बेकायदेशीर मृत्युपत्र कधीं केलं नसतं त्यांनीं ! मला माहित आहे तूं इथं कां
आली आहेस तें !—दहा जिवंत असतांना प्रियानं दावा साधला माझा माझ्या-
विरुद्ध त्यांचे कान भरून ! आणि आतां तूं आली आहेस या मूर्ख बायकोला

चिथावणी घायला ! तुम्हा नवरावायकोचा पहिल्यापासून इस्टेटीवर डोळा आहे आमच्या— ”

“ राधा, तू काय बोलतो आहेस हे ?— ”

“ उमा, तू कशाला मध्ये बोलतोस ? त्यांना काय समजत नाही का आपण खोटं बोलतो आहोत हे ?— ”

“ मी खोटं बोलतो ? माझ्या घरी येऊन माझा अपमान करतेस ? बाहेर हो आधी घराच्या !— ”

“ तुम्ही कितीहि थैमान केलंत तरी मी हलणार नाही इथून, भाऊजी ! ददांची पुढच्या व्यवस्थेबद्दल काय इच्छा आहे, हे कळलेलं आहे तुम्हांला आज ! तेव्हां तुम्हांला जर या घरांत राह्यचं असेल, तर गुण्यागोविंदानं राह्यलं पाहिजे ! तुमच्या खोलींत बसून तुम्ही काय वाटेल ते करा ! पण असले प्रकार यापुढं चालू देणार नाहीं आम्ही !— ”

“ तुम्ही कोण ? मी तुम्हांला ओळखीत नाहीं कुणाला ?— ”

“ तुम्ही ओळखीत नसाल ! पण जग आम्हांला ओळखतं, कायदा आम्हांला ओळखतो !— ”

“ कायद्याच्या गोष्टी तू मला सांगतेस ? थांब, मी शिकवतो तुला कायदा ! कायदा माझ्या मनगटांत आहे !— ”

असे म्हणून त्याने व्हांड्यांतील टेबलावर असलेलें मोठें थारलें पुष्पपात्र उचललें—

आणि, ते तो कांताच्या अंगावर भिरकावणार, तोंच ती म्हणाली—

“ ठेवा ते फ्लावरपॉट होतं तिथें ! आपण काय करतो आहोत याचं कांहीं भान आहे का तुम्हांला, भाऊजी ? तुमच्या असल्या आततायीपणानं कुणीहि दबून जाणार नाही यापुढें ! या घरांत तुमची काढीचीहि सत्ता नाही हे आज कळून चुकलं आहे सगळ्यांना !— ”

“ माझी सत्ता नाही ? मग कुणाची सत्ता आहे ?— ”

“ तें माहित आहे तुम्हांला ! न मघांशीं तुम्हा आपल्या तोंडानं कबूलहि केलं आहे तें ! ”

“ खोटी गोष्ट ! मी कोणाचीहि मालकी कबूल केली नाहीं न् करणार नाहीं ! मला माझ्या बायकोचा पेन्शनर बनवायला पाहतां काय तुम्हा ? थांबा, तुम्हांला आठ दिवसांच्या आंत दाखवतों या घरावर कोणाची सत्ता आहे तें ! ज्या दिवशीं मी तुम्हांला घराबाहेर काढीन, त्याच दिवशीं पाऊल ठेवीन पुन्हा या घरांत !—”

तो तसाच व्हरांड्यांतून खाली उतरला; गॅरेजमधून त्यानें आपली मोटार बाहेर काढली; व कोणाशीं एक शब्दहि न बोलतां तो चालता झाला.

तो जाईपर्यंत सर्वच मंडळी अगदीं गप्प होती.

त्याची मोटार दृष्टिआड झाल्यावर मालिनीनें म्हटलें, “ हें काय केलंत तुम्हीं, बाई ? लोक काय म्हणतील आपल्याला ? ते कुठं जातील अशा अपरात्रीं ?—”

“ लोक जें म्हणायचं तेंच म्हणतील, बाई ! ज्यांचा त्यांनीं सद्दा घेतला म्हणून ते सांगत होते, त्यांच्याकडेच जातील ते ! मला वाटलं नव्हतं संध्याकाळीं ते आज असा प्रकार करतील म्हणून ! गुप्तासाहेब चांगलेच जागले म्हणायचे दहांच्या उपकारांना ! काय अनुभव येताहेत माणसांचे एक एक या दोन तीन आठवड्यांत !—”

ती रात्र त्यांनीं जवळ जवळ जागूनच काढली.—

कारण, त्यांना सारखें वाटे कीं राधामोहन कोणत्या क्षणीं परत येईल आणि काय धिंगाणे करील कोण जाणें !

सकाळीं मालिनी कांताला म्हणाली, “ कदाचित् येतील ते जेवणाच्या वेळेपर्यंत ! गुप्तांकडे चौकशीला माणूस पाठवूं का ?—”

“ कांहीं कुणाला पाठवूं नका ! आले, तर घर त्यांचंच आहे !—”

“ मग तुम्ही तरी जाऊं नका संध्याकाळपर्यंत. एकदां काय तड लागते आहे ती कळूं. यां न् मग जरूर वाटलं तर जा तुम्ही !—”

कांतानें त्या दिवशीं तिथें राहण्याचें कबूल केलें.

पण, दुपारीं अकरा वाजले, तरीहि राधा आला नाहीं.

अखेर बारा वाजून गेल्यावर त्या दोघी कंटाळून जेवावयाला बसल्या.

त्या पहिला घास घेतात न घेतात, तोंच उमा चाईचाईनें आंत आला—

—आणि त्यांना म्हणाला. “गुस्तावाकूनीं आज राधाचा तक्रारबर्ज दाखल केला कोर्टीत इस्टेटीचा कबजा मिळण्याबद्दल !—”

ती बातमी ऐकतांच कांताच्या हातांतील घास गळून पडला.

आणि पाण्याचा घोट घेऊन ती उद्गारली, “आपली उत्तरक्रिया अशा रीतीनं करण्यांत येईल हें स्वप्नांतहि आलं नसेल ददांच्या !—”

जीविनाची सफलता

“तुझ्या मनांत आहे तरा काय आज, जया ?—”

“कांहीं नाही. मी तुझ्यावर रागावलों आहे आज, श्यामा ! तूं मला फसवलंस; अठरा तारखेला काय होणार हें तुला माहित असतांना सुद्धां तूं माझ्यापासून तें लपवून ठेवलंस—”

“पण जया, मला माहित होतं हें आधीं खरं नाहीं तुझें म्हणणं—”

“खरं नाहीं ? आतां मला फसवणं शक्य नाहीं तुला, श्यामा ! जयंतांचें जें पत्र मला आज दुपारीं मिळालं, त्यांत स्पष्टच लिहिलेंय त्यानं—”

“काय लिहिलेंय त्यानं ? आल्याबरोबर दाखवायला हवं होतंस तूं तें पत्र मला—”

“कां म्हणून ? तूं मला दाखवतेस तुला आलेलीं जयंतांचीं पत्रें ?—”

“पण जया, तीं बंगालींत लिहिलेलीं नसतात का ?—”

“मी जर मला आलेल्या, मराठी पत्रांचा अनुवाद तुझ्यासाठीं करूं शकतो, तर तुला नाहीं करतां येत का माझ्यासाठीं बंगालीचा हिंदी ?—”

“पण जया, असा भलताच समज करून घेऊन अडवूं नकोस तूं मला ! सांग ना मला जयानं काय लिहिलेंय तें—”

“पत्रांत तमं विशेष कांहींच नाहीं ! तूंच वाचून पहा. तुला सहज समजेल—”

त्यानें खिशांतून काढून पत्र तिच्यापुढें टाकलें आणि तो उठून खिडकी-जवळ जाऊन उभा राहिला.

श्यामानें तें पत्र पुनः पुन्हा वाचलें.

कृष्णा बिलिंग, परळ

२१।४।३०

प्रिय जया,

तुला हें माझें बहुतेक शेवटचेंच पत्र. मी कोणत्या क्षणीं पकडला जाइन याचा कांहीं नेम नाही, श्यामा तुला सांगेल सर्व कांहीं.

मजजवळ असलेलीं तुमचीं सर्व पत्रें मी जाळून टाकलीं आहेत आणि तुमच्याजवळ असलेलीं माझीं सर्व पत्रेंहि तुम्हीं जाळून टाका. तुम्हांला बहुतेक कांहीं त्रास होण्याचा संभव नाही. जर कदाचित् झालाच तर त्या रिवाजसमुद्धे ! कारण ते कलकत्त्याहून आणलेले होते. पण, जया, तूं तो रिवाज खरोखरीच नाहीसा केलास ना ? उमानं मला कळवत्याप्रमाणें जर त्याला तूं जलसमाधि दिली असशील, तर मग तुम्हांला फारशी भीति नाही.

माझें काय होईल हें कांहीं मला सांगवत नाही. पण मला एकाच गोष्टीचा अभिमान वाटतो. गुप्त कटांच्या मार्गावरला माझा विश्वास अलिकडे कमी कमी होत चालला होता. पण त्यांची उपयुक्तता मला अद्यापि जाणवते; व चित्तागांगच्या या यशस्वी प्रयत्नामुद्धे त्या उपयुक्ततेची एक नवीन बाजू माझ्या प्रत्ययाला आली आहे. चित्तागांगचें यशस्वी अपयश हें अनेक वृष्टींनीं स्फूर्तिदायक आहे.

जया, ती स्फूर्ति तुम्हांलाहि कार्यप्रवृत्त करील, अशी मला आशा आहे.

सोबत नखाचित्र आहे, तें श्यामाला दे. तिला म्हणावें, ही माझी तुला शेवटची भेट.

सदैव तुमचा
जयंत

त्या पत्राचा अर्थ नीट कळलासा वाटल्यावर झ्यामा उठली आणि जयाच्या जवळ आली.

तो सिगारेट ओढीत खिडकीतून बाहेर पहात होता.

ती त्याच्या खांद्यावर हात ठेवून आर्जवयुक्त स्वरांत म्हणाली, “जया, तूं जयंताचं पत्र मला पुरतं नाहीं दाखवलंस !—”

त्यानें आपल्या खांद्यावरून तिचा हात काढला; व कोटाच्या खाशांतून काढीच्या आकाराचा एक जाड कागद काढून तिला दिला.

तिनें उत्सुकतेनें त्या कागदाकडे बघितलें.

त्याच्यावर तिचें नखाचित्र कोरलेलें होतें.

तें आपलें नखाचित्र पाहतांच तिचे डोळे भरून आले आणि ती मुकाट्यानें खुर्चीवर येऊन बसली.

जया तिच्यामागे जाऊन उभा राहिला आणि त्यानें हळूच तिला हांक मारली—

“झ्यामा—”

तिनें मागे वळून त्याच्याकडे पाहिलें आणि तिला जोराचा हुंदका आला. तो क्षणैक थांबला. नंतर अगदीं गंभीरपणानें म्हणाला, “जयंताच्या हृदयावरसुद्धां तुझें चित्र असंच कोरलेलं असेल नाहीं ? तुला इतकी चांगली देणगी दुसरी देतां आली नसती त्याला ! तें चित्र पाहिल्यावर मला माझी चूक कळून आली—”

“कसली चूक, जया ?—”

तिनें त्याचा हात आपल्या हातांत घेऊन विचारलें.

“मी तुझ्यापासून प्रेमाची अपेक्षा करण्यांत चूक झाली माझी. जयंतासारखा मी शूर न गुणी नाहीं. तुझ्या प्रेमाला मी लायक नाहीं, झ्यामा !—”

“तुझं हें म्हणणं बरोबर नाहीं, जया ! लायकी आणि नालायकी ही नेहमीं सापेक्ष असते. जयंताच्या परिस्थितींत जर तूं वाढला असतात, तर कदाचित् त्याच्यापेक्षां जास्त साहसं तुझ्या हातून घडलीं असतीं. जयंतावर त्याच्या

बडिलांच्या आयुष्याचा फार परिणाम झाला. त्याच्या बडिलांनी दिवकांचे शिष्यत्व पत्करल्यामुळे त्याच्या कुटुंबाची जी वाताहत झाली, तिने त्याला क्रांतिवादी बनविला ! पारतंत्र्याच्या आंचेनं ज्यांची जीवितं होरपळून जातात, त्यांनाच त्याचा उच्छेद करण्याची आवश्यकता तीव्रतेनं जाणवते ! जया, तुला पारतंत्र्याची जाणीव होण्याचं कांहीं कारणच नव्हतं मुळी ! उलट इतर बड्या सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मुलांप्रमाणं तूं पारतंत्र्याचा पुरस्कर्ता झाला नाहीस याचंच मुळी आश्चर्य वाटतं मला ! राजकीय चळवळीत पडल्यामुळं एखाद्याच्या आयुष्याचा किंवा कुटुंबाचा नाश झाल्याबद्दल जेव्हां लोक हळहळतात, तेव्हां मला नवल वाटतं त्यांचं ! त्यांना ही साधी गोष्ट कळत नाही की, नाश पावलेल्या त्या प्रत्येक व्यक्तीच्या आणि कुटुंबाच्या मागे पारतंत्र्याचा सूड घेण्याच्या ईर्ष्येने प्रेरित झालेलीं अनेक माणसं निर्माण होत असतात. साहस हें ईर्ष्येशिवाय होत नसतं ! बंगभंगाच्या चळवळीत जर अनेक कुटुंबांची राखरांगोळी झाली नसती, तर क्रांतिवादाचा पवित्र अग्नि बंगालमध्ये आजपर्यंत उफाळत राहिला नसता ! जया, मुलांचं आयुष्य त्यांचे आईबाप, त्यांची कौटुंबिक परिस्थिति बनवीत असते नेहमी—”

“रयामा, तुला माहीत होतं ना अठरा तारखेला शस्त्रागारावर हल्ला होणार म्हणून ? मग तूं तें लपवून कां ठेवलंस माझ्यापासून ? मी तुझ्या प्रेमाला लायक असतो, तर तुला अशा रीतीनं वागण्याचं घैर्य झालं नसतं माझ्याशीं !—”

“जया, तूं लहान मुलासारखं बोलतो आहेस खरोखरी ! अठरा तारखेला कांहीं तरी होणार आणि तें चितागांगलाच होणार एवढीच कल्पना होती मला फक्त ! यापेक्षां जास्त कांहीं माहीत नव्हतं—”

“पण हें तरी तूं कां नाही सांगितलंस मला ?—”

“तें सांगून काय उपयोग होता, जया ?—”

“मी गेलों असतो जयंताच्या मागोमाग डाकचाला !—”

“आणि त्याला संकटांत घातला असतास !—”

“तें कसं काय ?—”

“तू डाक्क्याला गेला असतास तर तुझ्या बडिलांना संशय आल्या-
शिषाय राहिला असता का ?—”

“स्वरंच श्यामा, आज साहेबांना तार आली संध्याकाळीं एकाएकी
आणि ते मुंबईला गेले—”

“मुंबईला गेले ? त्यांचं या वेळीं मुंबईला जाणं मोठं सूचक आहे,
जया !—”

“ते रिव्हॉल्वर नडणार आहेत आपल्याला असं वाटतं मला, श्यामा !—”

“पण उमानं साहेबांच्या खोलींतून आणलेला तो रिव्हॉल्वर तुम्हीं तेलं-
खेडीत टाकून दिला ना रे ?—”

“नाहीं ! मजजबळ आहे तो अद्याप ! मी फक्त जयंताला उगाच
काळजी वाटूं नये म्हणून उमाकडून त्याला पत्र लिहवलं तसं ! ते रिव्हॉल्वर जर
आतां आपल्याला नडणारच असतील, तर नडण्यापूर्वी उपयोग तरी कां करूं
नये त्यांचा ?—”

“पण तो कसा करणार ?—”

“काल सायंकाळीं ‘पत्रिकें’त आलेली शस्त्रागारावरील हल्ल्याची
सविस्तर हकीगत वाचल्यापासून एक कल्पना घोळते आहे सारखी माझ्या मनांत !
सध्यां पचमदीहून येथें बड्या अधिकाऱ्यांच्या येरझारा सुरू आहेत ! आपण जर
मनांत आणलें, तर आपल्याला तामियाच्या जंगलांत उपयोग करतां येईल त्या
रिव्हॉल्वरचा !—”

“जया, काय म्हणतोस तू हें ? तुझी खात्री आहे ?—”

तिनें आनंदानें त्याचे हात घट्ट धरून विचारलें.

“पण तुला कल्पनां पसंत आहे का ही ?—”

“हो. पण हें शक्य आहे ? आपल्याला साधेल हें ? मला फार इच्छा
आहे तुमच्याबरोबर यायची !—”

“न साधायला काय झालं ? तू, मी न चारु तिबांनींच फक्त जायचं.
मोठार आहेच आमची. आपल्याला कोणी तरी साहेब खात्रीनं भेटेल तामियाच्या
डाकबंगल्याजवळ !—”

“पण अशी कोणाची तरी शिकार करण्यांत स्वारस्य नाही, जया ! तू नक्की पत्ता काढ आणि व्यवस्थित काम करू या—”

“साहेब मुंबईहून परत यायच्या आंत सारं कांहीं पार पडलं पाहिजे—”

“होय, तें तर आहेच. नाही तर खजिना लुटण्याची आपली जुनी कल्पना आहेच—”

“पण जयंताला अटक झाल्याचं ऐकल्यापासून त्या कल्पनेचं आकर्षण मला उरलं नाही आतां फारसं ! आतां पैसे मिळाले तरी त्यांचा उपयोग काय ? आपला मार्गदर्शक तर गेला ! आजच्या ‘पत्रिकें’त मी जेव्हां त्या चितागांगच्या हल्ल्याचं रोमांचकारी वर्णन वाचलं, तेव्हांपासून माझ्या मनांत सारखं येत आहे कीं आपणहि असंच कांहीं तरी केलं पाहिजे ! आणि आज जयंताबद्दलची वातमी वाचल्यावर तर तो विचार पक्का झाला माझा ! त्याला अटक झाल्यावर मी मोकळं रहावं हें बरं नाही वाटत माझ्या मनाला—”

“पण, जया, हा बेत पार पडेल अशी खात्री आहे ना तुझी ? मला फार भीति वाटते तुझ्या साहेबांची ! जयंताच्या पत्रांतलं तें रिव्हॉल्वर्ससंबंधींचं वाक्य वाचल्यापासून मला कससंच वाटतंय ! सी. आय. डी. जवळ खात्रीनं नंबर टिपलेले असतील त्या रिव्हॉल्वर्सचे—”

“तुझी भीति अगदीं रास्त आहे, झ्यामा ! साहेब मुंबईला गेले त्याच वेळीं मला वाटलं कीं जयंताच्या उद्योगाचे धागेदेरे कोठपर्यंत पसरलेले आहेत याचा तलास लावण्यासाठींच त्यांना बोलवण्यांत आलं असलं पाहिजे—”

तो हें वाक्य बोलत असतांनाच ती एकदम उठली आणि त्याच्या अगदीं जवळ जाऊन म्हणाली—

“जया, मी आजपर्यंत तुझ्यापासून लपवून ठेवलेली एक गोष्ट सांगणार आहे तुला—”

“कोणती गोष्ट ?—”

“ढाक्यांच्या कमिशनरच्या ज्या खुनाबद्दल भाई फांसावर गेला, तो खून त्यानं केलेला नव्हता—”

“मग कोणी केला होता ?—”

“ गोळ्या दोघांनींही झाडल्या, पण जयंताच्या गोळ्यांनीं काम दिलं. तुला आठवत असेल कदाचित् त्या वेळीं वर्तमानपत्रांतून दुसरा आरोपी फरारी झाल्याची बातमी आली होती ! दोघांपैकी कोणीतरी एक फांसावर जाणार हें नक्की ठरलेलंच होतं. म्हणून भाई फांसावर गेला—”

तिच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहू लागले.

“ किती विलक्षण स्वार्थत्याग !—”

“ स्वार्थत्याग नाही त्यांत ! केवळ सोय पाहिली दोघांनींही ! तुझे वडील मुंबईला गेल्याचं मघांशीं कळल्यापासून माझ्या मनांत सारखी कल्पना येते आहे कीं, जयंताच्या पूर्वेतिहासाचा आतां छडा लावला जाईल न कदाचित् माझ्या-पर्यंत हें प्रकरण येऊन पोचेल—”

“ पण त्या दोघांनीं वेषांतर केलं होतं ना त्या वेळीं !—”

“ होय. आणि त्यानंतर जयंताच्या चेहऱ्यांत फरकहि पडला आहे आतां पुष्कळ. शिवाय कानपूरच्या त्या आर्गीत होरपळल्यामुळं तर तोच हा माणूस असं पोलिसांना ठरवणं अशक्यच होईल ! पण त्याचा काय नेम सांगावा ? म्हणून मला वाटतंय कीं, या अटकेंतून आणखी कांहीं भानगड उत्पन्न होण्या-पूर्वी माझ्या जीवनाचं सार्थक व्हावं ! जया—”

तिनें खालीं बसून त्याचे हात एकदम घट्ट धरले; व आपले अश्रुपूरित नेत्र त्याच्या चेहऱ्यावर स्थिर करून ती म्हणाली—

“ मी—मी फक्त एकट्यानं त्या रिव्हॉल्वरचा उपयोग करीन !—”

तो कांहीं बोलला नाही. त्याच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले आणि त्यानें खालीं वाकून तिच्या दोन्ही भुवयांच्या मधल्या भागाला ओठांनीं स्पर्श केला.

“ जया, तूं कबूल केलं पाहिजेस, वचन दिलं पाहिजेस मला ! भाईच्या मरणापासून मी वाट पहातें आहे या संधीची ! आतां जयंताला अटक झाली, —माझं या जगांत काय उरलं आहे ? म्हणून या संधीचा पूर्ण फायदा तूं मला दिला पाहिजेस. माझ्या जीवनाचं सार्थक झाल्याचं, भाईच्या मरणाचा मोबदला घेतल्याचं समाधान मला लाभू दे ! पाईत्यांदा रिव्हॉल्वर मला चालवू द्या. मला

जमत नाही असं जर तुम्हाला वाटलं, तर मागाहून तुम्हीं चालवा.—जया, तूं बोलत कां नाहीस ?—”

“श्यामा, मी वचन देतो तुला ! पण तें मागतांनासुद्धां मर्मावर ढागण्या दिल्यास तूं माझ्या ! जयंताला अटक झाल्याबरोबर जग तुला शून्य वाटलं ! माझ्या प्रेमाला कांहींच का किंमत नाही तुझ्या दृष्टीनं ?—”

“जया, खरं प्रेम, उत्कट प्रेम हें आयुष्यांत फक्त एकदांच करता येतं ! त्यांतल्या उत्कटतेचा उन्माद नंतर दुसऱ्या कोणत्याहि प्रेमसंबंधांत अनुभवाला येत नाही. मनुष्याचा हा स्वभावच आहे की, एक प्रेमविषय नाहीसा झाला, म्हणजे दुसरा प्रेमविषय तें हुडकून काढतें आणि हृदयाचा रितेपणा कायम राहू देत नाही आपल्या ! पण त्या नंतरच्या प्रेमांमुळं मनाला केवढाहि विरंगुळा वाटला, तरी पाहिल्या प्रेमाचा उन्माद आणि आनंद त्यांत कधीहि नसतो. जया, मी हें स्वतःच्या अनुभवानें सांगतें आहे तुला. केवळ कविकल्पना नव्हे. जयंतापेक्षां तूं किती तरी अधिक मोहक आहेस आणि किती तरी वेळां तुझ्या त्या मोहकतेनं माझं मन भारून टाकलं आहे ! पण मला हें त्याच क्षणीं जाणवत आलं आहे,—हा मोह आहे, प्रेम नव्हे. प्रेम मी एकावरच केलं; माझं हृदय मी एकालाच दिलं. दुसऱ्याला तें देणं मला अशक्य आहे आतां, जया, मी तुझ्या मर्मावर ढागण्या दिल्या नाहीत. फक्त माझ्या हृदयाची जखम तुला उघडी करून दाखविली—”

“श्यामा ! श्यामा ! —”

“नको, नको जया ! तुझ्या शब्दांनीं आणि अश्रूंनीं पिळवटून निघालंय माझं अंतःकरण ! तूं आज मला वचन देऊन माझ्यावर एवढे उपकार केले आहेस कीं, तुला जरी माझं सर्वस्व दिलं, तरी उतराई होतां येणार नाही मला या तुझ्या उपकारांतून ! —”

तिनें त्याला जवळ ओढला आणि त्याचें मस्तक कुरवाळून त्याच्या कपाळाचें पुनः पुन्हां चुंबन घेतलें.

त्यानंतर तीं दोघेहि कांहीं वेळ अगदीं स्तब्ध होतीं.

नंतर त्याचे डोळे आपल्या पदराने पुसून तिने हळूच त्याला म्हटलें,
“ पण, जया, आपला हा बेत तडीस जाईल ना ?—”

“ मी सुद्धा त्याचाच विचार करतो आहे मधांपासून. उद्यां साहेबांचं पत्र किंवा तार कांहीं तरी येईल. माझा अंदाज असा आहे की, ते बहुधा स्पेशल ड्यूटीवर मुंबईला गेले असले पाहिजेत; न तसं जर असेल, तर ते लवकर परत येण्याचा संभव नाही फारसा. निदान आठ दिवस तरी मोडतील त्यांचे. तेवढ्या अवधीत आपल्याला उरकला पाहिजे आपला कार्यभाग—”

“ त्याबरोबरच पचमढीहून कोण केव्हां येत आहे याचीहि माहिती मिळविली पाहिजे तुला—”

“ ती मिळू शकेल सहज. पण आपण तिघांनीच जायचं ना ?—”

“ हो. मला वाटतं आपल्या या नव्या बेताची वाच्यता करणं इष्ट नाहीं मुळींच. का ? तुझ्या मनांत उमाला घ्यायचा आहे ?—”

“ छे, छे ! माझ्या मनांत निशी आणि छगन यांना घेण्याची कल्पना आली होती ! पण जितके रिव्हॉल्वर्स तितकीं माणसं हा दिशेब बरोबर आहे तुझा ! आपल्याजवळ उमानं साहेबांच्या खोलींतून आणलेला एक आणि चारुनं मिळविलेले दोन असे सध्यां तीनच रिव्हॉल्वर आहेत मुळीं ! तेव्हां आपण फक्त तिघांनीच गेलेलं बरं—”

“ मोटार घरचीच घेणार तूं ?—”

“ हो. ती घेणं सर्वच वृष्टींनीं सोईचं आहे. माला वाटेल मी पारड-शिग्याला जातो आहे नेहमीप्रमाणं. शिवाय ती चालविण्याची मला संवय असल्यामुळं न तिच्या मेकचीहि सर्व माहिती असल्यामुळं वाटतं कांहीं विघ्न येण्याचा संभव नाही. तामियाच्या जंगलांत शिरल्याबरोबर नंबराची पाटी काढून टाकली म्हणजे झालं !—”

“ आपला हा बेत सर्व ठीक जमला—”

“ आणि तो तडीलाहि जाईल नीट—”

इतकें बोलून तो एकदम उठला आणि जावयाला निघाला. तो दारापर्यंत गेला नाही, तोंच श्यामाने त्याला हांक मारली—

“जया—”

तो मागें बळला.

“तुझ्या मनांतून गेलेली दिसत नाही मवांचची गोष्ट ?—”

“श्यामा, कांहीं जखमा जन्मभर वहात राहतात न जीवनाचे सर्व रस शोषून घेतात !—”

तो दाराशी उभा राहूनच बोलत होता. दिव्याच्या उज्ज्वल प्रकाशांत त्याची गव्हासारखी सांवळी कांति खुलून दिसत होती. हाफशर्ट आणि हाफपॅट यांनी अर्धवट आच्छादिलेल्या त्याच्या शरीराची सुदृढता तिच्या मनाला त्याच्या कांतीपेक्षांहि आकर्षक वाटली. त्याचें उंच कपाळ, अस्ताव्यस्त झालेले किंचित् रांठ केंस, तिच्या मनाचा ठाव घेत असलेले भावपूर्ण डोळे, कडेला पीळ भरलेली टोंकदार मिसरूड आणि शरीराची सुदृढता दर्शविणारे मानेचे ताठ स्नायु—त्याच्याकडे पहातां पहातां तिच्या मनांत विचार आला की, आतां जगांत एवढाच एक आधार आपल्याला उरला आहे. जयंताचें भवितव्य तिला स्पष्टच दिसत होतें! तिच्या भाईच्या मृत्यूनंतर गेलीं चार पांच वर्षें तोच खरोखरी तिचा जीवनाधार होऊन बसला होता; व नागपुरास आल्यावरहि मामाची इतकी माया तिच्यावर असतांनासुद्धां, जयंताविषयींची तिची आसक्ति यत्किंचितहि कमी झाली नव्हती.

त्यामुळें आज त्याच्या अटकेची बातमी कळल्यापासून तिला एकदम आपलें जीवित शून्य झाल्यासारखें वाटलें, जीवनाचा सारा सुकल्यासारखा वाटला. त्या क्षणापासून ती सारखा विचार करीत होती, आतां आपलें भवितव्य काय आहे ? आपल्या आवडत्या भाईच्या हत्येचा सूड घेण्याची जी आकांक्षा आजवर आपण मनांत बाळगली, ती विफल होणार कीं काय ? आपण आतां कशासाठीं आणि कोणासाठीं जगणार !

या नैराश्यपूर्ण विचारांत तिचें मन चांचपडत असतांनाच जया आला आणि रिव्हॉल्वर्सचा उपयोग करण्याचा तो आपला नवा बेत सांगून त्यानें तिला सूड घेण्याची संधि दाखवून दिली !

बनारसच्या त्या प्रसंगाची तिला आठवण झाली. तिथे असतांना तिने एकदां जयंताला सहज म्हटलें होतें की, भाईच्या हत्येचा सूड तुझ्याकडून घेतला जाण्यापेक्षां तो मी माझ्या हातांनीं घ्यावा अशी माझी इच्छा आहे! ते तिचे उद्गार ऐकून तो किंचित् उपहासानें हंसला आणि तिला म्हणाला, “श्यामा, तुझे कोमल हात रक्तानें भिजावेत असें मला वाटत नाही. स्त्री ही जन्म देण्यासाठीं आहे. तिनें मृत्यूला कारण होणें म्हणजे तिच्या जीवनहेतूची विकृति होय. तूं महाभारताचा अभ्यास भक्तीनें केला आहेस. अश्वत्थाम्याला ज्या वेळीं कृष्णार्जुनांनीं पकडून द्रौपदीपुढें आणला, त्या प्रसंगाची आठवण कर. आपल्या पोराबाळांची झोंपेंत कत्तल करणाऱ्या त्या नराधमाचा अर्जुन शिरच्छेद करावयाला तयार झाला होता. पण द्रौपदीनें त्याला जीवदान दिलें! स्त्री ही जननी आहे. तिनें केव्हांही हत्या करतां कामा नये. ती ज्या दिवशीं हत्या करील, त्या दिवशीं तिच्या हृदयांतील सारी कोमलता, सारा स्त्रीभाव नष्ट होऊन जाईल! महिषासुराच्या बधानंतर रणावेशानें बेफाम होऊन काली जेव्हां प्रेतांच्या राशी तुढवीत नृत्य करूं लागली आणि तिच्या त्या कठोर पदाघातां-खालीं त्रिभुवनाचा चक्काचूर होण्याचा जेव्हां प्रसंग आला, तेव्हां स्वतः महादेवा-नें प्रेतरूप धारण करून तिच्या शरीरांतील तेज शोषून घेतलें आणि तिला शांत केली, हें तुला माहितच आहे. स्त्री ही जीवनदात्री शक्ति आहे; संहार करणारी नव्हे!—”

त्या नंतर मुंबईला गेल्यावर जयंताच्या मतांत बदल होऊन तो कम्यु-निस्ट विचारसरणीकडे झुकूं लागला. तरी सुद्धां तिनें स्वतः सूड घेण्याची कल्पना त्याला कधींहि पसंत पडली नाही.

स्त्रीजातीला कमी लेखण्याची, दुर्बल मानण्याची जी पुरुषाची पिढ्यान् पिढ्या चालत आलेली प्रवृत्ति, तिचा तर हा परिणाम नसेल!—

पण तेंच जयानें मात्र आढेवेढे न घेतां आपल्याला चटकून वचन दिलें; ज्या संघीसाठीं आपलें मन गेलीं चार वर्षे सारखें तळमळत होतें, ती त्यानें आपल्याला तत्परतेनें मिळवून दिली! जयंत आणि जया या दोघांचेहि आपल्या वर उत्कट प्रेम आहे. पण दोघांच्या वृत्ति केवढा हा फरक!

जयंतानें आपल्यावर प्रेम केलें; पण त्या प्रेमाच्या जोरावर आपल्यावर सत्ता गाजविली. जयाचेंहि आपल्यावर प्रेम आहे; पण त्या प्रेमांमुळे आपण त्याच्यावर सत्ता गाजवीत आहों. मग या दोहोंत कोणतें प्रेम श्रेष्ठ, कोणतें प्रेम अधिक लोभनीय ? सत्ता गाजविणारें कीं गाजवूं देणारें ?

जयंता म्हणाला तें एका अर्थानें खरेंच होतें. स्त्री ही देण्यासाठी आहे, घेण्यासाठी नाही आणि नाकारण्यासाठी तर नाहीच नाही. स्त्री ही दानशील आहे, आक्रमशील नव्हे. स्त्रीचा जन्म हा प्रेम करण्यासाठी आहे, प्रेम करून घेण्यासाठी नव्हे. जगांतले सगळे द्येचे झरे आणि सगळ्या प्रीतीच्या सारिता स्त्रीच्या विशाल हृदयांतून उचेंचळून बाहेर पडल्या आहेत !

मग मी जयाचें प्रेम तरी कां नाकारूं ? मला त्यानें शुद्ध भावानें अर्पण केलेलें हृदय मी कोणत्या अधिकारानें लाथाडूं ? माझें जीवित सफल होण्याची शक्यता ज्या प्रेमांमुळे उत्पन्न झाली आहे, त्या प्रेमाचा अब्देर करून मी त्याला कसा अन्याय करूं ?

जयंताचा भास म्हणून मी प्रथम त्याच्यावर प्रेम केलें असेन. पण पुढें पुढें त्या प्रेमाला जी स्थिरता आली, ती काय केवळ त्या भासावर भाळल्यामुळें ? मी तुझ्यावर जें प्रेम करितें, तें तूं जयंताचा भास उत्पन्न करतोस म्हणूनच केवळ करितें, असें जें उत्तर मी जयाला दिलें, तें देऊन मी त्या वेळीं स्वतःची फसवणूक केली ! कोणत्याहि भासावर चिरकाल प्रेम करणें शक्य नाही. जयाकडे प्रथम भास म्हणून माझें मन ओढलें गेलें; नंतर तो सहकारी म्हणून मला प्रिय झाला आणि आज माझ्या आयुष्यांतील या दारुण निराशेच्या क्षणीं माझ्या जिवाची तळमळ तृप्त करण्याची संधि मिळवून देणारा, माझें शून्य झालेलें जीवित सफल करण्याच्या कामीं मला सहाय्य करणारा म्हणून तो मला प्रियतम झाला आहे.

मघांशींच ती म्हणाली होती त्याला, “तुला जरी मी आतां माझें सर्वस्व दिलं, तरी तुझ्या ऋणांतून मुक्त होतां येणार नाहीं मला !—”

—आणि तरीहि त्याच्या प्रेमाचा तिनें अब्देर केला होता—

सांप्रदायिक नीतीच्या मनावर न कळत असलेल्या दहपणामुळे तर नव्हे ?
 —ती घांवतच त्याच्याजवळ गेली आणि तिने त्याच्या कमरेला विळखा घातला.
 ती कांही बोलली नाही; फक्त तिने करुण नेत्रांनी त्याच्याकडे पाहिले.
 त्याबरोबर तो खाली बांकला; त्याने तिचे मस्तक दोन्ही हातांनी घट्ट
 धरले आणि त्याचा श्वास तिच्या श्वासात सांद्रतेने मिसळला.

त्याच्या केंसांनी तिचे कपाळ झांकले, अश्रूंनी तिच्या मुखावर वर्षाक
 केला.

जणुं कांही ग्रीष्मांतील तापलेल्या भुईवर प्राजक्ताचीं फुले आणि दंवविंदु
 यांचा सडा पडला. *

त्या अवस्थेत किती क्षण गेले, हे त्यांना कळले नाही. त्या प्रणयमूर्च्छने-
 ची तंद्रा थोडी कमी झाल्यावर त्याच्या तोंडून उद्गार निघाला—

“माझी जन्मजन्मांतरीची तृषा आज शांत झाली, श्यामा !” *

ती स्तब्ध होती.

त्या अवस्थेचा आस्वाद आणि उन्माद यांनी तिचे शरीर आणि मन
 जणुं कांही भारून टाकले होते.

महाराष्ट्र मार्गे कां पडला ?

कांता 'सागर व्हिला' मधून परत आली, त्या वेळीं पंडितजी जय-सिंगाशीं बोलत व्हरांड्यांत बसले होते.

त्यांना पाहून तिला आश्चर्य वाटलें.

तोंच ते पुढें येऊन म्हणाले, "प्रियाची अटक नूनंतर ओढवलेलीं दुःखें यांनीं कांहीं म्हणण्यासारखा परिणाम झाला नाहीं तुझ्यावर असं जया आतांच सांगत होता मला. पण तूं फार रोड झालेली दिसतेस, ताई !—"

"आपण केव्हां आलांत, पंडितजी ?"

"आतांच एक्केसनं आलों. वास्तविक प्रियाला अटक झाल्याचं कळल्या-बरोबरच यायला हवं होतं मी—"

"काय मुद्दाम येण्यासारखं होतं त्यांत एवढं ? आपण केव्हां पाहुणचार घ्यायला जाणार आहांत सरकारचा ?—"

"सध्यां तर पांच सहा दिवस तुझा पाहुणचार घ्यायला आलों आहे मी ! खेड्यापाड्यांतून सारखं तीन आठवडे हिंडल्यामुळं थकवा वाटायला लागला मला न तुला भेटायचं हि होतं म्हणून याबैचं ठरवलं मी—"

"फार बरं झालं आपण आलांत हें ! मी कंटाळलें होतें या घरांत एकटी रहायला ! जया, तूं केव्हां आलास ?—"

"मला येऊन अर्धा तास झाला असेल फार तर. पण उमा कुठं आहे, ताई ? तो तुझ्या बरोबर राहिल्या गेला होता ना तिकडे ?—"

“रहायला म्हणजे फक्त जेवायला ! इतर सारा वेळ तो मला वाटतं तुमच्याकडेच असतो ना ? पण काय रे, काकासाहेब केव्हां परत येणार आहेत मुंबईहून ?—”

“आजच तार आली. त्यावरून पांच सहा दिवस तरी येत नाहीत असं वाटतं—”

“असं ?—पण पंडितजींना तू चहा वगैरे दिलास का आल्याबरोबर ?”

“नाहीं. मी आल्यापासून आम्ही बोलतो आहोत सारखे ! त्यामुळं मला आठवण राहिली नाही त्यांना चहाबद्दल विचारायची—”

“अरे, पण ते गाडीवरून आलेले आहेत ना ? बरं, मी करून आणते चहा लवकर—”

“खरंच झण ! गाडीत घेतला होता मी तसा. पण घरच्या चहाची गोष्ट कांहीं निराळी आहे—”

ती आत गेली आणि पंडितजी जयसिंगाशी पुन्हा बोलू लागले.

“टिळकांच्या नंतर महाराष्ट्राकडे तीन पिढ्या असलेलं राजकारणाचं नेतृत्व गेलं आणि फक्त गांधींच्या टीकाकाराची भूमिका त्यांच्याकडे आली—”

“पण पंडितजी, जे राजकारण बुद्धीला पटत नाही त्यांत भाग घ्यायचं कसा ?—”

“भाग घ्या असं म्हणतो कोण ? गांधींचं राजकारण जर तुमच्या बुद्धीला पटत नसेल, तर त्यापेक्षा प्रभावी असा तुमचा कार्यक्रम काढा ना तुम्ही ! फक्त त्यांचे दोष तेवढे दाखवून लोकांचा बुद्धिभेद न करायचा तेजोभंग करू नका, एवढंच माझं म्हणणं ! महाराष्ट्र राजकारणांत मागें पडला याबद्दल जळफळून काय उपयोग ? महाराष्ट्र बागें पडायला कांहीं गांधींचं पुढारीपण हेंच केवळ एक कारण नाही. इतरहि अनेक कारणे आहेत—”

“तीं कळूं यात तरी एकदां ! गेलीं पचास वर्षं जो महाराष्ट्र राजकारणांत इतर सर्व प्रांतांच्या आघाडीला होता, तो टिळक वारल्यावर पांच वर्षांच्या आतच मागें पडावा, याला दुसरी कोणती कारणं सांगतां आपण ?—”

“ती कारणं शोधायला फार लांब किंवा खोल जायला नको, जया ! कोणत्याहि राष्ट्राचा किंवा समाजाचा दृष्टिकोन विकसित होऊन त्यांच्या हातून पराक्रम घडायला त्यांच्यापुढे विशाल प्रतिभेचा ध्येयद्रष्टा असावा लागतो ! रानडे, गोखले आणि टिळक यांच्या स्वभावांत, विचारांत आणि कार्यपद्धतींत एखादी फरक कितीहि असला, तरी ते तिघेहि आपआपल्या परीने महान् ध्येयद्रष्टे होते, यांत शंकाच नाही. रानडेयांचे भारताच्या सर्वांगीण पुनरुज्जीवनाचे स्वप्न, गोखल्यांची देशसेवेचे व्रत घेतलेल्यांचा मठ काढण्याची तळमळ आणि टिळकांची स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्व पणाला लावून झगडण्याची तयारी हे ध्येयविशेष इतके लेकोत्तर होते की, त्यामुळे सान्या हिंदी राष्ट्राचे नेतृत्व आपोआप त्यांच्याकडे आले ! आज तशा प्रकारचा ध्येयद्रष्टा महाराष्ट्रांत कोणी नसल्यामुळेच त्याचा दृष्टिकोन संकुचित होत चालला आहे आणि कर्तृत्व खुरटत चालले आहे. व्यक्तीच्या काय, समाजाच्या काय किंवा राष्ट्राच्या काय कर्तृत्वाची उंची वाढायला त्यांच्यापुढे उच्च ध्येय आणि उच्चतर आदर्श असावे लागतात. ही ध्येयांची आणि द्रष्ट्यांची परंपरा टिळकांबरोबर संपली आणि महाराष्ट्रांतले टिळकांचे अनुयायी आज इतरांच्या ध्येयांचे नुसते व्यावहारिक टीकाकार होऊन बसले आहेत—”

“पंडितजी, ही आपली मीमांसा बरोबर आहे अगदी. पण, हा केवळ एकट्या महाराष्ट्राचाच नव्हे, तर आपल्या सर्व हिंदु समाजाचाच दोष नाही काय ?”

“होय. अगदी योग्य बोललास तू, जया ! हिंदु समाजाच्या अधोगतीचे बीज त्याच्या संकुचित दृष्टिकोनांतच आहे. इंग्रज मनुष्य जेव्हा स्वतःच्या भवितव्याविषयी विचार करू लागतो, तेव्हा त्याला आपल्या महत्त्वाकांक्षी डोळ्यांपुढे सर्व जग दिसू लागते. कारण त्याच्या राष्ट्राचे साम्राज्य सर्व जगभर पसरलेले आहे. त्यामुळे त्याचा दृष्टिकोन साहजिकच जगद्व्यापक होतो; त्याला साहजिकच वाटते की, पृथ्वीच्या पाठीवर कुठेहि जाऊन आपण आपल्या कर्तबगारीची चमक दाखवू ! मुसलमान मनुष्य ज्या वेळी आपल्या भवितव्याचा विचार करतो, त्या वेळी त्याच्याहि दृष्टीपुढे सर्व जग असते. कारण, दिव्हीपासून कॉन्स्टँटिनोपलपर्यंत आणि कराचीपासून कैरोपर्यंत जुन्या जगातील बहुतेक

रहदारीचे राजमार्ग मुसलमान राष्ट्रांनी व्यापलेले आहेत आणि त्यांच्या दिग्विजयाची स्मारके आजही त्या राजमार्गावर त्यांच्या अचाट कर्तृत्वाची साक्ष देत दिमाखाने उभी आहेत ! त्यामुळे इस्लामच्या या पडत्या काळातसुद्धा मुसलमान जिहादाची भाषा बोलू शकतो आणि मक्केकडे तोंड करून प्रार्थना करीत असतांना त्यांच्या मिटलेल्या डोळ्यांपुढे आशिया, युरोप आणि आफ्रिका या तिन्ही खंडांत पसरलेले मुस्लिम जग दिसत असते ! उलट हिंदु मनुष्य जेव्हा आपल्या भवितव्याविषयी विचार करू लागतो, तेव्हा उत्तरेकडली ती बर्फाची अजस्र भिंत आणि दक्षिणेकडील तो अनुलुंघनीय महासागर यांनी त्याची दृष्टि रोखली जाते. हिंदुस्थानाच्या बाहेर पृथ्वीच्या पाठीवर त्याने कुठेही नजर टाकली, तरी त्याला स्वतःच्या राष्ट्रीय कर्तबगारीचे जागते स्मारक दिसणार नाही; स्वतःच्या रक्ताचे किंवा धर्माचे जिवंत राष्ट्र आढळणार नाही. ज्यांच्या धार्मिक, राजकीय किंवा आर्थिक उलाढालींचे व्याप सर्व जगभर पसरलेले असतात, त्या राष्ट्रांचा आणि समाजांचा दृष्टिकोन आपोआपच अत्यंत विशाल होतो; व जागतिक उलाढालींतील स्वतःचे स्थान आणि महत्त्व लक्षांत घेऊन ते वाढविण्याच्या ईर्ष्येने ते स्वतःच्या भवितव्याचा विचार करतात. अशा तऱ्हेचा विशाल दृष्टिकोन हिंदु समाजाला कशाच्या जोरावर येणार ? ज्यांचा धर्म परबां परबांपर्यंत जगाला पाठमोरा होता, ज्यांची दिग्विजयाची ईर्ष्या सिंधु नदीची सीमा ओलांडायला सहसा धजली नाही आणि परदेशगमन निषिद्ध मानल्यामुळे ज्यांना जगाची वाजारपेठ काबीज करणे अशक्य झाले, त्या हिंदु समाजाची दृष्टि स्वतःच्या भवितव्याचा विचार करतांना जगभर कशा खेळणार ?—”

“ मग यावर उपाय काय ?—”

“ उपाय अगदी साधा आहे. आपल्या भवितव्याचा विचार जागतिक दृष्टीने करणे ! जोंपर्यंत आपल्यापुढील सर्व प्रश्नांचा विचार आपण जागतिक दृष्टीने करीत नाही, तोंपर्यंत जगांतील प्रगत राष्ट्रांच्या प्रणालीकेंत आपल्याला स्थान मिळणे अशक्य आहे, जया ! फार कशाला ? अरे, आपल्या महाराष्ट्राचेच उदाहरण घे ! रानडे, गोखले आणि टिळक हे कर्तृत्ववान् खरे. पण ते

कांही नागतिक कीर्तीचे पुरुष नाहीत. उलट बंगालमध्ये रबींद्र, जगदीशचंद्र, अरविंद यांच्यासारखे जागतिक कीर्तीचे पुरुष एकामागून एक निर्माण झाल्यामुळे बंगालमधील साहित्यिक आणि शास्त्रज्ञ हे आपल्या भवितव्याचा विचार करितांना सर्व जगावर नजर टाकतात ! गुजराती किंवा मारवाडी हा महाराष्ट्रीय-इतका शिकलेला बहुधा नसतो. पण तो सट्टेबाजारांत जाऊन बसला, म्हणजे साऱ्या जगाच्या बाजारभावांचे आंकडे त्याच्या डोळ्यांपुढे नाचू लागतात आणि समई-पुढे कीर्दस्वतावण्या लिहीत बसणारा हा बनिया लंडन आणि न्यू यॉर्क यांच्याशी आपल्या मोडक्या तोडक्या इंग्रजीत विनदिकृत वाटाघाटी करितो. बी. कॉम्. झालेल्या पण जगाच्या बाजारपेठेतील घडामोडींची बिलकूल ओळख नसलेल्या महाराष्ट्रीय पदवीधरांनी फक्त नोकरी करावी त्याच्या हानास्वाली ! महायुद्धाच्या काळापर्यंत जग हे एकंदरीत विलग आणि तुटक होतें. पण महायुद्धानंतर लागलेल्या शास्त्रीय शोधांमुळे हा विलगपणा आणि तुटकपणा नाहीसा होऊन टेबलावर ठेवलेल्या भूगोलासारखी जगाची अवस्था झाली आहे आज ! त्यामुळे कोणत्याहि प्रश्नाचा विचार करतांना आपण जगाचे घटक आहोत, ही जाणीव ठेवून विचार करावा लागतो ! तसा विचार जे राष्ट्र करणार नाही, ते मरेल; जो समाज करणार नाही, तो मागे पडेल. तुर्कस्थान, इराण, अफगाणिस्थान ही जुनाट राष्ट्रे जागतिक दृष्टीने आपल्या भवितव्याचा विचार करून आघाडीला आली. उलट आपला महाराष्ट्र मात्र टिळकांच्या मृत्युपासून जास्त जास्त जातीय आणि प्रांतीय बनत चालला आहे. गांधींचा मोठेपणा हा आहे की, तो हिंदी राजकारणाचा विचार करितांना जागतिक भाषेत बोलतो, जागतिक परिस्थिती लक्षात घेऊन वागतो. त्याच्या अहिंसेला तुम्ही कितीही हंसा, पण विल्सनच्या राष्ट्रसंघाच्या आणि शस्त्रसंन्यासाच्या कल्पनेनंतर जगाच्या राजकीय विचारसंपत्तीत त्याने ती महनीय भर घातली आहे, यांत शंकाच नाही. त्याच्या त्या विश्वात्मक दृष्टिकोनाने गुजरातला वर आणला. आपला महाराष्ट्र मागे पडला. याला कारण आज आपल्यामध्ये असे महान् ध्येयांचे द्रष्टे नाहीत, हे आहे. Where there is no vision, the people perish हे मॅस्विनीचे सुभाषित आज अगदी भयंकर रीतीने अनुभवाला येत आहे आपल्या !—”

पंडितजींचें तें अस्खलित वक्तृत्व आणखी किती वेळ चाललें असतें कोण जाणें. पण ते बोलण्याच्या अगदीं ऐन भरांत असतांनाच कांता चहाचा ट्रे घेऊन बाहेर आली; व तिच्या मागोमाग पंडितहि फराळाचे पदार्थ घेऊन आला. त्याबरोबर पंडितजी एकदम थांबले; व खुर्चीवरून उठून त्यांनीं ट्रेमधील निरनिराळ्या पदार्थांच्या बशा टेबलावर मांडण्याच्या कामांत पंडितिला मदत केली.

पण कांतानें त्यांचें बोलणें येतां येतां अर्धवट ऐकलें होतें.

तिनें कपातून चहा तयार करीत असतांना त्यांना विचारलें, “ कोणता भयंकर अनुभव येत आहे आज आपल्याला, पंडितजी ?— ”

“ कसला नाही. आमची आपली तात्त्विक चर्चा चालली होती, तार्हे !— ”

पंडितजी दोस्टाचा खमंग तुकडा तोंडांत टाकीत हंसून म्हणाले. जयाचें लक्ष त्या चहाकडे, खाद्यांकडे किंवा कांतानें त्यांना विचारलेल्या त्या प्रश्नाकडेहि नव्हतें. पंडितजींनीं महाराष्ट्राच्या पिछेहाटीची जी मीमांसा आपल्या वक्तृत्वपूर्ण वाणीनें केली होती, तिच्यांतच त्याचें मन अद्याप गुंगलेलें होतें. म्हणून त्यानें मध्येच एकदम त्यांना विचारलें—

“ पंडितजी, चित्तागांगच्या शस्त्रागरावरील हल्याची हकीकत वाचली का आपण ? काय वाटलें आपल्याला ती वाचून ?— ”

“ मला अभिमान वाटला त्या तरुणांच्या शौर्याचा आणि साहसाचा ! सरकारी शस्त्रागरावर इतक्या पद्धतशीर रीतीनें हल्ला करणें हें खरोखरीच लोकोत्तर बुद्धीचें आणि कर्तृत्वाचें काम आहे !— ”

“ पण हें काम तुमच्या अहिंसेच्या कर्मकांडांत बसत नाही याची वाट काय ?— ”

“ नसेल बसत ! आपल्या या नेभळ्या आणि दुबळ्या राष्ट्रांत ईर्ष्येची, आकांक्षेची आणि पराक्रमाची ठिणगी जेथें जेथें म्हणून दिसेल, तेथें तेथें ती फुंकर घालून चेतविली पाहिजे ! निव्वळ गुप्त कटांच्या मार्गानें स्वातंत्र्य मिळविणें अशक्य आहे हें तर खरंच. अशा प्रकारच्या हल्ल्यामुळें आपल्या राष्ट्राचे गुदमरून आणि गंजून गेलेलें जें क्षात्रतेज उफाळून प्रगट होतें, त्याचें महत्त्व

मला फार वाटतं ! शिवाय, कम्युनिस्टांची चळवळ फोफावून जर हिंदुस्थानांत कधी राज्यक्रांती झालीच, तर तिला गुप्त संघटनेची जोड ही याचीच लागेल ! रशियांतील क्रांतीचें आणि आयर्लंडांतील सिनफेनांच्या चळवळीचें उदाहरण आपल्या डोळ्यांपुढें आहेच— ”

“ मग गांधींच्या कार्यक्रमांपेक्षां प्रभावी असा कार्यक्रम हाच ठरूं शकेल असं नाहीं वाटत आपल्याला ?— ”

या त्याच्या प्रश्नाला पंडितजी उत्तर देणार, तोंच तें संभाषण उत्सुकतेनें ऐकत असलेली कांता एकदम मध्येच म्हणाली—

“ जया, पंडितजींच्या तोंडून भलभलत्या कबुल्या काढण्याचा प्रयत्न करूं नकोस अशा रीतीनं !— ”

तेव्हां पंडितजी हंसून म्हणाले, “ माझ्या लक्षांत आला त्याच्या प्रश्नाचा रोल, ताई ! त्यावर मला एवढंच म्हणायचं कीं, सशस्त्र क्रांतीच्या प्रयत्नाला माझी तत्त्वतः हरकत नाहीं. कारण स्वातंत्र्य हें अहिंसेपेक्षांहि मला प्रिय आहे, व तें संपादन करण्यासाठीं कोणत्याहि मार्गाचा अवलंब करायला मी कचरणार नाहीं. पण, सशस्त्र क्रांति ही अशा रीतीनें घडवून आणली पाहिजे कीं ज्यामुळें देशांतील बहुजनसमाज तीति जास्तीत जास्त भाग घेऊं शकेल. त्या दृष्टीनें कम्युनिस्टांचं क्रांतीचं तत्त्वज्ञान मला अधिक सोईचं वाटतं— ”

“ पण चितागां सारख्या तुरळक प्रयत्नांना सुद्धां आपण महत्त्व देतांना ?— ”

“ हो. ती ठिणगी आहे, न असली प्रत्येक ठिणगी आपल्या क्षात्रवृत्तीचा बन्धि अद्याप पुरता विझलेला नाही याची साक्ष देत असते. लोकांत तेज आणि स्फूर्ति उत्पन्न करायला हे स्फुर्लिग कारण होत असतात— ”

जया यावर कांहीं बोलला नाही. त्यानें मुकाट्यानें चहा घ्यावयाला सुरवात केली.

त्याचा प्रत्येक प्रश्न कांता कुतूहलानें ऐकत होती, प्रत्येक हालचाल बार-काईनें बघत होती. पंडितजींचें तें उत्तर ऐकून त्याच्या मुद्रेंवर एकदम जें गांभीर्य आलें, तें तिला मोठें चमत्कारिक वाटलें; व तिनें त्याच्याकडे भेदक दृष्टीनें पहात त्याला हळूच विचारलें,—

“जया, काय आहे मनांत तुझ्या ?—”

अंधारांत गुपचुप बावरत असलेल्या माणसाच्या तोंडावर टॉर्चचा प्रकाश अचानक टाकला असता तो जसा दचकतो, तसा तिचा तो प्रश्न ऐकताच जया दचकला; व त्याने तिची नजर टाळून किंचित चांचरत म्हटले—

“कांही नाही ! —कां वर ?—”

पण तो प्रश्न उलट तिलाच विचारीत असतांना त्याचे गढबडलेले मन सांवरले; व हंसण्याचा प्रयत्न करून तो पुढे म्हणाला—

“नेहमीं नेहमीं कसा ग संशय येतो तुला आमचा, ताई ?—”

पण तिने त्याच्या त्या प्रश्नाला उत्तर न देतां पंडितजींकडे वळून एकदम गंभीरपणाने म्हटले—

“जयाने एक गोष्ट सांगितलेली नाही अद्याप आपल्याला, पंडितजी !—”

“कोणती ग ?—”

त्याने पुन्हा एकदम बावरून विचारले.

“चितागांगला जो हा अत्याचार झाला, त्यांत सामील असल्याच्या संशयावरून यांच्या एका मित्राला अटक झाली आहे परवां—”

“कोणता रे हा मित्र तुझा, जया ? ही बातमी तर तू आल्याबरोबर सांगायला हवी होतीस मला—”

“माझा मित्र ? मी तर नवीनच ऐकतो आहे हें !—”

“जया, उगाच आतां लपवाछपवी करूं नकोस ! मी सांगते याच्या मित्राचे नांव—जयंत चितळे—”

“हो. वाचलं खरें परवां टाइम्समध्ये.—जया, कुठें जमला या चितळेशीं तुझा स्नेह ?—”

पंडितजींनीं एकदम गंभीर होऊन विचारले.

जयाचे तोंड घामाने डबडबले होते.

त्याने तोंड पुसण्याचे निमित्त करून आवंढा गिळला.

आणि नंतर अगदीं सावकाश म्हटले—

“तें सांगणं कठीण आहे, पंडितजी !—”

“तुझी इच्छा नसेल, तर सांगूं नकोस. माझा आग्रह नाही तुला. पण तार्जनं ज्या अर्थी मला कल्पना दिलीच आहे, त्या अर्थी एक गोष्ट तुला स्पष्ट सांगणं हें कर्तव्य समजतों मी माझं—”

“अवश्य सांगा आपण—”

“स्वतःचें मन पोलादी असल्याची खात्री झाल्याशिवाय पाऊल टाकतां कामा नये या मार्गावर ! मी स्वतः होरपळलेला आहे, जया !—”

“मान्य आहे मला आपलं म्हणणं, पंडितजी !—”

त्यानें अगदीं शांतपणानें उत्तर दिलें.

पंडितजींच्या तात्त्विक चर्चेला कांतानें दिलेली ही कलाटणी इतकी कांहीं अनपेक्षित आणि विलक्षण होती कीं, जयानें तें उत्तर दिल्यावर कांहीं वेळ अगदीं अबोल स्थितीत गेला.

नंतर कांता पंडितजींच्या कपांत पुन्हा चहा ओततांना म्हणाली, “आपण मघांशीं म्हणालांत तें अगदीं खरं आहे, पंडितजी ! सध्यां एकापेक्षां एक भयंकर अनुभव येत आहेत मला ! आणि उद्यां जर जयाला न उमाला एखाद्या गुप्त कटांत सामील असल्याच्या आरोपावरून पकडण्यांत आलं, तर नवल वाटणार नाही मला त्या गोष्टीचं—”

तिनें आपल्या डोळ्यांत येत असलेले अश्रु निग्रहानें आवरले. तिचा तो मनःक्षोभ पंडितजींच्या लक्षांत आला; व चहाचा घोट घेऊन ते म्हणाले—

“ताई, तूं शहाणी आहेस. इतर संसारकरू बायकांप्रमाणेच तूंही जीवि-ताकडे पहावंस याचं आश्चर्य वाटतं मला. सध्यां आपल्या देशाची स्थिति लढाईला उभ्या राहिलेल्या राष्ट्रासारखी आहे. त्या राष्ट्रांनें हांक फोडतांच ज्याप्रमाणें देशांतील प्रत्येक व्यक्तीनें आपल्यापुढलं भरलेलं ताट लाथाडून रणांगणावर धांव घेतली पाहिजे आणि आपल्या शक्त्यनुसार त्या युद्धांत भाग घेतला पाहिजे. आपल्या देशाच्या सांप्रतच्या स्थितीत जयाला जो मार्ग सुचेल त्यानें त्या मार्गानें हा देश स्वतंत्र करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आज देशांतील प्रत्येक व्यक्तीचें पाहिलें कर्तव्य हें आहे. —इतर सर्व कर्तव्यं मागाहून !—”

“ होय. मला हें सारं समजून, पंडितजी ! उच्च ध्येयें आणि त्यांच्यासाठीं करावा लागणारा स्वार्थत्याग यांचें महत्त्व मला कळतें. सामान्य संसारकरू स्त्रीच्या दृष्टीनं मी जीविताकडे पहात नाहीं. नाहीं तर त्यांची कड घेऊन मी ददांना दुखवलें नसतें ! पण, जयाला जें अप्रत्यक्ष प्रोत्साहन आतां आपण दिलेंत, तें मात्र मला पसंत नाहीं मुळींच. असल्या अविचारी मुलांच्या कृत्यामुळं देशाचं कल्याण होईल कीं नाहीं कोण जाणें ! पण त्यांचा आणि त्यांच्या कुटुंबाचा नाश मात्र खात्रीनं होईल—”

“ हरकत नाहीं झाला तरी ! मी तुला आतांच सांगितलें—आज आपण युद्धाच्या परिस्थितींत आहों ! राष्ट्राच्या आयुष्यांत केव्हां केव्हां असा काळ येत असतो कीं, ज्या वेळीं देशांतील प्रत्येक जाणत्या व्यक्तीला त्याच्या कल्याणासाठीं आपल्या कल्याणाचा बळी द्यायला स्वेच्छेनें पुढें यावें लागतें ! मी ‘बळी’ हा शब्द मुद्दामच वापरला आहे, ताई ! तो काळ आज आपल्या राष्ट्रांत आला आहे; व या वेळीं वैयक्तिक स्वार्थाच्या लालचीनें जो जो माणूस आपल्या कर्तव्याला चुकेल, त्याला त्याला भावी पिढ्या गुन्हेगार लेखल्याशिवाय रहाणार नाहींत. आपण आईच्या पोटांत असतांना आपले वडील न् मामा हे स्वातंत्र्ययुद्धांत भाग घेतल्यामुळें तुरंगांत डांबले गेले होते असें जेव्हां तुझ्या मुलाला उद्यां कळेल, तेव्हां केवढा अभिमान वाटेल त्याला आपल्या घराण्याचा आणि किती उदात्त संस्कार होतील त्याच्या मनावर या स्वार्थत्यागाचे ! ताई, या द्वंद्वमय जगांत प्रत्येक गोष्टीची किंमत ही द्यावीच लागते. शतकानुशतके अधोगतीच्या गर्तेत पिचत पडलेल्या या दुर्बल आणि पतित राष्ट्राच्या उद्धारासाठीं आज देशांतील प्रत्येक व्यक्तीवर स्वतःच्या रक्तानें न्हाऊन निवण्याच्या प्रसंग आला आहे. त्या प्रसंगाबद्दल आनंद वाटला पाहिजे तुला खरोखरी ! आपल्या राष्ट्राची ही निकड लक्षांत न घेतां तूं बोलतेस म्हणून मी तुला म्हणतों कीं एखाद्या सामान्य संसारकरू स्त्रीप्रमाणें तूं या प्रश्नाचा विचार करूं नकोस !—”

“ माफ करा, पंडितजी, मी स्पष्ट बोलतें याबद्दल ! स्त्रीची जीविताकडे पहाण्याची दृष्टि आहे, ती आपल्याला कधींही कळणें किंवा पटणें शक्य नाहीं. कारण स्त्रीहृदय ही काय चीज आहे याची मुळीं आपल्याला कल्पनाच

नाहीं ! स्त्रीच्या साहचर्याशिवाय पुरुषाच्या जीविताला पूर्णता येत नाही, ते अपुरे आणि उणें रहाते, असे मी समजते. आपण ' संसारकरू ' हे विशेषण स्त्रीला ह्मणून लावता; मी ते अभिमानाने लावते ! स्त्रीच्या या संसारकरू वृत्तीमुळेच समाजाची धारणा होत असते. आपल्या राष्ट्राची निकड मला कळते; व त्याच्या उद्धारासाठी स्वतःच्या घरांतील माणसांचाच काय, पण स्वतःचा जरी बळी द्यायचा प्रसंग आला, तरी मी मागे पहाणार नाही. पण गांधीचा कार्यक्रम बुद्धीला पटत नसता ते जिद्दीने तुरुंगांत गेले हा त्यांचा त्याग नव्हे. मला ही निव्वळ लोकाराधना, निव्वळ आत्मवंचना वाटते. गांधींच्या तत्त्वज्ञानावर विश्वास नसतानासुद्धा त्यांनी सुरू केलेल्या चळवळीच्या तावडीत सांपडून आपले बडील तुरुंगांत जाऊन बसले असे जेव्हा माझ्या मुलाला उद्यां कळेल, तेव्हा त्याला त्यांच्या त्या कृत्याविषयी खचित अभिमान वाटणार नाही, पंडितजी ! आणि उमाविषयी मी काय बोलूं ? स्वतःची कुवत न ओळखतां या जयाच्या नादानं उमा जर उद्यां पेंचांत आला—”

“ उमा पेंचांत येणार नाही अशी हमी देतो मी तुला, ताई !—”

इतका वेळ निमूटपणें तिचें बोलणें ऐकत असलेल्या जयानें मध्येंच एकदम म्हटलें.

“ तूं हमी देऊन काय उपयोग, जया ? उमाच्या हातून कदाचित् कांहीं न घडतांच तो तुरुंगांत जाईल अशी सारखी भीति वाटते मला !—”

तिच्या डोळ्यांतील आवरलेले अश्रु आतां अनिवंध वाहूं लागले.

“ नाही ताई, मी पुन्हां सांगतो तुला.—माझं काय व्हायच असेल, ते होईल. पण तुझ्या उमाच्या केंसाला सुद्धा धक्का लागणार नाही याबद्दल पक्की खात्री बाळग तूं !—”

त्याच्या त्या आश्वासनानें ती किंचित् शांत झाली आणि म्हणाली:—

“ जया, ‘ तुझा उमा ’ हा शब्दप्रयोग तूं वापरायला नको होतास ! उमा आणि तूं यांच्यांत मी फरक केला नाही कधी. पण तुझ्या ठिकाणी जो एक कणखरपणा आहे, तो उमाच्या ठिकाणी नसल्यामुळेच माझें मन त्याच्या आवतीत इतकें धावरतें ! स्वार्थत्याग हा एक प्रकारचा यज्ञ आहे, जया ! तो

यज्ञ पूर्ण जाणिवेनं आणि प्रामाणिकपणानं करण्यांत आला पाहिजे. स्वार्थत्याग म्हणजे कांहीं होळी नव्हे, स्वतःचें जीवन बेजबाबदारपणानं बेचिराख करणं नव्हे. ज्यांना स्वतःच्या मनाची ओळख बटलेली नाही आणि स्वतःच्या कुवतीचा अंदाज लागलेला नाही, त्यांनीं या फंदांत पडूं नये कधी ! नाही तर सूर्याला कवटाळायला धांवल्यामुळें लोळागोळा होऊन पडलेल्या संपातसंरक्ष स्थिति व्हायची त्याची !—”

तामियाच्या जंगलांत

ते डाक बंगल्याकडे जावयाला निघाले, त्या वेळीं बळवाचा सर नुकतीच पडून गेली होती.

पण त्या धांवत्या सरीमुळें हवेंत गारवा न येतां एक प्रकारचा दमट उष्ण मात्र उत्पन्न झाला; व तिनें भिजलेल्या रानांतील पाचोळ्यांचा कुवट गंध हवेंत पसरून तीहि कुंद झाली होती. सूर्य अद्याप मावळलेला नव्हता. पण, त्याचें बिंब काळसर दगानीं आच्छादिलें असल्यामुळें पश्चिमेचें क्षितिज भयानक दिसत होतें; व दगानीं गिळलेल्या त्या सूर्यबिंबाचा परावर्तित प्रकाश झपाट्यानें क्षीण होत चालल्यामुळें सृष्टि काळवंडल्यासारखी दिसत होती. वारा अगदीं नव्हता. त्यामुळें क्षितिजाशीं समांतर असलेलीं स्तब्ध झाडे त्या अंधुक वृक्षाच्या उदासीनतेत भर घालीत होती.

त्या तिघांना बघून कोणाचीहि अशीच कल्पना झाली असती कीं, ते जंगलांत शिकार करावयाला चालले आहेत. आणि, गांवांतील ज्या शेतकऱ्यांच्या गोठ्यांत त्यांनीं आपली मोटार ठेवली होती, त्याला खरोखरी तसेंच त्यांनीं सांगितलें होतें. कारण श्यामा आणि जया यांनीं शीख पेहराव केला होता; व चारून खोकी कपडे घातले होते. त्या रुबावदार पोषाखांत मिसरुड न फुटलेल्या गोंडस शीख युवकासारखी श्यामा दिसत होती. उलट दादीनें वेष्टिलेला जयाचा सांबळा, उग्र चेहरा आणि त्याच्या हातांतील हंडर पोलिस खात्यातील

आधिकाऱ्याची आठवण देत होता. रानांतून लांकडांचा भारा धेऊन येणारा जो एखादा दुसरा खेडूत मधून मधून त्यांना भेटे, तो त्यांच्याकडे डोळे ताणताणून मोठ्या कौतुकाने बघत असे. पचमढीच्या नंदनवनांतील गंधर्वांप्रसारांचे तामिया-चा ढाक बंगला हे अत्यंत आवडते संकेतस्थान आहे. त्यामुळे त्या तिघां जवानांबरोबर एकहि स्त्री नसलेली पाहून गांवांतील खंडुनांना जसे आश्चर्य तसेच भयहि वाटले असावे.

त्या शेतकऱ्याने त्यांना मोटार ठेवायला जागा दिली, तीहि खरोखरी भीतीनेच; व “आम्ही शिकार आटोपून पहाटेपर्यंत केव्हाहि परन येऊं,” असे जेव्हां जयाने करड्या आवाजांत त्या म्हाताऱ्या किसानला सांगितले, तेव्हां त्याने आपल्या मनाशी त्या शिकारीचा अर्थ अगदी वेगळाच केला.

त्यांचा प्रवास अतिशय मजेत झाला होता व ज्या उद्देशाने ते घरून निघाले होते, तो सफल होण्याची पक्की खात्री वाटत असल्यामुळे, त्या जंगलाचा वाढता भयाणपणा त्यांच्या उल्लासित मनाला जाणवला नाही.

ढाक बंगल्यावरून पचमढीकडे जाणाऱ्या रस्त्याला जे बांकण मध्येच उताराजवळ लागते, तेथे येऊन पोंचतांच त्यांनी आपापसच्या जागेची काळजी-पूर्वक पहाणी केली. मोटार खालून वर येत असतां शक्य तर एखाद्या झाडा-आडून गोळ्या घालतां याव्यात आणि ताबडतोब मागच्या मागे जंगलांत पसार होतां यावे, अशी जागा त्यांना हवी होती. त्या बांकणाजवळ चिंचेचे जे मोठे थोरले झाड होते, तेथेच उभे राहून पोलिस खात्याचे इन्स्पेक्टर जनरल सर जेम्स स्ट्रॅगमन यांच्या मोटारीची वाट पहाण्याचे त्यांनी ठरविले.

साहेबांचा मुक्काम आज रात्रभर ढाक बंगल्यांत होणार असल्याची नक्की बातमी जयाने काढली होती. तामिया घाटाच्या तिन्ही बाजूंनी बेलाग कड्यावर असलेला तो सुंदर बंगला हे साहेबबहादुरांचे मोठे आवडते विलास-स्थान होते; व असे सांगतात की, त्या बंगल्याच्या मागच्या दरीत अपघाताने बेलेल्या म्हणून एका तरुण कोरकू स्त्रीचे जे प्रेत कांही दिवसांपूर्वी सांपडले होते, तो त्यांच्या शिकारीचाच खरोखरी प्रताप होता.

ते उताराची पहाणी करित असतानाच सूर्य मावळला; व आकाश अंध्रांनी झांकोळलेले असल्यामुळे संधिप्रकाशाहि फार वेळ टिकला नाही. सूर्यास्त झाल्यावर काळ्या पांढऱ्या ढगांच्या मधल्या मोकळ्या जागेतून जो लालभडक पट्टा वेढा वाकडा पसरला होता, तो अदृश्य होतांच काळोख झपट्याने वाढत गेला; व खाली क्वचित् एकाद दुसरा काजवा आणि वरती क्वचित् एकाद दुसरा तारा यांच्या चमकण्याशिवाय प्रकाशाची दुसरी कोणतीहि खूण त्या काळोखाने व्यापलेल्या रानांत शिल्लक उरली नाही. नाही भ्रूणावयाला, जया आणि चारू यांच्या तोंडांतील सतत जळणाऱ्या सिगारेट्स मात्र त्या अंधाराची भयाणता वाढवीत होत्या.

पण त्यांच्या उत्कंठित मनाला ती भयाणता जाणवली नाही. उलट आय्. जी. ची सूर्यास्ताच्या सुमारास येणार म्हणून ठरलेली मोटार अजून कां येत नाही, या शंकेने जया अस्वस्थ झाला होता. सूर्य मावळून कांहीं फार वेळ झाला होता, असे नाही. पण, त्याला क्षणोक्षणी वाटे, या वादळी हवेमुळे साहेबबहादुरांचा कार्यक्रम रद्द तर होणार नाही? त्या अस्वस्थतेच्या भरांत तो आपल्या अंगाला विलगून बसलेल्या श्यामाला एकदां म्हणाला सुद्धा, “हा साहेब जर आज आला नाही, तर आपण जो कोणी येईल त्याच्यावर गोळ्या झाडू! पण आज कांहीं आले तसेच परत जाणार नाही!”

“असला कांहीं आततायीपणा करायचा नाही, जया! उगाच भलत्याच माणसाच्या हत्येचे पाप डोक्यावर घ्यायला का आपण धरातून बाहेर पडलो आहोत?—”

ती हे शब्द उच्चारते आहे, तोंच चढणीला लागलेल्या मोटारीची घरघर त्यांच्या कानावर आली—

त्याबरोबर ती तिथेहि उठली; व तोंडांतील सिगारेट घाईघाईने फेंकून देऊन जया म्हणाला—

“आतां नक्की साधणार आपली शिकार! तू प्रथम गोळी झाडणार ना, श्यामा? नंतर आम्ही पाहून घेऊं—”

आणि ते हुशारीने आढोशाला उभे राहिले.

मोटार वांकणापाशीं येत असतां तिचा वेग बराच कमी झाला होता. जयाने मोटार चालवीत असलेल्या इसमाकडे काळजीपूर्वक पाहिले; व तो श्यामाचा दंड दाखून उद्गारला—

“अग, तोच तो ! टॉर्चने पाहण्याची कांहीं सुद्धा गरज नाही. हं, आपट लवकर—”

त्याच्या तोंडून हे शब्द निघतात न निघतात, तोंच ती मोटार झाडाच्या अगदीं समोर आली—

त्याबरोबर प्रथम रिव्हॉल्वर झाडल्याचा आणि नंतर कांच खळकन् फुटल्याचा आवाज झाला.

त्या आवाजामागोमाग पुन्हा रिव्हॉल्वर झाडल्याचे आवाज झाले.

कांच फुटल्याबरोबरच मोटार एकदम थांबली, व ते रिव्हॉल्वर चालवीत असतांनाच टॉर्चचा झगझगीत प्रकाश त्यांच्या तोंडावर पडला.

त्या प्रकाशाच्या पाठोपाठच समोरून गोळी सणसणत आली—

—आणि जयाला आपल्या शेजारी धप्पदिशीं काहींतरी पडल्याचा आवाज ऐकूं आला.

त्याबरोबर तो ताबडतोब मार्गे वळला.

तितक्यांत मोटार पुन्हां चालू झाली.

पण त्याचे लक्ष आतां मोटारीकडे नव्हते. त्यानें एकदम टॉर्च लावला.

तेव्हां त्याच्या झगझगीत प्रकाशांत भुईवर पडलेली श्यामा त्याच्या वृष्टीस पडली.

चारू मात्र त्याला कुठेंच दिसला नाही.

म्हणून त्यानें त्याला सपाट्यानें दोन तीन हांका मारल्या आणि तो श्यामाला कुठें लागले आहे हें पहावयाला खाली वांकला.

तिनें आपल्या उजव्या कुशीवर हात ठेवला होता;—ती अगदीं निश्चेष्ट पडली होती.

त्यानें हळूच तो हात बाजूला केला, —त्याबरोबर त्याचा स्वतःचा हात रकानें भरला.

त्याने तिच्या तोंडाजवळ आपले तोंड नेले;—तिचे श्वासन अगदी मंदपणाने चालले होते.

तोंच टोंचचा प्रकाश त्याच्या अंगावर पडला.

त्याला वाटले, कदाचित् मोटारीतील तीन इसमांपैकीच कोणी आला असेल—

म्हणून तो धडपडत उठला.

तोंच चारून त्याला विचारले, “दिदीला लागली गोळी ! त्याचा नेम साधला आणि आपले मात्र सारे चुकले, जया !—”

जया कांहीं बोलला नाही. त्याने चारूचा हात घट्ट दाबला.

पण, शब्दांनी जी कधीहि व्यक्त होऊ शकली नसती, अशी विलक्षण आर्तता त्याच्या त्या स्पर्शाबरोबर चारूला जाणवली.

ते दोघे पुन्हा मुकाट्याने तिच्याजवळ बसले.

क्षणैक दोघेहि तिच्या त्या निश्चेष्ट शरीराकडे, तिच्या कुशीतून बहात असलेल्या रक्ताकडे पहात होते.

नंतर जयाने त्याला म्हटले, “हिला घेऊन आपण त्या शेतकऱ्याकडे जाऊं या, चारू ! आपल्याला कांहीं करतां येईल असं वाटत नाही मला ! जखम भलत्याच ठिकाणी झाली आहे—”

जयाने तिला अलगत उचलून खांद्यावर घेतले आणि चारू टोंचने वाट दाखवीत पुढे चालू लागला.

त्यांना त्या शेतकऱ्याच्या झोंपडीत पोचावयाला अर्धा तास लागला.

टोंचचा झगझगाट वृष्टीस पडतांच तो शेतकरी धावतच पुढे आला.

“मी सावजाला घातलेली गोळी चुकून लागली आमच्या या दोस्ताला, जुद्धेबाबा !—”

तो कांहीं विचारण्यापूर्वीच जयाने त्याला सांगून टाकले.

त्याने कांहीं न बोलतां जयाच्या खांद्यावरून ते ओझे हलूच उतरले आणि झोंपडीत घातलेल्या एका अंथरुणावर तिला नीट गिजविली.

त्याची बायको आणि मुले बिचारीं बाबरून उभी राहिली.

जया निश्चल वृष्टीने तिच्या निश्चेष्ट शरीराकडे पहात होता.

त्या म्हाताऱ्याने तिच्या मस्तकाला वट्ट बांधलेला साफा सोडला आणि त्यावर थंड पाण्याचे हबके घावयाला सुरवात केली.—

ते देत असतांनाच त्याने जयाला म्हटलें, “सरकार, अप्पे गोलीने पूरा घात किया !—”

तिच्या जखमेतून रक्त सारखें वहात होतें; आतां त्याच्या डोळ्यांतून अभ्रू वाहूं लागले.

अखेर तिने हळूहळू डोळे उघडले आणि जयाकडे बघून आपला हात हलविला.

त्याचरोबर तो जवळ आला आणि तिच्या तोंडाशी त्याने आपलें तोंड नेलें.

तिने हळूहळू आपला हात उचलून त्याच्या गळ्यांत घातला आणि कांहीं तरी सांगण्याच्या अपेक्षेने ओठ हलविले. तोंच तिची किंचित् वर उचललेली मान वांकडी झाली आणि ते ओठांवर आलेले शब्द बाहेर पडले नाहीत.

तिच्या त्या शांत, विवर्ण, नाजूक मुखावर जयाच्या डोळ्यांतील अभ्रू-धारांचा वर्षाव झाला.

त्याने तिच्या बोलण्यासाठी किंचित् विलग झालेल्या ओठांचें, अर्धवट मिटलेल्या डोळ्यांचें आणि पाण्याने भिजलेल्या कपळाचें भराभर चुंबन घेतलें.

तो शेतकरी आणि त्याची ती बायकामुलें तो सारा प्रकार भीतीने आणि विस्मयानें पहात होती.

तिच्या डोक्याला गुंडाळलेला साफा सोडतांच त्या शेतकऱ्याच्या लक्षात आलें होतें,—तो खरोखरी पुरुष नसून ती पुरुषवेष घेतलेली स्त्री आहे.

पण ती वेळ कांहीं विचारण्याची नव्हती, आणि नंतर जयाचा तो बिलक्षण दुःखावेग पाहून ती सारीच माणसें अगदीं गांगरून गेलीं.

त्याचा तो शोक लवकर आवरण्याचें चिन्ह दिसेना. तो पुनःपुन्हा तिचे ते अद्याप उष्ण असलेले हात दाबी, तिच्या छातीला स्पर्श करून पाही आणि तिच्या कानाशीं तोंड नेऊन कांहीं तरी कुजबुजे !

शेवटी चारूनं त्याचा हात धरून त्याला आपल्याजवळ घेतला आणि त्याचे डोळे पुसून म्हटलं—

“जया, असं काय वेड्यासारखं करतोस तू ? दिदीनं आपल्या आयुष्याचं सार्थक केलं ! आतां अशा रीतीनं इथं वेळ घालवून चालणार नाहीं आपलं—”

त्याच्या त्या सूचक शब्दांनीं जयाला परिस्थितीची जाणीव झाली; व त्याचा शोकावेग कमी होत गेला.

चारू त्याला पुन्हा थोड्या वेळानें इंग्रजीत म्हणाला, ‘आपण पुढल्या व्यवस्थेला ताबडतोब लागलें पाहिजे. मी मघांशीं मोटारीच्या पाठोपाठ बर जाऊन बघून आलों सारं. त्या साहेबाच्या फक्त खांद्याला जखम झाली आहे. तो स्वस्थ बसायचा नाहीं. बहुधा उजवडतांच आपल्याला शोषायला पोलिस येतील. म्हणून पुढचें सारं आपण आतांच्या आतां उरकलें पाहिजे. पोलिस आल्यावर ते प्रत ताब्यांत घेतील न मग त्याची काय विटंबना होईल हें सांगणें कठीण आहे !—”

“पण आतांच्या आतां दहन करणं शक्य आहे, चारू ?—”

“शक्याशक्यतेचा प्रश्न नाही—केलंच पाहिजे ! आपण दोघे सारी तयारी करूं. मद्दतीला हा म्हातारा आहेच. त्याच्या हातावर भरपूर पैसे ठेवले, म्हणजे हवं तितकं इंधन देईल तो आणि वाटेल तें साह्यहि करील ! पण यापुढं एक क्षण सुद्धां बायां घालवतां कामा नये आपण—”

त्यानें त्या शेतकऱ्याला परिस्थितीची कल्पना करून दिली. त्याबरोबर तो उठून पुढील तयारीला लागला.

त्याचें घर गांवाच्या शिवेवर होतें व त्या घराच्या मागच्या बाजूला त्याचीं शेते होती. त्यांपैकीं एका दूरच्या शेतांत त्यानें सांपडलें तें जळण गोळा करून सरण रचलें. त्या दोघांनीं तिला बाहेर आणून सरणावर ठेविली. तिच्या अंगावरील कपडे सर्व तसेच होते. फक्त जयानें तिचे पाण्यानें धवधवलेले सुंदर केस सोडून पुसून कोरडे केले; व तिला सरणावर निजविल्यावर त्यांचा गाठवलेला लांब सडक पेड तिच्या उजव्या कुशीला ठेवला. आकाश आतां

अगदीं स्वच्छ झालें होतें; व कृष्ण पक्षांतील अष्टमीची चंद्रकला पूर्ब क्षितिजावर तळपत होती. तिच्या सौम्य प्रकाशांत श्यामाची ती शांत मुद्रा अधिकच मृदु आणि मनोहर दिसत होती. बाऱ्याच्या झुळकेनें जेव्हां तिचे केंस किंवा कपडे चाळवले जात, तेव्हां ती आतांच उठून बसेल कीं काय, असा भास होत असे.

तितक्यांत त्या शेतकऱ्यानें अग्नि आणला—

तेव्हां चारूनें गीतेचा दुसरा अध्याय म्हणावयाला सुरवात केली.

जयाच्या डोळ्यांतून मात्र पुन्हा अश्रुधारा वाहूं लागल्या. त्यानें तिच्या कपाळाचें चुंबन घेतलें; चारूनें तिची पदधूलि आपल्या मस्तकावर घेतली; व नंतर त्या दोघांनीं मिळूनच चितेला अग्निस्स्कार दिला.

नंतर ते चितेपासून थोड्या अंतरावर येऊन बसले. तो शेतकरी मात्र ती जळती चिता दांसळूं नये म्हणून सभोंवतीं हिंडून तिच्यांत कांहीं तरी टाकित ती कशी तरी सारखी करीत होता.

कांहीं वेळ ते दोघे अगदीं स्तब्ध होते. जयाच्या डोळ्यांतून मात्र सारखे अश्रु ठिबकत होते. चारू मधून मधून त्याचा हात आपल्या हातांत घेई पण बोलत मात्र कांहीं नसे.

चिता चांगली भडकल्यावर जया एकदम चारूला म्हणाला “चारू, आपण कोणत्या उमेदीनें घरून निघालों आणि अखेर काय प्रकार झाला हा !—”

“या साऱ्या दुःखांत मला एवढंच सुख वाटतं कीं, दिदी पोलिसांच्या आटोक्यापलीकडे गेली ! जया, मला या प्रसंगाचें कांहीं वाटत नाही फारसं ! माझ्या आयुष्यांत मी तिसऱ्यांदा हें अपेश पहात आहे ! पण तूं आपलं मन खचूं देतां कामा नयेस या प्रकारानं—”

“चारू, माझी सगळी ईर्ष्या मरून गेली मघाशीं मी तिला जमिनीवर पडलेली पाहिली तेव्हांच !—

“नाहीं जया, असं बोलून चालणार नाही. दिदीवर तुझं किती प्रेम होतं याची जाणीव आहे मला. पण तिच्यापेक्षां तुला आपलं ध्येय अधिक प्रिय नाही का ? आणि तिच्या मरणामुळे खचून जाऊन तूं आपल्या ध्येयापासून

च्युत व्हावंस ही गोष्ट तिला तरी आवडली असती का? अरे, जिनें आपल्या भाईच्या हत्येचा सूड घेण्याच्या ईर्ष्येनें स्वतः आनंदानं मृत्यूला कवटाळलें, तिच्या चितेसमोर काय तूं असली निराशेची भाषा बोलणार?—छे. छे, जया, आपण उठल पाहिजे आतां! भोपाळ किंवा इंदूर यांच्या हद्दींत आपण एकदां जाऊन पोंचलों, म्हणजे आपल्याला भीति नाही मग कुणाची!—”

“मग खरोखरीच निघायचं आपण?—”

“हो. इथं यापुढं बसण्यांत घात आहे आपला—”

इतकें बोलून चारू एकदम उठून त्या शेतकऱ्याजवळ गेला; व त्याला म्हणाला—

“बुद्धेबाबा, चिता पुरती जळोपर्यंत तुम्ही थांबा इथं. आम्ही तळ्यावरून स्नान करून येणों—”

आणि ते दोघे झोंपडीकडे यावयाला निघाले.

तिथें येतांच जया एकदम आठवल्यासारखें करून म्हणाला, “चारू, मघांशीं मी श्यामाला उचलली, त्या वेळीं तूं रिडॉल्वर उचललास का तिच्या पायांजवळ पडलेला?—”

“नाहीं. तो तिथंच पडलेला असला पाहिजे अथाप!—”

“मग तो आधीं जाऊन ताब्यांत घेतला पाहिजे आपल्या! उमानं साहेबांच्या खोलींतून आणलेला रिडॉल्वर आहे तो! तो जर आय्. जी. च्यो हातीं सांपडला, तर साहेब आणि उमा दोघांच्याहि वर तोहमत आल्याशिवाय रहाणार नाहीं—”

“बरं, चल पाहूं या सांपडतो का—”

ते दोघे झपाट्यानं चालत त्या जागेपाशीं जाऊन पोंचले. पण ते रिडॉल्वर कांहीं त्यांना तेथें सांपडला नाहीं. त्यांनीं आसपास पुष्कळ शोध केला पण व्यर्थ.

तेव्हां चारूनं त्याला विचारलें, “तुला खात्री आहे रिडॉल्वर इथें पडला होता अशी ?”

“ हो रे ! तिच्या पायांपाशींच रिझॅल्वर पडलेला होता. मला त्या चाईत उचलण्याची आठवण झाली नाही न तुलाही सांगायला मी विसरलों. खात्रीन कुणीतरी नेला असावा तो !-”

कांशी क्षण ते दोघे एकमेकांकडे पहात स्तब्ध उभे होते.

“ मग कसं करायचं आतां ? -”

चारून शेवटीं विचारलें.

“ माझी इच्छा नाही आतां कुठं जाण्याची ! त्यामुळं कदाचित् आपण दोघे फार तर सुद्धं. पण उमा खात्रीन पकडला जाईल. मी सहाच दिवसांपूर्वी ताईला वचन दिलंय, माझं काहीहि झालं तरी उमावर कसलांहे संकट येणार नाही म्हणून ! - ”

“ मग औपण होऊन पोलिसांच्या स्वाधीन व्हायचं म्हणतोस ?- ”

चारून सिगारेट पेटवून तिचा झुरका घेत म्हटलें. त्याची मुद्रा विलक्षण गंभीर झाली होती.

“ दुसरा उपाय दिसत नाही मला ! उमाला संकटांत घालून, साहेबांची अप्रतिष्ठा करून स्वतःची सुटका व्हायला नको आहे मला, चारू ! तुला मी मोकळीक देतो. तूं खुशाल जा इथून-”

“ जया, मी एकटा जाऊ शकत नाही ! तुला अटक झाल्याबरोबर पोलिस माझ्या तपासाला लागतील ! त्यापेक्षां तुझ्याबरोबरच जें काय व्हायचं असेल तें होऊं दे माझं-”

“ नाही चारू, चुकतोस तूं ! तुला कोणीहि पाहिलेलं नाही माझ्याबरोबर येताना. तूं वाटेल त्या युक्तीनें निसटून जाऊं शकशील. माझी इच्छा नाही तूं माझ्याबरोबर संकटांत सांपडावंस अशी-”

“ हा तुझ्या इच्छेचा प्रश्न नाही आतां, जया !-”

“ मग तूं नाहीं जात मला सोडून ?-”

जयानें आपले दोन्ही हात त्याच्या खांद्यावर ठेवून विचारलें.

“ नाही. तुझं म्हणणं बरोबर आहे एका अर्थानें. मी निसटून जाईनहि कदाचित्. पण तुला जर मी या वेळीं साथ दिली नाही, तर माझं मन जन्मभर

खात राहिल मला ! दिदीच्या मरणानं झालं नाही, एवढं आपलं नुकसान ते !
रिझॉल्वर इथं विसरून गेल्यामुळं झालं आहे, जया !—”

“जयंताच्या पत्रानलं भाकित खरं ठरलं ! आपण दुईवी आहोंत, चारू !
आपल्या हातून कांहीं न घडतां आपण गोत्यांत आलों—”

चारू यावर कांहीं बोलला नाही. त्यानें सिगारेटची ढत्री उचडून जया-
पुढें धरली व जयानें तिच्यांतोळ सिगारेट घेतांच त्यानें काडी ओढून ती
पेटवूनहि दिली.

ते दोघे धूम्रगान करीत मुकाट्यानें झोंगडीत परत आले.

तो म्हातारा त्यांची वाटच पहात होता.

चारूनें त्याला विचारलें, “झालं सगळं व्यवस्थित ?—”

“हो. अजून जळतेय चिता. पण आतां कांहीं बसण्याचं कारण नाही
तिथं. आपण पढा वाटल्यास थोडेंसें, सरकार !—”

“होय. तेंच मनांत आहे आमच्यासुद्धां—”

“पण चारू, आतां किती वेळ निजूं शकूं आपण— ? ”

पूर्व क्षितिजावर तळमळत असलेल्या शुकाच्या ताऱ्याकडे पाहून जयानें
विचारलें.

“स्वतः आय. जी. येऊन आपल्याला उठवीपर्यंत !—”

त्याच्या त्या उत्तरामुळें त्या चमत्कारिक परिस्थितीत सुद्धां जयाला हंसूं
आल्याशिवाय राहिलें नाही.

त्या म्हातार्यानें झोंपडीतील एका खोलींत त्यांच्यासाठीं अंधरूण तयार
करून दिलें; व प्रवास आणि मनःस्ताप यांनीं बेसुमार थकलेलीं आपलीं शरीरें
त्यांनीं लगेच त्या अंधरूणावर टाकलीं.

त्या गाढ झोंपेतून सकाळीं नवाच्या सुमारास त्या शेतकऱ्यानें त्यांना
उठविलें.

आणि सांगितलें कीं, बाहेर बडे साहेब आले असून ते तुम्हाला
बोलावीत आहेत—

त्याबरोबर ते दोघेही बाहेर आले.

खांद्याला बँडेज बांधलेले साहेबबहादूर मोटारिती बसलेले होते; व झोंपडी भोवती पोलिसांनी गराडा घातलेला होता.

काल जंगलांत विसरलेला तो रिझॉल्वर साहेबांच्या उजव्या हातांत होता. त्यांच्या समोर आल्याबराबर जयानें सलाम करून म्हटलें, “गुड मॉर्निंग, सर !—”

त्याला पहातांच साहेब थक झाले; व आश्चर्याने त्यांच्या तोंडून उद्गार निघाला—

“कोण जयसिंग ? तूंच गोळी झाडलीस माझ्या काल रात्री ?—”

“होय. मीच तो ! मीच गोळी झाडली आपल्यावर रात्री !—त्या वेळीं मी दाढी लावलेली होती म्हणून ओळखलं नाही आपण मला !—”

त्याचे ते शब्द ऐकतांच साहेब एकदम गाडीतून खाली उतरले—

आणि जयाच्या अगदीं जवळ त्याच्या खांद्यावर हात ठवून म्हणाले—

“अविचारी पोरा ! मी काय अपराध केला होता तुझा तू माझ्याशी अशा रीतीने वागायला ?—”

“आपण कांहींच अपराध केला नाही, सर जेम्स !—”

“मग तूं कां गोळी झाडलीस माझ्यावर ? बोल ! माझ्या स्नेह्याचा, माझ्या हाताखालच्या आवडत्या इमानी अधिकाऱ्याचा मुलगा तूं !—तुझ्या वृद्ध पित्याला काय वाटेल हा प्रकार कळल्यावर ! असा अविचार करण्याची बुद्धि तुला कशानं झाली ?—”

साहेबबहादुरांच्या त्या जिवाळ्याच्या शब्दांनीं जयाच्या हृदयाचें अगदीं पाणी पाणी होऊन गेलें. तो कांहींच बोलला नाही.

तेव्हां इतका वेळ निमूटपणानें त्यांचें संभाषण ऐकत असलेला चारु पुढें होऊन म्हणाला, “सर जेम्स, आम्ही आपल्यावर गोळ्या झाडल्या त्या आपण आमचा कांहीं गुन्हा केला म्हणून नव्हे; तर ज्या जुलमी सत्तेचे आपण एक घटक आहांत तिचा उच्छेद करण्याच्या हेतूनें !—”

त्याचें तें उत्तर ऐकून साहेब मनापासून हंसले; व आपले निळसर भेदक डोळे त्याच्यावर रोखून म्हणाले—

“ एका माणसावर गोळी झाडून कुठं उच्छेद होत असतो का बलाढ्य सत्तेचा ? तू कोण ? तुझ्या चेहऱ्यावरून तू बंगाली दिसतोस ?—”

“ होय. आपला अंदाज बरोबर आहे, सर ! हा बंगाली आहे आणि माझा मित्र आहे—”

“ आणि तो तिसरा तरुण कुठं आहे तुमच्या बरोबरचा ? ज्याच्यावर मी गोळी झाडली तो !—”

“ त्याला पहायचं असेल, तर आपल्याला थोडं चालावं लागेल ! तो येऊं शकत नाही इथं ! ”

“ कुठं आहे तो ? त्याचा नेम थोडक्यांत चुकला माझ्या सुदैवानं ! ”
चालतां चालतां साहेब जयाला म्हणाले.

त्यानें साहेबांना त्यांच्या परिवारासह झोंपडीच्या मागच्या बाजूला असलेल्या शेतांत नेले; व दूर अंतरावर अद्याप धगधगत असलेली ती चिता त्यांना दाखवून तो उद्गारला—

“ तो पहा आपल्या गोळीला बळी पडलेला माझा मित्र ! ”

पितृक्रणाची फेड

तामियाच्या जंगलांत घडलेल्या त्या प्रकाराची बातमी तीन दिवसांनी नागपूरच्या वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झाली; व झाली तीहि अगदीं त्रोटक आणि बिपर्यस्त स्वरूपांत.

पहाटे आलेल्या 'महाराष्ट्रा'च्या पुरवणींत दिलेली त्रोटक बातमी कांताने पाहिली, तेव्हां तिच्या लक्षांत त्या प्रकाराचें महत्त्व आलें नाहीं. पण आठाच्या सुमारास तिला "सागर व्हिलां"त नेण्यासाठीं म्हणून जेव्हां प्रियंवदा आली, तेव्हां तिने आपल्या बरोबर पेन्सिलीनें खुणा करून आणलेला "हितवाद" तिच्या पुढें ठेवला.

"हितवाद"च्या पहिल्याच पानावर पांच कॉलमांचा मोठा थोरला मथळा देऊन ठळक टाईपांत पुढील बातमी दिली होती—

आय्. जी. चा खून करण्याचा विफल प्रयत्न !

तामियाच्या डाक बंगल्याजवळ गोळीबार !!

तीन बंगाली युवकांचें रोमांचकारी धाडस !!!

पंचमढी, मे ता. ४—मध्यप्रांत—व्हाडच्या पोलीस खात्याचे आय्. जी. सर जेम्स स्ट्रॅंगमन हे ता. २ रोजी रात्री तामियाच्या डाक बंगल्यावर मुकामाला जात असतां ८ च्या सुमारास तीन बंगाली तरुणां-

नीं त्यांच्या मोटारीवर गोळीबार केला. त्या गोळीबाराने मोटारीच्या पुढील बाजूची कांच फुटून सर जेम्स यांच्या ड्रायव्हरला जबर जखमा झाल्या. स्वतः सर जेम्स हे मात्र सुदैवाने बचावले. त्यांच्या फक्त खांद्याला निसटती गोळी लागून जखम झाली आहे.

मोटारीवर गोळीबार होताच सर जेम्स यांनी ताबडतोब गाडी थांबवून गोळीबार करणारांवर उलट हल्ला केला. या झटापटीत ते तिबेहि बंगाली तरुण जखमी झाले. त्यांमैकी एक फरारी झाला. बाकीच्या दोघांना पकडून पचमढीला नेण्यांत आले आहे.

या हल्ल्यांतील सर्वात महत्त्वाची रहस्यमय गोष्ट म्हणजे सर जेम्स यांना सांपडलेला रिव्हॉल्वर. त्या रिव्हॉल्वरच्या अनुषंगाने पोलिस या अत्याचाराचा छडा कसोर्शने लावीत असून, चितागांगे येथे नुकत्याच झालेल्या सरकारी शस्त्रागारावरील हल्ल्याचा हा लहानसा प्रतिध्वनि असावा, असा अंदाज या बाबतीत व्यक्त करण्यांत येत आहे.

त्यामुळे कदाचित् पकडलेल्या या दोघां तरुणांना कलकत्त्याला नेण्यांत येईल.

सर जेम्स यांची प्रकृति झपाट्याने सुधारत आहे. त्यांच्या ड्रायव्हरची स्थिति मात्र कठीण दिसते.

कांताने ते वर्णन वाचले आणि उमाच्या बंगाली दोस्ताची मूर्ति तिच्या डोळ्यांपुढे उभी राहिली.

पण, लगेच तिच्या मनांत आले, जयाचा या प्रकरणाशी कांही संबंध दिसत नाही. आणि उमाचा तर नाहीच नाही. कारण तो गेल्या संबंध आठवड्यांत नागपूर सोडून कुठेहि गेलेला नव्हता.

तथापि, उमाला ती बातमी दाखवावी आणि त्या बाबतीत त्याला कांही माहिती असल्यास बचावे, असेहि तिला वाटले.

म्हणून तिने चपराश्याला हांक मारून उमाला खाली बोलवायला सांगितले.

त्यावर तो म्हणाला, “छोटा साब जिमखानेसे अभीतक आया नहीं—”
तिला आठवण झाली, उमा नेहमीप्रमाणे जिमखान्यावर टेनिस खेळावयाला गेला आहे आणि तिच्या मनाला बरे वाटले.

“किती विलक्षण बातमी आहे ही, कांता ! आपल्या प्रांतांत, मला वाटतं, कितीतरी वर्षांत घडलेला नाही असा अत्याचार ! दहा नेहमी म्हणायचे, मी गृहमंत्री असतां कोणत्याहि युरोपियनाच्या केंसाला धक्का नाही लागायचा कधी—”

“पण नागपूरशी संबंध दिसत नाही या प्रकाराचा—”

पंडितने टेबलावर आणून ठेवलेल्या ट्रेमधील सामान घेऊन चहा तयार करीत असलेल्या कांताने म्हटले.

“हो. ‘हितवाद’वरून तरी दिसतं खरं तसं ! तू दुसरी एक बातमी वाचलीस का ‘हितवादां’तली ?—”

प्रियंवदेने ‘हितवादा’चे शेवटचे पान कांतापुढे करून म्हटले.

त्या पानावर ‘सोशल अँड पर्सनल’ या मथळ्याखाली पुढील बातमी दिली होती—

“अॅडव्होकेट-जनरल बॅ. गुप्ता आणि मध्यप्रांतीय कौन्सिलचे मजूर सभासद बॅ. ठाकूर यांचा मुकाम सध्या पंचमढीला असून, काल त्या दोघांनी गृहमंत्र्याची बराच वेळ मुलाखत घेतली.”

ती बातमी वाचतांच कांताची मुद्रा एकदम गंभीर झाली.

चहाचा घोट घेण्याच्या मिषाने तिने आवंढा गिळून म्हटले, “उद्यां निकाल आहे भाऊजींच्या तक्रारअर्जाचा—”

“हो. माझ्यासुद्धा तेंच मनांत आलं ती बातमी वाचल्याबरोबर ! प्रत्येक पिढीगणिक राजकारणाचं स्वरूप बदलत असतं, असं दहा म्हणत असतं नेहमी ! प्रिया आणि राधा या दोघांनीहि तें आपआपल्या पर्सनल खरं करून वाचवलं !—”

कांता खालीं मान घालून मुकाट्याने चहा पीत होती.

“अगवाई, तुझ्या पायांवर आज सूज दिसते आहे, कांता !” प्रियंवदेचे लक्ष एकदम तिच्या पायांकडे जाऊन तिने म्हटलें. “काल तू गेली होतीस ना दुपारीं मार्टिनकडे नेहमीप्रमाणं ?—”

“हो. गेल्या दोन तीन दिवसांपासूनच आहे ती. आज थोडी जास्त आहे एवढंच—”

“मग काय म्हणाली ती ? तिने पाहिलीन् का सूज ?—”

“मध्यें जी दगदग झाली तिचा परिणाम आहे हा, असं म्हणाली ती ! मी अगदीं हालचाल करतां कामा नबे असं सांगणं आहे तिचं—”

“मग आज येऊं नकोस तू माझ्याबरोबर वाटल्यास—”

“कां बरं ? मोटारीतून फिरायला कांहीं हरकत दिसत नाहीं मला. उद्यां निकाल आहे. वाईना काय वाटेल मी गेलें नाहीं तर ? काकासाहेब इथं असते तर फार बरं झालं असतं या वेळीं—”

“त्यांची काल पुन्हां तार आली, असं सांगत होती बिजू मला. ते बहुधा संध्याकाळीं येतील न हजरहि राहतील उद्यां कोर्टांत. मग चलतेस तू माझ्याबरोबर ?—”

चपराशानें आणलेल्या कांचपात्रांत त्या देवीनीं आपले हात धुतले आणि त्या जावयाला निघाल्या.

तोंच बिजया धांवत धांवत समोरून येत असलेली त्यांना दिसली.

आणि तिने व्हरांड्यांत आल्याबरोबर एकदम कांताला मिठी मारून म्हटलें, “ताई, तूं अशीच्या अशीच घरीं चल आधीं ! आमच्या घराची सडती घेताहेत पोलिस आणि उमाला अटक केली आहे त्यांनीं !—”

“उमाला अटक ! उमाला अटक !”

कांतानें खुर्चीचा आधार घेत जोरानें म्हटलें.

“हो, ताई. मा सारखी रडते आहे ! जया परवांपासून मोटार घेऊन कुठं गेल्या आहे, त्याचा पत्ता नाहीं !—”

कांता अगदीं स्तब्ध होती. आपल्याला भोंवळ येईल की काय असे तिला क्षणोक्षणी वाटत होतें.

“ आतां आपण वाचलेल्या बातमीचा संबंध दिसतोय या झडतीशीं—” प्रियंवदा अगदीं खिन्न आवाजांत म्हणाली.

“ हो. मलाहि तसं वाटतं !—”

कांतानें भानावर येऊन अगदीं शांतपणानें उत्तर दिलें.

“ माई, चला ना लवकर ! तुम्ही दोघी आलांत म्हणजे तितकाच धीर बाटेल माला—”

“ चल बाई ! काय एक एक नशिबीं भोग आहेत कुणाला ठाऊक !—” प्रियंवदेनें म्हटलें.

आणि विजूला घेऊन त्या मोटारींत बसल्या.

गाडी ‘ शिवनिवासा ’पाशीं आली, तेव्हां लोकाची तिथें इतकी गर्दी होती कीं, तिच्यांतून वाट काढतांना ड्रायव्हरची मुष्कील झाली. ए. डी. एस्. पी. च्या बंगल्याची झडती होण्याचा प्रसंग हा इतका कांहीं अपूर्व आणि अद्भुत होता कीं, अर्धी अधिक धंतोली तो प्रकार पहावयाला तिथें लोटली होती.

त्यांच्या मोटारी पाठोपाठच दुसरी मोटार आली.

कांतानें कर्ण्याचा आवाज होतांच मार्गे पाहिलें.

अभ्यंकर आणि खरे त्या मोटारींत होते.

दोन्ही गाड्या आंत येतांच सिटी सुपरिंटेंडेन्ट पुढें आले; व त्यांनीं आलेल्या मंडळीला अशी विनंती केली कीं, झडतीच्या कामाला अडथळा येईल अशा प्रकारचें वर्तन कोणीहि करूं नये.

“ पण झडती कशाबद्दल घेतली जात आहे तें तर सांगाल कीं नाहीं ?—” अभ्यंकरांनीं आपली सिगारेट केस पुढें करून त्यांना विचारलें.

“ नुसती झडतीच नाहीं चाललेली. त्यांनीं अटकहि केली आहे उमाला !—” प्रियंवदेनें त्यांना मध्येच सांगितलें.

“ आम्ही कांहीं अडथळा करीत नाहीं तुम्हांला ! पण झडती आणि अटक कशाबद्दल आहे हें तर कळूं या आम्हांला—”

त्यांनीं तोंडांत धरलेली सिगारेट पेटवून देत असतांना अभ्यंकरांनीं म्हटलें.
सिटीसाहेबांनीं सिगारेटचा एक झुरका घेतला; व किंचित् हंसून नम्रतेनें
पण निश्चयी आवाजांत म्हटलें—

“माफ करा मला ! वॉरंट दाखविणं जरूर होतं त्यांना दाखविलीं
आहेत तीं मी ! आपल्याला तीं दाखविण्याचं कांहीं कारण दिसत नाहीं मला !—”

तें संभाषण चालू असतांना कांता आंत गेली, जयाची आई झोपाळ्यावर
बसली होती. कांताला पहातांच तिला एकदम रडूं कोसळलें आणि ती म्हणाली—

“काय विचित्र प्रसंग आणला हा दैवानं, ताई ! ते बरीं नाहीत न जया
कुठं जाऊन बसला आहे याचाहि पत्ता नाहीं—”

“काळू, तुम्ही भिऊं नका मुळींच ! मला तरी हें सगळं किटाळ संशयानें
आलेलं दिसतय ! जया कांहीं सांगून गेला होता का जातांना तुम्हांला ?—”

“तो कधीं सांगून जातोय कुठं ? मी म्हटलं, पारडशिंंग्याला गेला असेल
नेहमींपमाणें ! पण काल संध्याकाळीं दिवाणजी आले, तेव्हां उलगडा झाला तो
तिथं गेला नसल्याचा ! उमा वर त्याच्याच खोलींत आहे न पोलीस बसले
आहेत दाराशीं पहरा करीत ! तूं नीट चौकशी तर कर एकदां ही सारी गडबड
कशाबद्दल चालली आहे याची !—”

“थांबा, मी वर जाऊन येऊन सांगतें तुम्हांला—”

जयाच्या आईला जरी तिनें ती गडबड संशयानें चालली असल्याचें
उत्तर दिलें, तरी तिची स्वतःची मात्र आतां मनांतून पक्की खात्री झाली होती
की, तामियाच्या अत्याचाराशीं या झडतीचा संबंध असला पाहिजे; व म्हणूनच
उमाला भेटून ती त्याच्याकडून माहिती काढून व्यावयाला उत्सुक झाली होती.

ती वर गेली, त्या वेळीं जयाच्या खोलींत उमा आणि बिजू हीं दोघेहि
बसलेलीं तिला आढळलीं. खोलीची झडती होऊन गेलेली असल्यामुळें सारें
सामान अस्ताव्यस्त पडलेलें होतें.

उमाचा चेहरा अगदीं उतरून गेला होता. कांताला बघितल्याबरोबर तो
अगदीं बरमून गेला, व तिची दृष्टि टाळण्यासाठीं खिडकीजवळ जाऊन पाठमोरा
उभा राहिला.

ती अगदी त्याच्याजवळ गेली आणि त्याच्या खांद्यावर हात ठेवून म्हणाली—

“ उमा, अरे मी भेटायला आले आहे तुला !—”

उमाचे डोळे भरून आले.

कांताने त्याचे डोळे पुसले, व बाहेर बसलेल्या शिपायांना आपले बोलणे कळू नये, म्हणून तिने त्याला इंग्रजीत विचारले—

“ उमा, तुला अटक कशाबद्दल झाली हे कळलं पाहिजे मला—”

“ वारंटांत माझ्यावर खुनाच्या कटांत सामील असल्याचा आरोप केलेला आहे !—”

“ खरा आहे तो आरोप ?—”

तिचे ते तेजस्वी, कठोर डोळे आपल्या अंतःकरणाचा ठाव घेत आहेत, असे त्याला वाटले.

“ नाही. मला जया कुठं गेला, कशासाठी गेला न त्यानं काय केलं याची या घटकेपर्यंत कांहीसुद्धां कल्पना नाही आहे ! —माझ्या हातून फक्त एकच गोष्ट घडली आहे—”

“ ती कोणती ?—”

“ विजू सांगेल तुला ती !—”

विजूनं तिला रिव्हॉल्वरचा सारा इतिहास रडत रडत सांगितला.

“ याच्यापेक्षां तुझ्या हातून कांहीहि अधिक घडलेलं नाही ना ? खरं सांग मला उमा आतां तरी !—”

“ नाही. ताई, खरं सांगतो तुला. आतां तुझ्यापासून लपवून ठेवण्यांत तरी काय अर्थ आहे ?—”

त्यांचे हे बोलणे चालले आहे, तोंच प्रियंवदा सिटीसाहेबांसह तिथे आली.

“ गेले मोरुभाऊ न डॉक्टरसाहेब ?—”

“ हो ! उगाच थांबून काय करतील ? हे उमाला न्यायाला आले आहेत. ”

“ झडती संपली ?—”

“ हो—”

“ कांहीं सांपडलं का पण तिच्यांत ?—”

तिनें प्रियंवदेकडे पहात पण सिटीसाहेबांनीं उत्तर द्यावें अशा अपेक्षेनें म्हटलें.

“ प्रियंवदाबाई, आतां तुम्हांला सांगायला हरकत नाही इथं ! यादवराव-साहेबांच्या सुदैवानं कांहीं सांपडलं नाही झडतीत—”

“ पण या झडतीचं कारण आतां इथं तरी सांगाल का आम्हांला ?—”

“ तामियाच्या अत्याचाराशीं संबंध आहे या झडतीचा. जया आणि त्याचा एक बंगाली मित्र असे दोघे अटकेंत आहेत सध्यां पंचमढीला—”

“ आणि तो तिसरा फरारी इसम कोण ?—”

कांतानें मध्येच विचारलें.

“ ती ‘ हितवादां ’तली वातमी बरोबर नाही. तिसरी व्यक्ति फरारी नाही झाली; मारली गेली ! ती एक स्त्री होती —”

“ सुटली विचारी !—”

कांतानें म्हटलें.

तिला एकदम श्यामासुंदरीची आठवण झाली, तिनें उमाकडे पाहिलें. तो खिडकीतून बाहेर पडत होता.

“ काकासाहेबांना काय वाटेल मुंबईहून परत आल्यावर ?—”

तिनें अत्यंत खेदानें म्हटलें.

“ त्यांना माहित आहे सगळं कांहीं ! जयाच्या सर्व हालचालींचं त्यांनीं स्वतः ठेवलेलं टिपण सी. आय. डी. जवळ आहे ! त्यांची संमति आगाऊ घेऊन मगच झडतीचं वॉरंट काढण्यांत आलं !—मग जाऊं आम्ही आतां ! आपल्याला कांहीं बोलायचं नाही ना यांच्याशीं ?—”

“ फार उपकार झाले आपले—”

कांता म्हणाली.

“ छे, छे ! उपकार कसले आले आहेत यांत ? किती झालं तरी यादवराव साहेबांच्या घरांत आम्ही आहोंत हें विसरूं शकत नाही आम्ही ! त्यांच्यासारख्या इमानी नू कर्तबगार अधिकाऱ्यावर या बयांत असा प्रसंग यावा

हे दुर्दैव आहे खरोखरी !—”

सिटीसाहेबांनी त्यांचा निरोप घेतला, व उमाला बरोबर घेऊन ते खाली गेले.

“ उमानं कांहीं सांगितलं का तुला, कांता ?—”

“ हो. त्याचा कांहीं प्रत्यक्ष संबंध नाही तामियाच्या अत्याचाराशी. चांगला बचाव दिला, तर तो सुटेल खात्रीनं—”

“ मग आपण मोरुभाऊंकडे जाऊं या—”

“ तें खरं. पण खाली गेल्यावर काकुंना काय सांगायचं ?—”

कांताच्या डोळ्यांत आतां अश्रू उभे राहिले.

“ तोच प्रश्न माझ्याहि पुढे आहे ! यादवराव जर या वेळीं इथं असते, तर फार बरं झालं असतं, कांता—”

“ कदाचित् ते संध्याकाळींच येतील. पण जयाला खरोखरी कशाबद्दल अटक झाली आहे हे कळतां कामा नये काकुंना ! नाही तर त्या घाबरून जातील अगदीं ! विजू, तूं बोलूं नकोस खाली कांहीं आतां ऐकलंस त्यांतलं ! मी सांगतें त्यांना काय सुचेल तें—”

त्या तिघी खाली आल्या. जयाची आई त्यांची वाटच पहात होती. तिनें लगेच त्यांना झडतीबद्दल प्रश्न विचारला.

तेव्हां कांता म्हणाली, “ काकू, सरकारी रिव्हॉल्वर्सची चोरी झाली कांहीं दिवसांपूर्वी, त्याबद्दल झडती घेण्यांत आली आहे ही. काकासाहेबांना मुद्दाम तार पाठवून त्यांची परवानगी घेण्यांत आली होती झडती घेण्यापूर्वी !— ”

“ अग पण आमच्याच घराची झडती काय म्हणून, ताई ? आमच्या घरांत का चोरलेले रिव्हॉल्वर लपवून ठेवले होते कोणी ?—”

“ हो. त्याच संशयानं तर उमाला पकडण्यांत आलय !— ”

“ मग जयाला सुद्धां पकडलं असेल ?—”

“ सिटीसाहेब सांगत होते, आतां पंचमढीला त्यालासुद्धां अटक करण्यांत आली आहे म्हणून ! पण, काकासाहेब आले आज संध्याकाळीं म्हणजे सगळें कांहीं कळेल तुम्हाला, काकू !—”

“ ते कांहीं तरी कधीं सांगतात का मला ? बापलेकांचा अगदीं एक प्रकार आहे ! त्यांच्या खिजगणतीत नाहीं मी ! बरं बाई, काय नाशिबीं असेल तें भोगलं पाहिजे मुकाट्यानं ! पण तुम्ही कुठं निघालांत आतां ?—”

“ आम्ही मोरुभाऊंकडे चाललों आहोंत. उद्यां वकील देण्याची व्यवस्था करायला— ”

वै. अभ्यंकर यांच्याकडे त्या दोघीजणी गेल्या. पण बॅरिस्टरसाहेबांनीं त्यांना स्पष्टच सांगितलें कीं, खालच्या कोर्टीत कांहीं बचावाचा फारसा उपबोग होणार नाही, तथापि त्यांनीं जरूर ती शर्व व्यवस्था करण्याचें आश्वासन दिलें.

त्यांच्या त्या स्पष्टोक्तीमुळे कांताचा धीर खचल्यासारखा झाला. घरीं परत आल्यावर ती जेवावयाला बसली. पण तिला घांस गिळोना.

तिची ती अवस्था पाहून प्रियंवदेनें तिला म्हटलें, “ तूं उगाच मनाला लावून घेऊं नकोस, कांता ! जर उद्यां मंजिस्ट्रेनें उभाला जांमिनावर सोडलें नाही, तर मी लगेच पंचमढीला जाऊन व्यवस्था करीन त्याच्या सुटकेची ! पण तूं आपल्या प्रकृतीची हेळसांड करतां कामा नयेस अशा रीतीनं—”

ती कांहीं बोलली नाही. पात्रांत जेवढें पडिल्यांदाच वाढलें होतें, तेवढें कसें बसें संपवून ती उठली.

संध्याकाळीं त्या दोघी यादवरावांकडे गेल्या असतां विजूनें मुंबईहून नुकतीच आलेली तार त्यांना दाखविली. त्या तारेत यादवरावांनीं असें लिहिलेलें होतें कीं, “ भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं मी उद्यां एक्सप्रेसनें येत आहे. ”

ती तार वाचून कांताच्या मनांत अशी शंका येऊन गेली कीं, यादवराव नागपूरला येण्याचें बुद्धिपुरःसर तर टाळीत नसतील ना ? दुसऱ्या कोणासाठीं नव्हे, पण निदान आपल्या पत्नीसाठीं तरी त्यांनीं नागपुरास यावयाला नको होतें का ? स्त्रीच्या भाषणांची कांहींच का पर्वा वाटत नाहीं पुरुषांना आपल्या प्रतिष्ठेपुढें ?

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आठ वाजतां जेव्हां प्रियंवदा नेहमीप्रमाणें ‘ ठाकूरभवना ’ मध्ये आली, तेव्हां कांताच्या पायांबरील सूज वाढल्याचें आणि डोळ्यांच्या खालचा भाग टापरून आल्याचें तिला दिसलें.

पण त्या तशा स्थितीतच उमासाठीं तुरुंगांत पाठवावयाच्या जेवणाची तयारी ती स्टोजवळ बसून करित होती.

प्रियंवदेला बघितल्याबरोबर ती म्हणाली, “ मग आपण मोरुभाऊंकडे जाऊन तिथून निघायचं की परस्पर जायचं कोर्टात ?—”

“ मला वाटतं की तू आज कोर्टात येऊं नयेस, कांता ! तू कशाला बसलीस स्टोपाशीं ? पंडितनं केलं नसतं का उमाचं जेवण तयार ? तू आज मुळीच येऊं नकोस कोर्टात —”

“ न येऊन कसं चालेल, माई !—”

“ न चालायला काय झालं ? उमाला माहित आहे तुझी प्रकृति किंती खराब झाली आहे हें ! माझं ऐक, तू आजच्या दिवस—”

प्रियंवदा इतक्या कळकळीने बोलत होती की, कांताला तिला नाराज करण्याचा हिश्या झाला नाही.

शिवाय आज सकाळीं उठल्यापासून तिला इतका कांही थकवा वाटत होता की कोर्टात कदाचित् आपल्याला भोंबळ येईल अशी भीति मनांत उत्पन्न झाल्या-मुळेच, तिने आपला जाण्याचा बेत अखेर रहित केला.

प्रियंवदा अकराच्या सुमाराला कोर्टांत गेली, ती दुपारीं तीन वाजेपर्यंत परत आली नाही.

कांताला जेवण गेलें नाही आणि नंतर झोपहि आली नाही.

शेवटीं दोनच्या सुमाराला ती कंटाळून व्हराड्यांत ठेवलेल्या वेताच्या आरामखुर्चीवर येऊन बसली.

तिला क्षणोक्षणीं वाटे, आपण कोर्टात काय झालें आहे हें एकदां समक्ष जाऊन पहावें.

पण तिच्या त्या उत्कंठेबरोबर थकवाहि सारखा वाढत होता.

आणि त्याहिपेक्षां खरी नडणारी अडचण म्हणजे मोटार त्या वेळीं मिळण्यासारखी नव्हती.

त्यामुळेच खरोखरी कोर्टांत जाण्याच्या बाबतींत तिचा निरुपाय झाला.

अखेर तीनच्या सुमारास प्रियंवदा परत आली.

कांतानें पाहिलें, तिच्या मोटारींत मालिनी आणि उर्मिला याहि होत्या.

त्या पायऱ्या चढून वर येण्यापूर्वीच कांतानें पुढें येऊन विचारलें, “ काय झालं, माई ?—”

“ मोरूभाऊंचा अंदाज खरा ठरला ! मॅजिस्ट्रेटनें उमाला जामिनावर सोडण्याचें नाकारलें—”

प्रियंवदेचे ते शब्द कानांवर पडतांच आपल्या भोंवतालचें जग गरगरा फिरतें आहे, असें कांताला वाटलें.

पण तिनें मन घट्ट केलें आणि ती कशीबशी पुन्हा खुर्चीवर येऊन बसली. त्या मनःक्षोभाच्या भरांत राधामोहनाच्या तक्रारअर्जाचा निकाल काय लागला, याची चौकशी करण्याचेंहि भान तिला राहिलें नाहीं.

पण ऊर्मिनें तिच्या खांद्यावर हात ठेवून म्हटलें, “ताई ग, आम्हीं इथंच राह्यला आलों आहोंत आजपासून !—”

तरीहि कांताच्या लक्षांत आलें नाहीं. तिनें फक्त शून्य दृष्टीनें ऊर्मिलेकडे पाहिलें.

तेव्हां मालिनी म्हणाली, “ त्यांचा अर्ज मंजूर होऊन त्यांना कबजा मिळाला ‘ सागर व्हिला ’ चा—”

“ आणि हिमा मला कोर्टांत सांगत होती, उद्यां ना. नायडू नागपूरला यायचे असून, त्यांना घरीं पाठीं देण्याचा विचार आहे राधाचा !—”

प्रियंवदेनें मालिनीचें वाक्य पूर्ण केलें.

ती बातमी ऐकून कांता पूर्णपणें भानावर आली.

आणि ऊर्मिला जवळ धेऊन तिनें अगदीं शांतपणानें म्हटलें—

“ भाऊजींनीं पितृऋण फार चांगल्या रीतीन फेडलं, माई ! ”

दीपनिर्वाण

तिनें अतिशयच आग्रह धरल्यामुळे तिची खाट आज तिच्या त्या आवडत्या अशोकारखालीं आणून ठेवली होती.

शस्त्रक्रियेला आजचा चवथा दिवस होता. पहिल्या दिवशीं जरी तिला मनस्ताप फार झाला, तरी मृत गर्भ पोटांतून निघाल्यावर तिला पुष्कळच हुषारी वाटली.

पण ती हुषारी तिच्या खच्चत चाललेल्या मनाला सांवरून धरावयाला पुरी पडली नाही.

क्लोरोफॉर्मची गुंगी उतरून शुद्धीवर आल्याबरोबर आपल्या शेजारीं बसलेल्या प्रियंवदेला तिनें पहिला प्रश्न हा विचारला—

“माई, मुलगा होता ना ?—”

“होय, कांता ! पण आतां विचार करूं नकोस तूं त्याबद्दल ! आपल्या नाशिबीं नव्हतं त्याला काय करणार ?—”

तिचें सांतवन करण्यासाठीं म्हणून प्रियंवदेनें तें वाक्य उच्चारलें. पण स्वतःच्या डोळ्यांत आलेले अश्रु मात्र तिला आवरेनात.

कांताच्या डोळ्यांत मात्र एकहि अश्रु आला नाही. जणुं कांहीं तिच्या अंतःकरणांत जी भयंकर आग पेटली होती, त्या आगीमुळे तिच्या डोळ्यांतील सान्या सरिता आटून गेल्या होत्या.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं प्रियंवदेनें तिला विचारलें, “ना. नायडू आज

पुन्हां इथं यायचे आहेत. 'मी त्यांना भेटून प्रियाला न उमाला घरी आणण्याची खटपट करू का ? त्या दोघांना पाहिल्यावर वरं वाटेल तुझ्या मनाला थोडं तरी !—”

“नको, नको, माई ! दहांच्या आत्म्याला दुःख होईल असं काहींसुद्धां घडतां कामा नये माझ्या हातून ! पचमढीला जो प्रकार झाला, तो झाला. आतां पुन्हा कुणाकडे जाऊन पदर पसरावयाच्या नाही आपल्याला—”

त्यानंतर एकदां हि तिनें पति किंवा बंधु यांची आठवण काढली नाही.

तिसऱ्या दिवशी तिचें शरीर किंचित् काळवंडल्यासारखें दिसूं लागलें; व डॉ. खऱ्यांनीं जरा घाबरण्याचें कारण नाही असें म्हणून तिला थडा करीत करीत इंजेक्शन दिलें, तरी भोंवतालच्या मंडळींचा मात्र धीर सुटत चालला.

त्या दिवशी दुपारी तिनें प्रियंवदेला म्हटलें, “माई, पंडितजींना तार करा—”

त्या रात्री तिच्या अंगाची फार तलखली झाली.

आणि तिनें सारखा ध्यास घेतला कीं, मला अशोकाच्या झाडाखाली चौथऱ्यावर नेऊन निजवा.

पण डॉ. खऱ्यांनीं प्रथम ती गोष्ट कबूल केली नाही.

सकाळीं मेलनें पंडितजी आले, व आल्याबरोबर तिला भेटून त्यांनीं तडक डॉक्टरसाहेबांची गांठ घेतली.

तेथून ते जे परत आले, ते मग हलले माहीत तिच्याजवळून.

तिच्या अंगाची तलखली एकसारखी वाढत होती. उर्मिला, मालिनी आणि प्रियंवदा तिच्या जवळ बसून निरनिराळ्या प्रकारचे शीतोपचार तिला करीत होत्या. पण व्यर्थ.

संध्याकाळीं डॉ. खरे आल्याबरोबर तिनें त्यांना म्हटलें, “मला आतां तरी अशोकाखाली न्यायला परवानगी द्या !—”

डॉक्टरसाहेब त्यावर काहीं बोलले नाहीत

त्यांनी आपल्या समक्षच तिची खाट अशोकाखाली अलगत नेऊन ठेविली.

काळोख जसजसा पडत गेला, तसतसे तिचे बोलणे वाढत गेले. उर्मीशीं मालिनीशीं, प्रियंवदेशीं आणि पंडितजीशीं ती सारखी मधून मधून कांहीं कांहीं बोलत होती.

पण पतीच्या किंवा बंधूच्या नांवाचा उच्चार मात्र तिने एकदांही केला नाही.

उर्मीने तिला आवडणाऱ्या रातराणीच्या फुलांचे तुरे तिच्या उशा-पायऱ्याला आणून ठेवले.

तिने आपला दिलरुबा मागून घेतला. त्याची गवसणी काढून उर्मीने तिच्या उजव्या हाताजवळ आणून ठेवला.

बैठ्या विद्युद्दीपाचा निळसर सौम्य प्रकाश तिच्या अंगावर पडला होता. पश्चिमेच्या क्षितिजावर तृतीयेची चंद्रकोर मावळण्याच्या बेतांत होती आणि वाऱ्याच्या मंदोष्ण झुळका हळुवारपणाने अंगाला येऊन भिडत होत्या.

“मला फार बरं वाटतंय आतां !—”

तिने पंडितजीकडे बघून म्हटले.

“मला स्वतःसाठीं बार्डट वाटत नाही. पण त्यांच्या हद्दापारीं साऱ्या कुटुंबाची वाताहत झाली—”

“तार्ई, तूं दोष देऊं नकोस प्रियाला ! आपल्या एकाच कुटुंबाच्या नाशानं काय झालं आहे ? अशं अनेक कुटुंबांची जेव्हां वाताहत होईल, तेव्हांच कदाचित् झाला तर या अभागी राष्ट्राचा उद्धार होईल. स्वातंत्र्याची किंमत फार जबर द्यावी लागत असते आणि ती आनंदानं देण्यांतच खरा देशाभिमान आहे !—”

त्यांचे ते भावगंभीर उद्गार तिने शांतपणाने ऐकून घेतले.

आणि थोड्या वेळाने ती त्यांना म्हणाली—

“ माझा जीव त्यांच्यासाठी घुटमळतो. ते की नाहीं अगदीं सरळ आणि भावनावश आहेत. त्यांना सांभाळून घ्यां तुम्ही ! ”

ते शब्द तिनें अगदीं सावकाश उच्चारले आणि दिलरुव्यावर ठेवलेला तिचा हात एकदम कलंडला.

त्याबरोबर प्रियंवदेनें खाली वांकून हळूच तिचे डोळे मिटले.

आणि तिच्या उशाशीं असलेला तो विद्युद्दीपहि मालवला.

प्रारंभ

७ ऑगस्ट १९३७

समाप्ति

१९ फेब्रुवारी १९३९

देशमुख आणि कंपनीची प्रकाशने

वि. स. खांडेकर

१ फुलें आणि दगड (आ.दु.)	३
२ घरट्याबाहेर (")	३
३ पहिली लाट (")	३
४ स्त्री आणि पुरुष (")	२
५ सूर्यकमळे (")	२॥
६ कालचीं स्वप्ने	३
७ आजचीं स्वप्ने	३
८ चंदेरी स्वप्ने	३
९ कलिका	२॥
१० सोनेरी सांवल्या	२॥
११ मृगजळांतील कळ्या	२॥
१२ सुवर्णकण	२॥
१३ मंजिन्या	२॥
१४ सायंकाल (आ. दु.)	२॥
१५ अविनाश (")	१॥
१६ मंदाकिनी (")	१॥
१७ चांदण्यांत (")	२
१८ कल्पलता	३
१९ तुरुंगांतील पत्रे	
२० सहा भाषणे	२
२१ तीन संमेलने	२॥
२२ फुलें आणि कांटे	२॥
२३ मराठीचा नाट्यसंसार	३
२४ हिरवा चांफा (आ. तिसरी)	५
२५ दोन ध्रुव (")	५
२६ उल्का (")	४॥
१७ पहिलें प्रेम (")	३
३८ कौचबध (")	५
२९ पांढरे ढग (आ. दुसरी)	४॥
३० जळलेला मोहर	३

वि. स. खांडेकर यांची

संपादन केलेली पुस्तके

१ आगरकर व्यक्ति आणि विचार	३॥
२ वा. म. जोशी व्यक्ति आणि विचार	३॥
३ नवे किरण	१॥
४ काव्यज्योति	१॥
५ मुक्या कळ्या	१॥

साने गुरुजी

१ पुनर्जन्म (आ. दुसरी)	३
२ आस्तिक (")	३
३ संध्या	५
४ ना खंत ना खेद (कृष्णा हाथीसिंग)	५
५ सोन्या मारुति (आ. दुसरी)	२
६ निळा पक्षी (")	२॥
७ गोड निबंध (भाग पहिला)	३
८ गोड निबंध (भाग दुसरा)	३
९ गोड निबंध (भाग तिसरा)	३
१० गोप्या	१
११ आपण सारे भाऊ	१॥
१२ दुर्दैवी	१॥
१३ मिरी	

ग. ड्यं. माडखोलकर

१ अवशेष	२
२ व्यक्तिरेखा	२॥
३ माझी नभोवाणी	२
४ नवे संसार (जप्त)	४
५ चंदनवाडी	६॥
६ नागकन्या	२
७ दोन तपें	५
८ कांता (आ. दुसरी)	

देशमुख आणि कंपनीचीं प्रकाशनें

कुसुमामज

१ दुसरा पेशवा	२
२ समीधा	२

एस्. एम्. जोशी

१ उर्मि	३

महात्मा गांधी

१ तेजस्वी तरुणी	४

अ. रा. कामत

१ नवें शिक्षण	६

ना. धों. ताद्वानकर

१ तात्या भा. १ ला (आ. दुसरी)	४
२ तात्या भा. २ रा	३
३ निवाडे भा. १ ला	२॥
४ निवाडे भा. २ रा	४
५ संतु	२
६ चक्रमकी	१॥
*७ बच्चा नवरा	१॥
८ अनेक आशीर्वाद	३॥
९ दाजी भा. १ ला (आ. ति.)	३॥
१० बहीणभाऊ	१॥

वा. म. जोशी

१ स्मृति-लहरी	२
२ विचार-लहरी	२।
३ विचार-विहार	४

चिं. वि. जोशी

१ आणखी चिमणराव (आ. २री)	४
२ वायफळाचा मळा (, ,)	५
३ नवें भारूढ	२
४ स्टेशनमास्तर	२
५ नटश्रेष्ठ	१॥
६ गुंड्याभाऊ	३।

दत्त बांदेकर

१ सख्या हरि (आ. दुसरी)	२
२ नवी आघाडी	१॥
३ तू आणि मी	२
४ नजरबंदी	२।

प्र. के. अत्रे

१ साखरपुडा (आ. दुसरी)	२
२ ललित वाङ्मय	३॥
३ दूर्वा आणि फुलें	२।

ना. म. पटवर्धन

१ हितपत्रें	३
२ वा. म. जोशीचरित्र	४

द. र. कवठेकर

१ अपुरा ढाव	३
२ रेशमाच्या गांठी	३
३ आभाळाची सांवली	८

भाई बेके

१ रॉयचरित्र—	१॥

अनंत काणेकर

१ धुक्यांतून लाल ताऱ्याकडे (आ. दुसरी)	३

२ पिकलीं पानें (आ. दुसरी)	१॥
३ उघड्या खिडक्या	१॥

काकासाहेब कालेलकर

१ ब्रह्मदेशचा प्रवास	१॥
२ भक्ति-कुसुमें	३
३ सामाजिक प्रश्न	३

य. वि. पेण्ढरकर

१ प्रापंचिक पत्रें	३
२ घायळ	२

देशमुख आणि कंपनीची प्रकाशने

ना. ह. आपटे

१ फसगत १॥

२ साजणी ५

पु. य. देशपांडे

१ नवें जग ?— २॥

आनंदीबाई जयवंत

१ पारंग्या २

रा. वि. फडतरे

१ मृगया ४

लक्ष्मणराव सरदेसाई

१ टांसळलेले बुरुज ३

प्रो. वि. कुळकर्णी

१ व्यक्तिचित्रे २॥

शकुंतलाबाई परांजपे

१ भिल्लिणीचीं बोरें ३

कृष्णाबाई मोटे

१ मीनाक्षीचें जीवन २।

र. गो. सरदेसाई

१ चलती नाणीं २

संपादक आचार्य भागवत

१ वर्धा शिक्षण योजना ४।

रा. श्री. जोग

१ सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध ८

वि. वि. बोकील

१ बेबीची बहीण ३

सत्याग्रही

१ ग्रह आणि तारे ४॥

वि. म. भुस्कुटे

१ स्टॅलिन ३॥

२ आई (मैक्सिम गॉर्की) ७

कमलाबाई टिळक

१ आकाशगंगा २॥

रामतनय

१ साखरगोटी ५

ह. रा. महाजनी

१ आपलें आर्थिक नियोजन ५

पं. क्षमा राव

१ देणगी २॥

गोपीनाथ तळवलकर

१ मंगलधाम ३॥

श्री. किनरे

१ प्रकृतिदर्शन ५

प्रो. हेरॉल्ड लास्की

१ राज्यशास्त्र प्रवेश २

बाबुराव गोखले

१ वारा फोफावला २

प्रो. एम्. एल्. दांतवाला

१ आपली राहणी १॥

बापू गोखले

१ निवड ३

अरविंद गोखले

१ उन्मेष २।

रामतनय

१ समाजजीवन ५

विवलकर

१ नाना पाटील चरित्र १

२ सुनीता ६

एस्. एन्. आग्रवाल

१ विद्यार्थ्यांसाठी विधायक कार्यक्रम २

कुसुमावती देशपांडे

१ मोळी २॥

सौ. मालतीबाई दांडेकर

१ वज्रलेख ४॥

देशमुख आणि कंपनी

१९११ शनवार,

पुर्ण २

किंमत ५ रुपये

पुढील प्रकाशन

तरुण भारताचा बुद्धियोग

ग. व्. माडखोलकर